

FORORD.

Prosjektet "Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kwart" er nå kommet halvveis, og det kan være naturlig å gjøre opp status så langt. Neste del vil omhandle reformasjonstiden og Kristian Kwarts regjeringsperiode.

Avslutningsvis vil jeg få takke Historisk institutt, AVH, som ved å gi meg undervisningsfri studieåret 1988/89 har gjort det mulig å fullføre denne etappen allerede nå. Jeg vil også få takke Norsk Faglitterær Forfatterforening som muliggjorde et meget nyttig opphold ved Max Planck-Institut für Geschichte i Göttingen 1986. Og ikke minst vil jeg få takke Peter Blickle, Werner Rösener og Lars Hamre for givende samvær og faglig stimulans. Jeg vil også takke Brian Smith ved Shetland Archives uvurderlig hjelp til å finne fram i det shetlandske diplomaterialet.

Dragvoll
November 1990.

INNHOLD.

Kap. 1: INNLEDNING	s. 9
Forskningssituasjonen	s. 10
Kildene	s. 14
Problemer og strategi	s. 16
Kap. 2: DE GAMMELNORSKE LOVENES KOMMUNALORDNING	s. 20
Magnus Lagabøtes landslov	s. 25
Magnussønnenes retterbøter	s. 30
Kap. 3: BREVENE 1320-1350.	s. 34
Den geografiske fordelingen	s. 34
Litt om lokalsamfunnsorganisasjonen	s. 41
Kap. 4: DE BYGDEKOMMUNALE AKTØRENE 1320-1350	s. 65
Aktørene generelt	s. 67
Geistligheten	s. 70
Statstjenestemennene	s. 72
Ombudsmennene	s. 74
Bøndene	s. 78
Kap. 5: DEN BYGDEKOMMUNALE SEKTOR 1320-1350	s. 81
De private sakene	s. 81
De offentlige sakene	s. 88
Kap. 6: BYGDEBREVENE 1420-1450	s. 97
Noen innledende betraktninger om brevene	s. 98
Transaksjonene	s. 101
Tvistene	s. 105
Øvrighetsrelasjonene	s. 109
Kap. 7: KOMMUNALORDNINGEN 1420-1450	s. 113
Bygdefunksjonæren	s. 116
De bygdekommunale organene	s. 121
Kap. 8: BYGDEFOLK I AKSJON	s. 139
Aksjonistene	s. 140
Bakgrunnen	s. 152
Kap. 9: SAMMENFATNING	s. 155
Statsordningen	s. 155
Bygdekommunen	s. 156

Imsen, Steinar *Norsk bondekommunalisme* del 1, Trondheim Tapir 1990

SUMMARY **s. 163**

KILDER OG LITTERATUR **s. 169**

Kap. 1

INNLEDNING.

Med bondekommunalisme vil jeg mene alle former for institusjonalisert samhandling i lokalsamfunnet i løsningen av offentlige oppgaver. Når jeg har valgt å avgrense det kommunale fellesskapet til de funksjonene som har krevd *offentlighet*, er det dels for å kunne holde andre typer lokalsamfunnsfellesskap, som f. eks. grannelaget, utenfor, dels for å markere at forholdet lokalsamfunn-offentlige myndigheter vil stå sentralt i undersøkelsen, selv om bygdefolkets selvforvaltning er hovedsaken.

Ordet kommunalisme virker kanskje litt fremmedartet. Jeg har valgt det i mangel av et bedre norsk begrepskjennetegn. Kommunalisme er et lån fra tysk fagterminologi. Mange kontinentale historikere vil i dag hevde at liksom høymiddelalderssamfunnets sosiale og politiske organisasjon kan karakteriseres som føydal, kan samfunnsutviklingen i de følgende århundrene for store deler av Europas vedkommende karakteriseres som kommunal.¹

¹ Således hevder Peter Blickle i boka "Deutsche Untertanen": "Die Epoche 1300 bis 1800...ist charakteisiert durch eine relativ-funktionale Freiheit...Der institutionelle Rahmen, der dies ermöglicht und sichert, ist die Gemeinde. Für eine adäquate begriffliche Fassung bietet sich die Bezeichnung Kommunalismus an. Die Epoche von 1300 bis 1800 wäre damit "von unten" zu charakterisieren als eine solche, die ihre Signatur den Gemeindeprinzip verdankt. Das ist gewiss keine Totalsicht der Epoche, aber sicher ein Annäherungsbegriff mit der gleichen Aussagekraft wie Feudalismus oder Absolutismus." (S. 113. München 1981.) Og i artikkelen "Kommunalismus, Parlamentarismus, Republikanismus" sier han: "Unter Kommunalismus verstehe ich bestimmte, noch zu präzisierende Formen alltäglichen Lebens und entsprechende politische Organisation, die die Existenz der Stadt, des Marktes, des Dorfes, des Tales und anderes verwandter Erscheinungen zur Voraussetzung haben." Og videre: "Kommunalismus heisst...dass die

Forsknings situasjonen.

Det er forsket forunderlig lite i bygde-Norges politiske historie mellom middelalder og moderne tid. Forunderlig fordi agrarhistoriske problemstillinger og lokalsamfunnsstudier har stått sentralt i utforskningen av vår eldre historie.² Ikke desto mindre synes det å herske enighet om at høymiddelalderens statsvekst skjedde på bekostning av bøndenes tradisjonelle selvstyre, mens senmiddelalderens påståtte statsoppløsning førte til en renessanse for et bygdeselvstyre av førstatlig opphav.³ Og videre at

Organisation gemeinschaftlicher, alltäglicher Belange (ausgedrückt in Satzungshoheit, Administration und Rechtspflege), die Friedewahrung nach innen und aussen und die aus beiden resultierenden Rechtsnormen als autochtone Rechte einer Gemeinde von allen Mitgliedern in gleicher Berechtigung und Verpflichtung wahrgenommen werden." (Historische Zeitschrift 1986, bd. 242 s. 530 og s. 535.)

² Lokalhistorie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år. Universitetsforlaget 1970.; S. Imsen (red.): Studier i norsk historie 1537-ca. 1800. Lydriket 1537-1660. NHU VII. Univ.forl. 1981.; samme: Norsk politisk senmiddelalderforskning ca. 1965-1980. NHU VI. Univ.forl. 1983.

³ Når det gjelder synet på de sosio-politiske konsekvensene av høymiddelalderens statsvekst, må det føyes til at der er store og viktige meningsforskjeller. Et ekstremt standpunkt møter vi eksempelvis hos Kåre Lunden som karakteriserer den norske høymiddelalderstaten som et rent undertrykkelsesapparat til varetakelse av de nye rikselitenes interesser. I "Det norske komgedømet i høg mellomalderen sier han: "...fysisk tvangsmakt både *a priori* og ut frå kjeldene var nødvendig for å innføre og sikre... ekstraksjonsnivået... Vidare at eit landsomfattande valdsapparat som rikskongens var nødvendig, i alle fall føremålsteneleg, for skapinga og sikringa av aristokratiets eksistensgrunnlag... Kongedømetts rolle her på 1100- og 1200-talet, overtakinga av kontroll og administrasjon av ting og dom, utviklinga av offentleg påtalemakt og politifunksjonar ved årmann og sysselmann, skjerpinga av dei offentlege straffane, er velkjent... Ein tanke om at bondesamfunnet på 1200-talet, ut frå sine interesser, skulle kunne oppfattast som ei politisk *aktiv* og meir medviten makt, som t.d. kongen kunne avbalansere mot aristokratiet, har *relativt* lite for seg..." (Magt, normer og sanksjoner, s. 132f. Studier i historisk metode XIII. Universitetsforlaget 1978. Lundens uth.) På den annen fløy står Jens Arup Seip og Knut Helle, som begge betoner interessefelleskapet mellom kronen og bondesamfunnet i organiseringen av en statsmakt. Men også Helle mener at kirken og staten utover i høymiddelalderen "i stigende grad tok hånd om rettshåndehevingen, til fortrenghet for bøndenes egen medvirkning gjennom tingene og gamle rettslige framgangsmåter utenfor disse." (Fra Vistehola til Ekofisk. Bd. I s. 136. Universitetsforlaget 1987. Jfr. samme: Konge og gode menn s. 561 f. Universitetsforlaget 1972.) ; J.A. Seip: Problemer og metode i norsk middelalderforskning. HT bd. 32; samme: Lagmann og lagting i senmiddelalderen

statsveksten på 1500-tallet snudde denne tendensen, slik at bøndene atter ble underlagt embetsmennenes og embetsverkets formynderi, bare enda mer effektivt enn i høymiddelalderen. I norsk historiografi tegner bondesamfunnets politiske historie fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart en speilvendt kurve til statens historie.

Selv om bygde-Norges politiske historie i den aktuelle perioden er forholdsvis lite utforsket, er det likevel gjort noe, ikke minst indirekte gjennom studiet av rettsapparatet og lokalforvaltningen.

Ganske alene i vår historiske litteratur står T.H. Aschehougs bok "De norske Communers Retsforfatning før 1837".⁴ En tilsvarende monografisk fremstilling av norsk kommunalforvaltning i middelalder og foreningstid - for by som for bygd - har ingen andre forsøkt seg på, og hans bok vil trolig beholde sin plass som standardverk ennå i lang tid. I serien Norske Bygder, som kom ut med seks bind mellom 1921 og 1953, finner vi også en rekke innsiktsfulle studier av middelalderens og den tidlige nytids lokalstyre. Foruten å beskrive fremveksten av en statlig og kirkelig lokalforvaltning i middelalderen, samt den nyere tids fute- og skriverstyre, kaster disse arbeidene lys over bøndenes delaktighet i det offentlige liv. Særlig er det grunn til å fremheve Asgaut Steinnes og Andreas Holmsens bidrag om henholdsvis Romerike og Sogn. Tynnere for middelalderens del er Edvard Bulls og Gustav Indrebøs tilsvarende bidrag for Setesdalen og Vest-Agder, noe som først og fremst skyldes den vanskeligere kildesituasjonen for disse områdene. På den annen side er Bull den eneste norske historiker som mer systematisk har beskjeftiget seg med bondeselvstyret i vår eldste historie (vikingtid til 1600-tallet). Artikkelen "Stevne" fra 1927 kan leses som et program for studiet av Norges politiske historie på lokalsamfunnsnivå.⁵

og det 16de århundre, s. 60 og s. 118ff. Oslo 1934; A. Holmsen: *Norges Historie*, s. 353. Universitetsforlaget 1961; O.J. Benedictow: *Norges Historie V*, s. 70. Cappelens Forlag. Oslo 1977. Tilsvarende synsmåter har også preget dansk og svensk historiografi, skjønt i våre naboland har man vært mer åpen for kongemaktens positive bidrag til middelalderens bondekommunale liv. Allerede i 1921 ga den svenske historikeren Nils Herlitz til beste en oppvurdering av statens rolle i denne prosessen (Ett og annat om självstyrelsens betydelse i svensk förvaltningshistoria. Statsvetenskapeligt Tidskrift). Og i 1977 hevdet Inge Skovgaard-Petersen at den danske herredskommunen var et produkt av middelalderstaten (*Danmarks historie I* s. 102., jfr. Kai Hørby: *Dansk social historie II* s. 127ff. Kbh. 1980).

⁴ Særaftryk af Universitetets Festskrift til Hans Majestæt kong Oscar II i Anledning af Regjeringsjubilæet 1897. Christiania 1897.

⁵ A. Steinnes: *Økonomisk og administrativ historie. Norske Bygder. Bd. III, Romerike.* Bergen 1932.; samme: *Styrings- og rettsskipnad i Sørvest-Noreg i mellomalderen.* Oslo

Nevnes bør også A. Bugges avhandling "Tingsteder, gilder og andre gamle mittpunkter i de norske bygder" og O.A. Johnsens "Gildevæsenet i Norge i middelalderen."⁶ Når det gjelder Johnsens "Norges Bønder" fra 1936, så nevner den knapt det kommunale livet i bondesamfunnet, mens Koht i sin "Norsk Bondereisning" fra 1926 hevder at de norske bøndene mistet all befatning med offentlig styre og stell i senmiddelalderen. Fra da av skal bondesamfunnet ifølge Koht bare ha vært gjenstand for styring.⁷

Bortsett fra spredte enkeltopplysninger står det nesten ingenting om det bondekommunale livet før 1837 i vår omfattende lokalhistoriske litteratur.⁸ Derimot har Jens Arup Seip i sin monografi om lagmannsambetet fra 1934 ytt et viktig bidrag til forståelsen av den lokale rettspleie fram til begynnelsen av 1600-tallet, selv om han uttrykkelig hevder at dette egentlig ikke har vært hans oppgave.⁹

Ifølge Seip innebar senmiddelalderen "øket sosialt liv i bondesamfunnet...og samtidig...voksende politisk modenhet." Det var dómen, det vil si bygdeutvalget av svorne lagrettemenn, som etter Seips mening fra midten av 1300-tallet fremsto som det bygdekommunale organ par excellence. På den annen side vil han hevde at den lokale tingordningen forfalt sammen med den gammelnorske staten, og at bygdetingets renessanse hørte 1500-tallet og den nye dansk-norske statsmakten til. Seip har senere

1974.; A. Holmsen: Økonomisk og administrativ historie. Norske Bygder. Bd. IV, Sogn. Bergen 1937.; S. Kjelstadli: Økonomisk og administrativ historie. Norske Bygder. Bd. VI, Numedal. Bergen 1953.; G. Indrebø: Økonomisk og administrativ historie. Norske Bygder. Bd. II, Vest-Agder. Bergen 1925.; Edv. Bull: Økonomisk og administrativ historie. Norske Bygder. Bd. I, Setesdalen. Kra. 1921.; samme: Studier over Norges administrative inndeling i middelalderen. HT 5.r. IV.; samme: Leding. Kra. og Kbh. 1920.; samme: Politiske inndelinger på Oplandene i gammel tid. Bygd og Bonde IV, 1922.; samme: Stevne. HT 5.r. VI.; samme: Jemtland og Norge. Oslo 1927. Se også G. Indrebø: Fjordung. Bergens Museums årbok 1935.

⁶ HT 5.r. IV og HT 5.r. V.

⁷ S. 20-24 i nyutgaven av 1976, v. R. Almås. Pax Forlag.

⁸ Jeg har systematisk gjennomtrået Norsk lokalhistorisk institutts rikholdige samling av lokalhistorisk litteratur, men med magert resultat. Nevnes må likevel en klassiker som A. Holmsens Eidsvoll Bygds Historie bd. I (Oslo 1961), dessuten F. Valen-Senstad: Gudbrandsdalen i middelalderen. Garden og samfunnet (Hamar 1965), S. Grieg: Gudbrandsdalen i mellomalderen. Mennesket og kulturen (Hamar 1957), J. Sandnes: Namdalens historie til år 1600 (Namsos 1965) og A. Frøholm: Valdres bygdebok III (1972).

⁹ Lagmann og lagting i senmiddelalderen og det 16de århundre, s. 81 og s. 118-20.

utdypet dette synspunktet i innledningen til "Tingbøker frå Ryfylke".¹⁰

Når det gjelder bygdetinget synes det å foreligge en uavklart diskrepans mellom Seip og Holmsen, ettersom Holmsen mener å se en sammenheng mellom senmiddelalderens bondeselvstyre og bygdetingets renessanse, i det minste for Sogns vedkommende.¹¹

Også Rolf Fladby har i sin doktoravhandling om futen bidratt til økt innsikt i bygde-Norges offentlige liv i 1500- og første halvdel av 1600-årene. Men som i Seips tilfelle er det den offentlige tjenestemannen som er Fladbys egentlige studieobjekt, og ikke det lokalsamfunn denne var satt til å virke i.¹² Viktig er også Gudmund Sandviks doktoravhandling "Prestegard og Prestelønn" fordi den gir en systematisk analyse av kirkevergeinstitusjonen og bygdefolkets forhold til forvaltningen av prestebordet og fabrica.¹³ Jeg må videre få nevne min egen avhandling om de norske superintendentene, hvor den bygdekommunale sfæren tangeres i kapitlene om superintendenten og prestekallelsen og superintendenten og prestelønna.¹⁴

Når det gjelder 1500- 1600-tallets lokalstyre vil jeg ellers vise til artiklene "Bygdeting", "Fogd", "Lagrette", "Lensmann", "Lensvesen", "Sorenskriver" og "Tinglysning" i Norsk Historisk Leksikon.¹⁵ To viktige hovedfagsavhandlinger må også nevnes. Det dreier seg om Sverre Bæras arbeid "Lensmannsinstitusjonen i Noreg ca. 1270-1570" og Anne-Marit Hamres "Bidrag til det kirkelige visitasjonsinstituttets historie i Norge i middelalderen".¹⁶

Spørsmålet om bøndene som politiske aktører på et høyere geografisk nivå enn det nærmeste lokalsamfunn, er foruten i Kohts "Bondereising" behandlet av O.A. Johnsen i en avhandling om de norske stendermøtene. Johnsens studie er likevel overveiende innsiktet mot makronivået i det norske samfunn, det vil si mot den norske adelen og stattholderen. På den annen side har Johnsen gjennom utgivelsen av kilde serien "Aktstykker til de norske stendermøders historie" bidratt til å legge forholdene til rette for vårt studium av bondestandens plass i norsk politisk historie i tidlig moderne

¹⁰ Bd. I (1616-1621). Stavanger 1957. Gjenoptrykt i NHU VII. Univ.forl. 1981.

¹¹ Holmsen 1937 s. 76 f., jfr. samme: Norges Historie, s. 342 (i utg. fra 1961).

¹² Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets Foged. Univ.forl. 1963.

¹³ Univ.forl. 1965, se registeret under "kyrkjeombodsmann" og "kyrkjeverje".

¹⁴ Superintendenten. En studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsutvikling mellom reformasjonen og eneveldet. Univ.forl. 1982.

¹⁵ R.Fladby, S. Imsen, H. Winge (red.). Cappelen's Forlag 1974/1981/1990.

¹⁶ Universitetet i Oslo h.h.v. 1967 og 1978.

tid.¹⁷

Når jeg har valgt å studere det bygdekommunale livet i Norge ca. 1270-1650 kan det begrunnes ut fra norsk historiografi: Her er reist mange sentrale spørsmål som det burde være fruktbart å forfølge. Og her ligger et stort og forholdsvis uutforsket felt mellom de tradisjonelle områdene politisk historie og agrarhistorie.

Men det er ikke bare norsk historie og historiografi som begrunner dette valget. I de senere årene har vi vært vitne til en økende interesse blant europeiske historikere for å studere senmiddelalderens og den tidlige nytids bondekommunale liv.¹⁸ Tyske og sveitsiske historikere har spilt en sentral rolle i denne debatten. Som kjent var senmiddelalderen en riksoppløsningstid for Tyskland som for Norge. Og 1500-tallets nye statsvekst gjorde denne oppløsningen permanent ved å favorisere territoriene på bekostning av det "nasjonale" monarkiet. Like kjent er det kanskje ikke at tiden 1300 til bortimot 1700 er kjennetegnet ved en veldig oppblomstring av det politiske liv på lokalsamfunnsnivå over hele det tyske riket. Det er såvisst ikke bare bykommunen som har satt sitt stempel på tysk samfunnsutvikling i denne perioden. Landsbykommunen, eller skog- og dalkommunene, har spilt en tilsvarende rolle. Og den sveitsiske staten bærer fortsatt preg av sitt opphav som en kommunal føderasjon. Her er mye å hente, også for arbeidet med samtidige norske og nordiske forhold. Fenomenet er forøvrig veldokumentert også utenfor det tyske riket.¹⁹

Kildene.

Magnus Lagabøtes og hans sønners omfattende lovverk, som reflekterer myndighetenes syn på bøndernes plass i det offentlige liv, burde i kombinasjon med bygdebrevene fra første halvdel av 1300-tallet, som vitner om kommunal praksis, danne et rimelig godt grunnlag for slutninger om det

¹⁷ "Norske Stænder". Kristiania 1906; første bind av aktstykkene utkom i 1929, bind 2 forelå i 1951, delvis tilrettelagt for trykking av R. Fladby, som har besørget utgivelsen av det tredje bindet i sin helhet (1974).

¹⁸ Blant annet uttrykt ved at senmiddelalderens kommunalisme ble valgt som et av temaene ved Den 17. internasjonale historikerkongressen i Madrid 1990.

¹⁹ Den utenlandske litteraturen har jeg gjort nærmere rede for i artikkelen "Over bekken etter vann eller historien om den tyske bondekommunalismen som hjalp til selvhjelp", HT 1989 s. 170-178.

kommunale liv ved utgangen av gammelnorsk tid. Høymiddelalderens lover kom forøvrig til å tjene som rammeverk for kommunalordningen i Norge helt fram til slutten av 1600-tallet. Kristian Kvart lot til og med hovedkilden, Magnus Lagabøtes landslov, oversette og med mindre endringer autorisere som sin egen lov i 1604.

For senmiddelalderens del er vi imidlertid i hovedsak overlatt til bygdebrevene, med andre ord til restene etter tidens bygdekommunale praksis. Selv om det senmiddelalderske materialet på sett og vis er mer ensidig enn høymiddelalderens, og som følge av overleveringen også langt mer fragmentarisk, burde det på grunnlag av den ganske omfattende brevmengden være mulig å nå fram til en begrunnet oppfatning av hva vi kan legge i begrepet bygdekommune i denne perioden, hvordan det kommunale fellesskapet har fungert, og hvilken rolle bygdekommunen kan sies å ha spilt i bondesamfunn så vel som i rikssamfunn i overgangen mellom middelalder og moderne tid.

Som en følge av 1500-tallets statsvekst endres kildesituasjonen radikalt etter midten av århundret. I stedet for bygdebrevene er det nå i økende grad de kongelige tjenestemenns skrivefrukter vi må forlate oss på. Ettersom det altså dreier seg om forvaltningsapparatets etterlatenskaper, og ikke bondesamfunnets, kan det nye kildematerialet sies å være mindre primært i studiet av bondekommunalismen enn de lokale diplomene. På den annen side gir de nye forvaltningskildene mer omfattende opplysninger om det norske samfunnet enn senmiddelalderens brev, og kritisk utnyttet gir de nye kildene grunnlag for sikrere og mer fasetterte slutninger om den nyere tids lokalsamfunnsutvikling enn diplomene om middelalderens. I en viss grad kan vi kanskje også bruke de nyere forvaltningskildene som støtter ved utnyttelsen av det eldre diplommaterialet.

Ut fra vårt formål er det særlig grunn til å se nærmere på reformene i den lokale rettspleien i slutten av 1500-årene. Opprettelsen av det nye bygdetinget med sin dømmende bondelagrette og dens edsvorne skriver har satt seg et varig monument i tingboka, som er en helt unik kilde til 1600-tallets bondesamfunnshistorie. I tillegg til de eldste tingbøkene, kan det være grunn til å fremheve det meget omfattende materialet som er bevart etter de norske herredagene mellom 1578 og 1664, samt de mer enn femti ad hoc-kommisjonene som virket i det norske samfunn under Kristian Kvart, med et markert tyngdepunkt i 1620-30-årene.²⁰

²⁰ A. Kiil: *Arkivkunnskap*. Statsarkiva. Univ.forl. 1969.; S. Imsen: *Norske ad*

Problemer og strategi.

Selv om hovedsiktemålet er å gi en samlet vurdering av bygdefellesskapets rolle i statsordningen gjennom disse trehundre og åtti årene, vil jeg i første omgang begrense meg til å besvare følgende spørsmål: Hvem deltok i lokalt styre og stell? Hvilke interesser - eller konfliktmønstre - reflekterer deres handlinger? Hvordan kan vi definere den bygdekommunale sektor? Hvordan var det kommunale livet organisert? Hva slags gjensidighet har det vært mellom bygdefellesskap og øvrighet?

Å skulle dekke hele perioden ca. 1270 til ca. 1650 ville for mitt vedkommende bli både for omfattende og for arbeidskrevende. Til det trengs et helt forskerteam. Trolig ville det heller ikke ut fra en forskningsstrategisk betraktning være hensiktmessig å satse på fullstendig dekning av perioden. Jeg har derfor valgt å foreta fire kronologiske spadestikk: 1270-1350, 1420-1450, 1537-1559 og 1620-1648. Inndelingen er i første rekke bestemt ut fra behovet for å finne tidsavsnitt som har dannet forskjellige politiske rammebetingelser for bygde-Norge gjennom disse trehundre og åtti årene.

Perioden 1270-1350 representerer kulminasjonspunktet i vår middelalderske statshistorie. Det kan ikke spores noen svekkelse av den gammelnorske statsordningen før katastrofen i 1349/50. Kongefellesskapet med Sverige og det forhold at kongen i lengre perioder oppholdt seg utenlands synes ikke å ha hatt noen nevneverdig innflytelse på det politiske hverdagslivet.

Tidsrommet 1420-1450 regnes som den skandinaviske treriksunionens "klassiske" periode. Også disse årene kan karakteriseres som et statshistorisk høydepunkt, nemlig i forsøket på å føye de nordiske rikene sammen til en forbundsstat. Norge ble i disse årene styrt av de sentrale unionsmyndighetene via et lokalt lens-og futestyre. Etter 1440 rykket imidlertid det norske riksrådet noe mer i forgrunnen i styret av Norge enn det hadde vært i de foregående femti år. Fra 1390-årene til sammenbruddet for Erik av Pommerns regime 1439/40 hadde unionsmonarkiet vært nokså enerådende i alt som angikk det norske lensstyret. I begynnelsen av 1400-årene synes det norske samfunnet også å ha tilpasset seg virkningene av det store mannefallet etter pestepidemiene i 2. halvdel av 1300-tallet. Mellom 1430 og 1450 kan det dokumenteres betydelig politisk aktivitet i det norske bondesamfunnet.

hoc-kommisjoner i forvaltning og politikk under Christian IV. I "Hamarspor". Festskrift til Lars Hamre. Univ.forl. 1982.

Som kjent var dette også noen turbulente år i våre naboland, særlig i Sverige. Dessuten er det bevart relativt flere bygdebrev fra disse tiårene enn for tilsvarende intervaller mellom 1450 og 1537. Bygdebrevene fra tiårene forut for selvstendighetstapet i 1537 tyder ellers på at den bygdekommunale ordningen som kan rekonstrueres på grunnlag av brevene fra Erik av Pommerns tid fortsatt besto under Christian II og Frederik I.

Tiden 1537-1559 markerer en ny fase i norsk - eller dansk-norsk - statshistorie i og med kirkens avskaffelse og den følgende utvidelse av kronens myndighetsområde. Perioden er dessuten preget av interessante sosio-politiske endringer. Jeg tenker blant annet på den norske adelens endelige utforming som "riksstand", første gang offisielt uttrykt ved hyllingen i 1548, samt rent allmennt jordeierinteressenes ekspansjon i samfunnet utover 1500-tallet. Hertil kommer også borgerskapets økende betydning i samfunnslivet i tiårene etter reformasjonen. Dessuten innebar den nye tidens økonomiske vekst at Norge ble fastere knyttet til det europeiske markedet gjennom trelasthandel og bergverksdrift, noe som igjen fikk betydning både for forholdene innad i bygdesamfunnet og mellom bygdefolk og øvrighet.

Kristian Kvarts regjeringstid (1588-1648) innebar den byråkratisk konsiperte funksjonsstatens, samt dens siamesiske tvilling - skattestatens, gjennombrudd i Danmark-Norge. Mellom 1620 og 1648 ble det bygd opp et lokalt embetsstyre i Norge, som i det alt vesentligste skulle bestå fram til dannelsen av herredskommunen i 1837. Samtidig gjorde den norske bonden come back som soldat. Treenigheten krig-fiskalisme-byråkrati skulle få vidtrekkende følger for det sosiale og politiske livet i bygde-Norge og for bøndernes forhold til staten.

På grunnlag av alt relevant kildemateriale fra de utvalgte periodene²¹ er det min hensikt etablere data om de kommunale aktørene, skaffe til veie empirisk grunnlag for å kunne bestemme den bygdekommunale "sektor", vurdere de bygdekommunale organene, samt samspillet mellom lokale aktører og øvrighetsrepresentanter i det lokaloffentlige liv. En sammenligning av situasjonen innen de fire tidsintervallene burde gjøre det mulig både å trekke allmenne slutninger om lokalsamfunnsutviklingen og forklare eventuell regional variasjon.

²¹ Når det gjelder perioden 1270-1350 har jeg av praktiske og arbeidsmessige grunner valgt å konsentrere diplomanalysen til de siste tretti årene, som har etterlatt oss et godt bygdebrevmateriale.

Spørsmålet om regional varisajon og regionalpolitisk mangfoldighet er grunnen til at jeg i tillegg til fastlands-Norge, inklusive Jemtland-Herjedalen og Båhuslen, vil forsøke å ta med de norske øysamfunnene nord for Skottland, samt Færøyene. Materialet fra Orknøyene og Shetland er riktignok forholdsvis spinkelt for tidsrommet 1330-1420, men det finnes enkelte meget interessante diplomer fra begynnelsen av 1300-årene og for tidsrommet 1420-50, og etter den skotske overtakelsen i 1468 og 1469 flyter kildene ganske rikt. Særlig fra 1500-årene av har vi bevart et rikholdig lokalt diplommateriale²², og etter 1602 har vi sammenhengende rekker med tingbøker.²³ Det finnes også et interessant regnskaps- og jordeboksmateriale fra Orknøyene ved slutten av 1400-tallet (1492 og 1500).²⁴

De norske lokalsamfunnene nord for Skottland er dessuten interessante ut fra en komparativ synsvinkel. Orknøyingene hadde gjennom hele middelalderen måttet forholde seg til to herrer, nemlig jarlene, som forøvrig var de eneste fanelensmennene i Norgesveldet, og de norske kongene. Mellom 1260-årene og 1379 var imidlertid det norske sysselmannsstyret dominerende på øyene. Shetland var blitt lagt direkte under norsk styre alt i kong Sverres tid (1194/95). I 1379 kom begge øygruppene atter under orknøyjarlene, som nå hadde sin hovedbase i Nord-Skottland.

Vi merker en økende skotsk innflytelse i disse norske øysamfunnene i første halvdel av 1400-årene, særlig på Orknøyene. Sinclairesnes overtakelse av jarledømmet i 1379 innebar at de politiske båndene til Skottland ble styrket. Kirkwall var som følge av immigrasjon fra fastlandet etter århundreskiftet blitt et nesten rent skotsk bysamfunn omkring 1450. Kirkeledelsen med biskop og domkapitel var da for lengst skotsk. Lands-

²² Det aller meste publisert i *Diplomatarium Hialtlandense. Documents relating to the Shetland Islands from the XIIIth century*, Lerwic 1886; *Diplomatarium Orcadense et Hialtlandense I-II*, London 1913ff; *Records of the Earldom of Orkney 1299-1614*, Edinburgh 1914; *The Celtic and Scandinavian Antiquities of Shetland*, Edinburgh and London 1904; *Deeds relating to Orkney and Zetland 1422-1581*, Maconochie, J.A. and Neaves, C. (eds.) 1840.

²³ *The Court Book of Shetland 1602-1604*. Utg. av Scottish Record Society. Edinburgh 1958; *The Court Book of Orkney and Shetland 1612-1613*, utg. v. Robert S. Barclay. Kirkwall 1962. Om de ennå upubliserte rettsprotokollene, se innledningen til Barclays utgave.

²⁴ Sinclair, Lord Henry, 1492, Mss. Rental, Orkney Archives, D2/7; Peterkin, A., 1820, Rental of the Ancient Earldom and Bishoprick of Orkney; jfr. William P.L. Thomson: *History of Orkney* s. 116ff. Edinburgh 1987.

bygda derimot var fortsatt norsk, både i språk og samfunnsordning.

Etter pantsettelsen i 1468/1469 fulgte en skottifisering av styringsverk og rettsliv. Den var særlig sterk på Orknøyene hvor både lagtinget og lagmannsembetet ble avskaffet i 1540-årene, samtidig som skotsk sheriffstyre ble innført. På Shetland var imidlertid den gamle tingordningen med lagting, bygdeting og lagrettemenn intakt ved inngangen til 1600-tallet. Lagmannsinstitusjonen lar seg imidlertid ikke dokumentere i andre halvdel av 1500-tallet, og stillingen er trolig blitt stående ubesatt etter Nicol Eides død. Men både for Orknøyene og Shetland gjaldt det at brytningene mellom den tradisjonelle norske samfunnsordningen og den skotske nyordningen ble skjerpet i andre halvdel av 1500-årene.²⁵

Også det færøyske senmiddelaldermaterialet er spinkelt. Men der er et par meget interessante retterbøter fra slutten av 1200-tallet, deriblant det såkalte Sauebrevet fra 1298. Dessuten har vi en skipan om tingfareertoll og nevndemenn fra ca. 1400, da det gamle alltinget ble omgjort til lagting. Når det gjelder tiden etter reformasjonen må det nevnes at vi har bevart et godt tingbokmateriale fra 1600-tallet med sammenhengende lagtingsprotokoller for årene 1615-1654 og 1666-1677.²⁶

²⁵ Clouston, J.S.: Records of the Earldom of Orkney 1299-1614. Edinburgh 1914; samme: The Lawrikmen of Orkney. I Scottish History Review XIX s. 49ff.; samme: The "Goodmen" & "Hirdmen" of Orkney. I Proceedings of the Orkney Antiquarian Society III s. 9ff.; samme: History of Orkney. Kirkwall 1932; Manson, T.M.Y.: Shetland in the Sixteenth Century. I The Renaissance and Reformation in Scotland: essays in honour of Gordon Donaldson. 1983; Crawford, Barbara: Sir David Sinclair of Sumburgh: "Foud" of Shetland and Governor of Bergen Castle. I Baldwin, J.R. (ed.) Scandinavian Shetland. An Ongoing Tradition? Edinburgh 1978; Thomson, William P.L.: History of Orkney. Edinburgh 1987; Smith, Brian: Shetland, Scandinavia, Scotland, 1300-1700. The changing nature of contact. I Grant and Simpson (ed.): Scotland and Scandinavia 800-1800. Edinburgh 1990.

²⁶ Diplomatarium Færoense. Føroyskt Fodnabrævasavn I. Utg. v. Jakob Jakobsen. Torshavn og København 1907.; Tingbokin 1615-54, utg. v. Einar Joensen. Torshavn 1953; Løgtingsbokin 1666-77, utg. v. Einar Joensen. Torshavn 1961.

Kap. 2

DE GAMMELNORSKE LOVENES KOMMUNALORDNING.

Høy- og senmiddelalderens norske bondekommunalisme har sine røtter i en lang og ubrutt tradisjon. Tingfellesskapet f.eks., som et av de mest sentrale elementene i det bygdekommunale livet, kan føres langt tilbake i forhistorisk tid.¹ I så måte skiller den norske bondekommunalismen seg fra den kontinentale, som ikke kan vise til en tilsvarende ubrutt germansk tradisjon. Dagens tyske historikere hevder således at den kontinentale kommunalismen, kanskje med unntak for enkelte små lokale lommer som Ostfriesland og Ditmarschen, har sitt opphav i høymiddelaldersamfunnet.²

Selv om den norske bondekommunalismens lange tradisjoner synes uomtvistelige, er det egentlig svært lite vi har av eksakte og dokumenterte kunnskaper om det bygdekommunale livet før 1000-1100-tallet. Og det vi mener å vite om sosial organisasjon i det forstatlige norske samfunnet er basert på sinnrike kombinasjoner av stedsnavn og diverse fragmentariske relikter av forhistorisk opphav, skriftlige kilder av britisk eller tysk proveniens, samt tilbakeslutninger fra de eldste bevarte lovene og annet skriftlig høymiddelaldermateriale av norsk-islandsk opphav, gjerne i kombinasjon med hva vi ellers har av opplysninger om samfunnsforholdene i de norrøne bosetningsområdene utenfor Norge og i våre naboland. Hva vi kunne kalle "allmenngermanistisk viten" om samfunnsforholdene i Nord-Europa i folkevandrings- og merovingertid danner igjen en generell referanseramme for våre "kunnskaper" om forhistoriske samfunnsforhold i

¹ Per Sveaas Andersen: *Ting*. KLN M XVIII sp. 346ff.; samme: *Tinget i sagatiden*, s. 13. I "Makt og motiv". Festskrift til J.A. Seip. 1975; samme: *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130*, s. 247ff. Universitetsforlaget 1977.

² W. Rösener: *Bauern im Mittelalter*, s. 19, 28, 38f., 57f., 64f., 158f. München 1985; H. Wunder: *Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland*, s. 18f. Göttingen 1986. Om den tyske bondekommunens opphav sier Wunder: "Die bäuerliche Gemeinde als Institution ist also nicht als "natürliches" Ergebnis einer kontinuierlichen und stetigen Vermehrung von Zuständigkeiten entstanden, sondern als Folge besonderer Konstellationen, die den Bauern gegenüber Grundherren und Landesherren eine - in wirtschaftlicher, militärischer oder politischer Hinsicht - günstige Verhandlungsposition verschafften" (s. 33).; T. Mayer: *Über die Freiheit der Bauern in Tirol und der Schweitzer Eidgenossenschaft*. I "Deutsches Bauerntum" s. 177ff. Utg. av G. Franz. Darmstadt 1976; P. Blickle: *Die Gemeinde als Verband mit staatliche Funktionen*. Blickle 1981 s. 23ff.

Skandinavia. Bildet av det førstatalige norske bondesamfunnets organisasjon og sosiale liv er derfor heller uskarpt og mangelfullt.³

³ Se f.eks. Edv. Bull: Politiske inndelinger på Oplandene i gammel tid. Bygd og Bonde IV. 1922; A. Taranger: Alting og lagting. HT 5.r. V og VIII; M. Olsen: Ættegard og helligdom. 1926; G. Indrebø: Fjordung. Bergen Museums årbok 1935; O.A. Johnsen: Norges Bønder, s. 120ff. Oslo 1936; A.O. Johnsen: Fra ættesamfunn til statssamfunn, s. 207ff. Oslo 1948; A. Steinnes: Alvheim. HT bd. 35; samme: Utskyld. HT bd. 36; samme: Husebyar. 1955; Olafur Lárusson: Lov og ting. Islands forfatning og lover i frihetstiden. Univ.forl. 1960; Jerker Rosén: Svensk Historia I, s. 124ff. Svenska Bokförlaget/Bonniers 1962; Jón Jóhansson: Islands historie i mellomalderen. Fristatstida. Univ.forl. 1969; P. Sveaas Andersen: op.cit. 1975 og op. cit. 1977 s. 11ff.; Inge Skovgaard-Petersen: Oldtid og vikingtid, s. 88ff. I "Danmarks Historie" I. Kbh. 1977; S. Supphellen: Frihet og føydalisme. Fra sovjetisk forskning i norsk middelalderhistorie. Utdrag fra en avhandling av A. Ja. Gurevitsj "De frie bønder i det føydale Norge", s. 77ff. Univ.forl. 1977; Barbara E. Crawford: Scandinavian Scotland, s. 79ff. og s. 191ff. Leicester University Press 1987.

Faktum er at det bygdekommunale livet i Norge ut over det mest rudimentære, først kan dokumenteres i og med høymiddelalderens landskapslover. F. eks. kan ingen av de offentlige oppgavene som må kunne kalles bonde- eller bygdekommunale, så som skyssplikt og veihold, plikten til å befordre budstikken, til å ta seg av de fattige, til å møte på bygdetinget og delta i tingets forhandlinger, til å holde forbrytere i forvaring, til å delta i utskiftningsforretninger og andre privatrettslige handlinger som krevde offentlighet, til å bygge og vedlikeholde sognekirken o.s.v. belegges tidligere enn de eldste redaksjonene av Gulatingsloven og Frostatingsloven. Og begge disse arbeidene er i hovedsak produkter av den tidlige høymiddelalderens gryende norske statssamfunn.

De aller fleste referansene til slike bygdekommunale forhold stammer imidlertid fra Magnus Lagabøtes landslov, samt Erik og særlig Håkon Magnussønners retterbøter og skipaner. Det er først ved slutten av 1200-tallet vi kan danne oss et klarere og mer helhetlig bilde av bygda og bondefellesskapet qua "kommune" i rettslig forstand, med lovbestemte offentlige oppgaver og egne organer.⁴

Selv om altså tradisjonen skiller senmiddelalderens norske bondekommunalisme fra den kontinentale, kan de begge sies å ha vært betinget av forhold som var spesifikke for samfunnsutviklingen i Europa på 1100-1200-tallet. De er begge i en viss forstand produkter av, eller kanskje vi heller skulle si aspekter ved det nye europeiske statssamfunnet som ble utviklet mellom 1150 og 1300. Ute i Europa møter vi i løpet av denne perioden stadig oftere bøndene som kollektive aktører i det politiske liv. De fleste stedene på kontinentet fremsto landsbyene som selvstyrende korporasjoner med ansvar for det meste av dagliglivets og nærmiljøets problemer. Og rundt 1350 var bondekommunene blitt integrerte ledd i det politiske system. Så vel på de nye riksstendermøtene som i provins- eller landsstenderforsamlingene finner vi bondesamfunnet representert ved delegater fra kommunene.⁵

⁴ Jfr. A. Bugge: *Tingsteder, gilder og andre gamle mittpunkter i de norske bygder*. HT 5.r. IV s. 135ff.; Edv. Bull: *Stevne*. HT 5.r. VI; G. Sandvik: *Prestegard og prestelønn*, s. 31ff.; S. Bæra: *Lensmanns-institusjonen i Norge ca. 1270-1570. Funksjonar og relasjonar. Hovedoppgave i historie v. Universitetet i Oslo 1967*. M.h.t. lensmannsombudets alder, mener Bæra at det må være eldre enn de første kjente lovbestemmelsene om ombudet fra 1270-80-årene, likevel slik at lensmannsinstitusjonen må regnes som et produkt av høymiddelalderkongedømmet (s. 57ff.).

⁵ P. Blickle: *Landschaften im Alten Reich*. München 1973; samme: *Deutsche Untertanen*. München 1981; T. Mayer: *Vom Werden und Wesen der Landgemeinde*. I G. Franz, op.cit. 1976; samme (utg.): *Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen. Vorträge und Forschungen* bd. 7 og 8. Sigmaringen 1961/1964; O. Brunner: *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*. Darmstadt 1970; C. Peyer: *Verfassungsgeschichte der alten Schweiz*. Zürich 1978; G. Fourquin: *The Anatomy of Popular Rebellion in the Middle Ages*. Nort-Holland

Noe riksstendermøte av kontinental type ble det riktignok ikke utviklet i Norge i middelalderen, selv om vi mellom 1150 og første halvdel av 1300-tallet finner ansatser til en riksrepresentasjon med stenderpreg. I Håkon Håkonssons saga, som ble nedskrevet i Magnus Lagabøtes regjeringstid, omtales en rekke møter mellom kongen og de fremste menn i riket hvortil det også er blitt innkalt bonderepresentanter. Og høymiddelalderens tronfølgeordning, som i det minste på papiret var gjeldende rett fram til 1450, lovfester et stenderaktig rikshyllingsmøte.⁶

Også Landslovens lagting bærer noe av de kontinentale provinsstendermøtenes preg, selv om de primært var innrettet som domstoler og ikke var tenkt som politiske representasjoner. Lagtingforsamlingens stenderpreg understrekes ytterligere i en retterbot Håkon V Magnusson i 1310 lot utstede om de kongelige og kirkelige ombudsmennenes møteplikt på tinget.⁷

Og ute i bygdene møter vi en "kommunal" virkelighet som i mangt, både strukturelt og funksjonelt, kan fremvise flere likhetstrekk med det vi finner på kontinentet.

Allmuebegrepet som vant innpass i norsk lovspråk i slutten av 1200-årene, og som snart

Publishing Company 1977; Janos Bak: *Königtum und Stände in Ungarn*. Wiesbaden 1973; Willem Pieter Blockmans: *A typology of representative institutions in late medieval Europe*. JMH 1978; John Bell Henneman: *Royal taxation in fourteenth century France*. Princeton University Press 1971; J. Major Russel: *Representative government in early modern France*. Yale University Press 1980.

⁶ Håkon Håkonssons saga s. 57, 91, 120, o. fl. st., i oversettelse v. Finn Hødnebo, Gyldendal Norsk Forlag 1979; J. Schreiner: *Høvdingmøte og riksråd i Norge*. HT bd. 35 (1949-51); K. Helle: *Konge og gode menn i norsk riksstyning 1150-1319*, s. 223ff. Universitetsforlaget 1972; S. Imsen: *Arv-annammelse-valg. En studie i norsk tronfølgerett 1319-1450*, s. 15ff. Univ.forl. 1972; samme: *Tronfølge*. KLN M XVIII. (Se f.eks. den stenderaktige forsamlingen som på Båhus sommeren 1344 godkjente Håkon Magnusson som norsk konge. I denne forbindelse omtales forøvrig de fremmøtte bøndene som representanter for sine respektive "bygdeallmuer", og de besgler brevet med "bygdesegl" (NGL IV s. 373f.). Disse begrepene er forøvrig ikke registrert i tidligere norske lover. Jfr. også den stenderpregede forsamlingen som i 1449 valgte Karl Knutsson til norsk konge i Trondheim, samt alle de regionale hyllingsmøtene som ble avholdt samme året. (NGL 2.r. II s. 26ff., jfr. *ibid.* s. 22f., s. 24ff. o.fl.st.) Også i Christian av Oldenborgs norske valghåndfestning vises det til et slags riksstendermøte (NGL 2.r.I s. 5), uttrykksmåten herfra gjentas forøvrig i Karl Knutssons norske håndfestning senere samme høst (NGL 2.r. II s. 17.) Og stenderhyllingene fortsatte også etter reformasjonene, helt fram til eneveldets innførelse. (Aktst. til de no. st.m. hist. I-III.) Se ellers O.J. Benedictow: *Ständer*. KLN M XVII.

⁷ MLL I-1,2; NGL III s. 88ff.

fortrengte det mer alderdommelige ordet tegn, synes dessuten å romme en ny forståelse av "folket" som kollektiv politisk aktør i statssamfunnet. Begrepet kan være et lån fra Island, hvor det første gang dokumenteres i den avtalen Håkon Håkonsson inngikk med islendingene i 1262. Der tales det om samtykke på alltinget "af ollum almuga á Islande".⁸ Tilsvarende uttrykk blir fra Erik og Håkon Magnussønners tid også vanlige i kongebrev utstedt for fastlands-Norge. Allmuen var fra nå av teknisk term for bonderepresentasjoner, f. eks. bondeutsendinger in corpore i møte med kongen, eller bondekorporasjoner, f. eks i henvisninger til denne eller hin (bygde)allmue.⁹ Dessuten forekommer allmuebegrepet hyppig i sammenhenger som tyder på at en stenderoppfatning av samfunnet nå var i ferd med å få hevd i norsk lovspråk.¹⁰

Det bondekommunale fellesskapet vi møter i 1200-tallets norske lovverk kan derfor på mange måter karakteriseres som noe nytt, selv om enkelte av elementene i helheten er av høy alder. Lovbestemmelsene om "bygdekommunen" representerer myndighetens syn på det lokaloffentlige livet og bøndernes plass i statsordningen.

Magnus Lagabøtes landslov.

Det korporative begrepet bygde- eller bondekommune er forsåvidt en anakronisme da det ikke

⁸ NGL I s. 460ff.

⁹ Bortsett fra en enkeltstående gang i Magnus Lagabøtes Hirdskrå (NGL II s. 403), forekommer ordet allmue første gang i Norge i Erik Magnussons retterbot om handel og takster i Bergen fra 1282 (NGL III s. 13), men deretter svært hyppig. Se eksempelvis NGL III s. 17ff., DN III s. 30 (i en kunngjøring fra erkebiskop Jørund), NGL III s. 21f., s. 28f., s. 30, s. 33f., s. 51, s. 64, s. 69f., s. 71, s. 75, s. 77, s. 81, s. 103f., s. 106, s. 111ff., s. 143.

¹⁰ Se f. eks. i en oversettelsen fra begynnelsen av 1300-tallet av Vilhelm av Sabinas erklæring om den norske kirkes rettigheter av 1247. Her heter det: "Þar med letom ver (kardinal Vilhelm) openberlægha predica ok mintum... erkibiskupen, alla liotbiskupa ok alla aðra formenn heilagrar kirkiu, baruna ok allan almughan i landeno..." (NGL I s. 452). Dette er en nokså fri oversettelse av den latinske originalen tilpasset det tidlige 1300-tallets sosiale begrepsverden. I originalen er det så vidt jeg kan se bare tale om kongen, erkebiskopen, biskopene og prelatene, samt alt folket, som fremtrer som en udifferensiert masse av lekmenn: "Unde super hiis omnibus in predicacione publica monuimus universum populum coram rege et archiepiscopo et episcopis et aliis prelatibus regni..." (NGL I s. 450, jfr. NMD s. 90f.).

finnes i Landsloven. Betegnelser som herred, fylke, skipreide og sogn brukt om tingkommunen, om forsvarskommunen og om kirkekommunen, samt som generell lokalsamfunnsreferanse tyder imidlertid på at oppfatningen av bygda som en offentlig kommunal størrelse ikke var samtiden fremmed. Både fylkes- herreds- og skipreideinndelingen har lange røtter i norsk regionalhistorie.¹¹ Begrepet bygdelag forekommer også en enkeltstående gang i Landsloven i samme betydning som herred, men flere ganger i senere lover, og ordet bygd, som i høymiddelalderens lover nokså nøytralt betegner det bebygde i motsetning til det ubebygde område, synes i likhet med "bygdelaget" å ha vunnet fram som betegnelse på bondekommunen ved utgangen av gammelnorsk tid. Eksempelvis fremgår det av hertug Håkon Magnussons retterbot for Hedmarken og Toten fra 1293 at lensmannen i sin embetsgjerning hadde å forholde seg til "byghdarlaghe", og vi har allerede nevnt at de bøndene som hyllet Håkon VI på Båhus i 1344 ble oppfattet som representanter for sine respektive bygdallmuer, og at hyllingsbrevet ble beseglet med såkalte bygdesegl.¹²

Terminologien er likevel ikke det avgjørende. Viktigere er det at summen av Landslovens bestemmelser om bøndenes offentlige oppgaver sammen med retterbøtene fra Erik og Håkon Magnussoners tid gir et ganske omfattende bilde av bygdefelleskapet som en rettslig anerkjent størrelse med klart definerte offentlige oppgaver og med dertil innrettede organer. Spørsmålet må derfor være hvilke samfunnsområder lovgiveren overlot til bygdefolkets selvforvaltning, eventuelt hvilke oppgaver de skulle delta sammen med øvrighetsrepresentanter i løsningen av, og hvilke organer som ifølge loven skulle ta seg av disse oppgavene.

Det er i første rekke det sivilrettslige området lovgiveren har overlatt til bygdefolket å greie med. I Landslovens kapitler V-VIII, det vil si arvetallet, landbrigden, landleiebolken og kjøpebolken, er alle de offentlige funksjonene som loven krever for rettsgyldig behandling av disse sakene overlatt til bygdefolket. Øvrighetspersoner møter vi bare i de tilfellene hvor kronens interesser har krysset bondesamfunnets, f. eks. i spørsmål om veihold, om budplikt og

¹¹ Disse kommunale enhetene, som trolig har sitt opphav i en tidligere regional samfunnsorganisasjon, vitner om offentlig myndighetsutøvelse i lokalsamfunnet. Diskusjonen om de forskjellige enhetenes opphav og regionale tilknytning skal vi la ligge. Hovedpoenget er at de kommunale enhetene som Landsloven operer med er sprunget ut av tidligere tiders behov for å organisere forsvar og sikre samfunnsfreden. Landslovens kommunale enheter reflekterer således organiseringen av politisk makt i det førstatalige norske samfunn, og da helst kongemakt. Forholdet bondesamfunn og kongedømme/stat kan således sies å være hovedtemaet i norsk kommunalhistorie. MLL I- 2, 6, 9, III-1,2, IV-10, 11, V-15, 16, VI-3, 4, VII-7, 23, 37, 40, 44, 45, 46, 53, 58, VIII-2, 20, 21, 24, 25, IX-5. Se også S. Sogner: Fylke. KLN M V og Herredsting. KLN M VI; P. Hovda: Herredsnavne: KLN M VI sp. 500ff.; H. Trætberg: Häradssigill. KLN M VII sp. 257; H. Bjørkvik: Skipreide. KLN M XV.

¹² MLL I-2, NGL III s. 21.

om nybrott i allmenningene.

Det er utvalget av 6 eller 12 skjønnsomme bygdemenn lovgiveren har tenkt seg som ordinær instans i behandlingen av de fleste private sakene. Slike ad hoc bygdeutvalg skal både kunne dømme, forlike, taksere, vurdere og beedige.¹³ Også i de eldre landskapslovene finner vi tilsvarende utvalg, i egenskap av domsutvalg gjerne kalt dómr.

At dómen har hatt sitt opphav i det forstatlige samfunnets ættejustis er trolig. Et preg av denne "private" fortida hefter forsatt ved Landslovens bygdeutvalg. Eksempelvis forutsettes det i en rekke tilfeller at partene selv skal oppnevne de 12, eventuelt 6, skjønnsomme menn; skjønt som oftest sies det ingen ting om hvem som skal oppnevne utvalget. Denne rem av tradisjon gir likevel ikke grunnlag for å karakterisere Landslovens bygdeutvalg som private organer. I og med loven autoriseres nemlig bygdeutvalgene som ordinære lokaloffentlige organer med arbeidsområde og ansvar fastlagt av riksstyresmaktene. Dessuten kunne nemndavgjørelsene overprøves av domstolene. Magnus Lagabøte utvidet og systematiserte bygdeutvalgenes offentlige funksjoner, samtidig som han bragte de siste restene av ættesamfunnets selvjustis under statlig kontroll.

Bygdeutvalgenes lokaloffentlige funksjoner skulle forøvrig ikke begrenses til den private sektor. Som en følge av Landslovens endelige forbud mot blodhevn og ættejustis, ble dómen integrert i den offentlige straffeprosessen. Landsloven bestemmer at bygdeutvalgene skal ha ansvaret for fastsettelse av den private kompensasjon i drapssaker og andre alvorlige krenkelser av fysisk eller sosial karakter. Utvalgenes utvetydige karakter av offentlige organer understrekes i denne sammenheng ved bestemmelsen om at de skal oppnevnes av den kongelige embetsdommeren. Dessuten inngår disse nemndene i en slags jury-ordning i og med lovens bestemmelser om mededsmenn og nektelsesed. I alle slags søksmål, private som offentlige, har således lovgiveren overlatt til lokalsamfunnet gjennom ad hoc oppnevnte utvalg å svare for de faktiske omstendigheter ved sakene, og dessuten finne fram til rimelige løsninger bygdefolk imellom. (Straffen var imidlertid myndighetenes anliggende, men også kongen var forventet å reagere med rimelighet. Han kunne "meta miskunn", het det.)¹⁴

Når loven hyppigere tyr til de 6 eller 12 skjønnsomme menn enn til bygdetinget, skyldes det trolig bygdeutvalgenes større fleksibilitet. Mens tinget var bundet til faste terminer, kunne man få oppnevnt "gode" bygdemenn etter behov. Bygdeutvalgene kunne møtes på åstedet, hjemme i stua hos en av partene, eller på et av bygdas offentlige steder. Til og med tinget forutsattes i flere tilfeller å overlate viktige spørsmål til nemndbehandling. Utvalgsordningen svarte både til partenes, bygdefellesskapets og myndighetenes behov for offentlighet.

Men også en rekke offentlige saker forutsatte lovgiveren varetatt gjennom institusjonalisert

¹³ MLL V-1, 5, 6; VI-(3), 4, 5, 9, (9-10), 11, 12, 14; VII-20, (21), 24, 27, 28, 31-33, 36, 37, 39, 42, 43, 48-50, 53, (57), 58, 61, 62, 64,; VIIII-1, 14, 18, (22), 27; se også IX-13-15 om nektelsesed.

¹⁴ MLL IV-5, 7, 13 (12), 15 (14), 16 (15), 20 (19), 22 (21)-27 (25b), 30 (29); IX-4, 5, 7, 13, 14.

samvirke med bygdeallmuen. Foruten strafferettspleien, som vi allerede har omtalt, dreide det seg om landevernet, samt en rekke kommunale forpliktelser så som veihold, budbringning, drift og vedlikehold av bygdekirken, vøling av prestegårdshusene m.m. De kommunale oppgavene som fulgte av "kristendomsholdet", valgte imidlertid kong Magnus etter intervensjon fra erkebiskop Jon Raude å holde utenfor arbeidet med Landsloven.

Landevernet bygde på prinsippet om bygdekommunalt ansvar. Loven gjorde bøndene i skipreida kollektivt ansvarlige for å bygge, vedlikeholde, bemanne og utruste leidangsskipene. Bøndene fikk dessuten ansvaret for vardene og varslingsstjenesten, og loven regulerte den enkelte bondes våpenhold.¹⁵

To institusjoner påkaller spesiell oppmerksomhet i forbindelse med landevernet. Det gjelder våpentinget og det såkalte "bóndafé".

Ifølge loven skulle våpenting sammenkalles for hver skipreide til fast tid en gang hvert år. Alle bøndene var der pliktige å fremvise sine våpen. Også fellesutrustningen, så som seilet til leidangsskipet, skulle besiktiges ved det høvet. Vanskjøtsel av så vel individuell som kollektiv utrustning var forbundet med straff.¹⁶

Selv om våpentinget skulle sammenkalles og ledes av sysselmannen, fremtrer det ikke som et entydig øvrighetsorgan i Landsloven. Våpentingsordningen uttrykker framfor alt samvirke statsmyndigheter-bondesamfunn i landevernet. Men viktigst av alt: bøndene i skipreida fikk lovhjemlet rett til å delta i forvaltningen av de midlene som de var pålagt å yte til drift, vedlikehold og nybygginger av skip, naust og annet felles forsvarsutstyr. Disse midlene, kalt bondefe, ble så å si plassert under kommunal forvaltning. Både Johan Fritzner i sin "Ordbog over Det gamle norske Sprog", Ebbe Hertzberg i glossaret til "Norges gamle Love" og Absalon Taranger i sin utgave av Landsloven har derfor oversatt begrepet bondefe med bondekasse, noe som Halvard Bjørkvik i artikkelen "Bóndafé" i Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder mener det ikke finnes språklig dekning for. Ut fra en rent språklig betraktning har trolig Bjørkvik rett, men gjennom begrepet bondekassen har likevel Fritzner, Hertzberg og Taranger fanget inn en viktig side ved Landslovens bestemmelser om landevernet. Bondefeet var forøvrig en nyskapelse av Magnus Lagabøte, som også laget bestemmelser om en tilsvarende ordning for lagtingene.¹⁷

Foruten landevernet og rettsstellet (derunder tingholdet som vi skal se nærmere på nedenfor) hvilte det ifølge loven en rekke offentlige forpliktelser på bondefellesskapet. Eksempelvis hadde bøndene plikt til å delta i bergingsarbeid ved skipsforlis.¹⁸ Men de viktigste kommunale oppgavene sett fra lovgiverens side var trolig veiholdet og

¹⁵ MLL III.

¹⁶ MLL III-4, 12, se også 10, 11 og 14.

¹⁷ MLL III-1, 2, 8, 14. Se også MLL I-2 og VIII-29, i det siste tilfellet er det tale om at de bøndene som har medforvalteransvar for lagtingets midler også skal ha standardvektene og målekarene i forvaring.

¹⁸ MLL VII-23.

budtjenesten.¹⁹

Selv om Landslovens veibestemmelser i prinsippet både skulle gjelde landeveiene, sæterveiene og det som kalles feveiene ("rekstrar", vel helst tråkk og stier), er det bare hovedveinettet ("þjodgatene") som er omfattet av myndighetenes bestemmelser om kommunal veiplikt. Det var kongens ombudsmann som kunne kreve slikt arbeid, og han skulle overvåke at standardene ble overholdt. Men slikt arbeid kunne ikke settes igang gjennom vilkårlige øvrighetspåbud. Først måtte det forhandles med bøndene på tinget. Veiarbeid kunne dessuten bare utføres til bestemte tider, og bøndene var kun pliktige til å utføre slikt arbeid der hvor de selv mente at det trengtes. Det fremgår ellers av loven at herredet skulle være veiarbeidskommune.²⁰

Herredet, det vil si bygda, var også kollektivt forpliktet til å befordre budstikken. Men selv om dette var en forpliktelse som styresmaktene hadde fastsatt, var det bøndene som hadde ansvaret for hvordan den skulle utføres. Eksempelvis var det opp til bøndene å bestemme hvor langt budstikken skulle bringes hver dag, og myndighetene var i alle forhold som gjaldt budtjenesten henvist til forhandlinger med bøndene på tinget.²¹

Tinget var forøvrig også tenkt som et sentralt forum for alle spørsmål som gjaldt bøndenes bruk av bygdas fellesressurser. Og på tinget kunne den enkelte bonde kreve bygdekollektivets medvirkning til eksekusjon.²² Det kan derfor være naturlig å avslutte denne gjennomgangen av Landslovens kommunalordning med noen ord om bygdetinget. Spørsmålet er hvilke funksjoner det var tiltenkt, og hvilken myndighet det skulle ha i kommunale anliggender.

Det er kun i paragrafene om hvor og når det skal oppnevnes representanter til lagtinget, hvordan og under hvilke forhold stevninger til lagmann og lagting skal og kan foretas, samt i bestemmelsen om sysselmanstinget at Landslovens hovedkapittel om tingordningen viser til

¹⁹ Landsloven skriftfester også naboenes plikt til vedlikehold av gjerder og annet fellesarbeid som fulgte av det økonomiske og arbeidsmessige samkvemet i det gamle jordbruks-samfunnet. Et eget grannestevne skulle forøvrig ha ansvaret for å regulere fellesoppgavene i grenda, og da særlig det som angikk naborelasjonene. Om grannelaget, som faller utenfor min kommunedefinisjon fordi det ikke var tillagt offentlige funksjoner, og om grannestevnet, se K. Østberg: *Norsk Bonderet*. Bd. V Oslo 1928.

²⁰ MLL VII-43, 44, 45, 46; se også VII-47 om bygdefolkets fergeplikt.

²¹ MLL VII-53, 54, 55.

²² MLL IV-12(11), VII-33, 48, 58, 61; se også VII-49, 62, 63, 64, 65.

bygdetinget.²³ Tingfarebolken gir hovedsaklig regler for lagtinget og lagmannens stevne. Derimot møter vi det lokale tinget glimtvis i en rekke paragrafer fordelt på de øvrige hovedkapitlene i loven, de aller fleste under landleiebolken, hvor vi også finner den eneste paragrafen som sier noe samlende om bygdetinget.²⁴ Summen av disse referansene levner ingen tvil om at lovgiveren har sett på tinget som det egentlig komunekonstituerende organ i lokalsamfunnet.

Alt kommunalt fellesskap refererer seg til tinget, som først og fremst er bygdesamfunnets offentlige sentrum. Tinget, hvor alle fullverdige medlemmer av bygdesamfunnet har møteplikt, skal vareta kommunikasjonen mellom riksmyndigheter og lokalsamfunn. Der skal alle offentlig kommunale oppgaver behandles og avgjøres, fra landevern og beskatning til veiarbeid og budplikt. (Selv om det av grunner som alt er nevnt ikke sies noe i Landsloven om det lokale kristendomsholdet, er det all grunn til å anta at også de "kommunale" sidene ved dette hørte under tinget.) De interne fellesanliggende i bygda, så som forvaltningen av allmenningene, samt private tvister med konsekvenser for allmennheten, skal også tinget ta seg av. Og på tinget skal det velges ut bygderepresentanter til lagtinget.

Foruten å regulere alle slags kommunale forhold skal tinget vareta selve offentlighetsprinsippet i bygdesamfunnet. Alle anliggender med konsekvenser for tredje part, fra drap til odelskifte, skal lyses på tinget. På bygdetinget skal likeledes kongens brev og bud og lagtingets avgjørelser kunngjøres.

Som dømmende instans synes imidlertid bygdetinget å ha vært tiltenkt mindre betydning. I den lokale rettspleien skulle som nevnt bygdeutvalgene spille hovedrollen. Enkelte saker kunne imidlertid innstevnes for tinget og der finne sin avgjørelse. Blant annet heter det at herredsmennene skal forata odelskifte på tinget.²⁵ Også store og vanskelig arvesaker, drap av bufe, brannstiftelse, strid om sætring, økonomiske krav mot eiendomsløse, strid om oppfyllelse av kjøpekontrakt, tvist om fiske- og fangstrettigheter og anklage for tyveri skulle stevnes for tinget. Men bare i tre tilfeller har jeg funnet tingmennene uttrykkelig nevnt som dømmende. For det meste synes domsavgjørelsen å ha blitt overlatt en dóm.²⁶ Privatpersoner kunne dessuten kreve tingmennes bistand til ransaking ved anklage for tyveri og som nevnt til eksekusjon etter lovlig dom. Og tyver skulle føres til tinget og der miste sin hud, som det heter.²⁷

²³ MLL I-1, 2 (1a), 6, 7, 9, 12.

²⁴ "Hvordan bøndene skal søke ting", MLL VII-56, se ellers MLL III-4, 6, 12; IV-12(11); V-16, 17, 19; VI-3, 4; VII-19, 24, 28, 33, 37, 40, 44-48, 54, 55, 58, 61; VIII-3, 5; IX-1, 2, 5, 6, 9.

²⁵ MLL VI-3, 4.

²⁶ MLL V-17, 19; VII-28, 37, 40, 48, 61; VIII-3, 5; IX-5, 9.

²⁷ MLL IX-1, 2, 6; IV-12(11); VII-33.

Magnussønnes retterbøter.

Både under Erik Magnusson og Håkon Magnusson ble det utstedt en rekke lover som siktet mot å revidere eller supplere Landsloven. Av de to brødrene fremstår Håkon som den mest aktive lovgiveren. Hans interesse for lovgivning kom til uttrykk allerede mens han var hertug. Tre store retterbøter utstedte han i 1290-årene, to av dem for de sentrale opplandsbygdene (Hedmark-Toten 1293 og Ringerike-Hadeland 1297), den tredje for Færøyene 1298 (Sauebrevet).²⁸ Erik Magnussons store retterbot fra 1280 må vel helst tilskrives stormennene som styrte i hans navn.²⁹

Ut fra vårt synspunkt må den organisatoriske styrkingen av bygdekommunen sies å være det viktigste ved disse lovene. Dessuten gis det interessante opplysninger om deres bakgrunn. I flere tilfeller refereres det til bondeaksjoner og bondeklager, som f. eks. i retterboten for Hadeland-Ringerike, hvor det vises til "þat stora ok hit uhøyrliga afbrot sem Hadar gerðu með ulydnis sambande mote os ok varo valde".³⁰ Behovet for å beskytte menigmann mot overgrep fra lokale øvrighetspersoner løper forøvrig som en rød tråd gjennom en stor del av Håkons lover, som samlet vitner om levende kommunikasjon mellom bygdesamfunn og riksmyndigheter.³¹

Det er i første rekke ordningen med offentlige ombudsmenn som har vært gjenstand for lovregulering i disse årene, det vil i første rekke si lensmannsinstitusjonen og kirkevergeordningen.³²

²⁸ NGL III s. 19ff., 27ff., 33ff.

²⁹ NGL III s. 3ff.

³⁰ NGL III s. 27f.

³¹ Se eksempelvis Håkon V's store retterbot av 1308 hvor han opphever lendumnsverdigheten og kaller systemene under kronen (NGL III s. 75, s. 77, s. 81), og året etter retterboten om sysselmenns og lensmenns egen nytte, NGL III s. 86ff. Jfr. retterboten av 1303 om bl.a. de håndgangne menns plikter (NGL III s. 63ff.). Til og med overfor kirkens menn har kongen søkt å verne tegnene sine, som f. eks. i retterboten av 1308 (eller 1309) om geistlighets rett og skyldighet (NGL III s. 81ff.).

³² Offentlige ombudsmenn var etter samtidig oppfatning alle som hadde mandat til å skjømte om offentlige myndighetsinteresser. Således var sysselmennene framst blant kongsombudsmennene. Jeg velger likevel å holde sysselmennene og andre med direkte tilknytning til sentralstyresmaktene utenfor i denne sammenheng og snevre inn definisjonen av offentlige ombudsmenn til de som ikke innehadde faste posisjoner i kronens eller kirkens styringsverk, men som ble pålagt oppgaver ad hoc av statlig eller kirkelig myndighet, eller som opptrådte på vegne av statlige eller kirkelige øvrighetspersoner, og som derigjennom fikk en slags autorisasjon for lokal offentlig virksomhet.

Av disse to er kirkeombudsmannen eldst. Kirkeombudet kan belegges alt i Frostatingsloven, og Gudmund Sandvik antar at erkebiskop Øystein Erlendsson kan ha stått bak den lovbestemmelsen. Det viktigste ved bestemmelsene om kirkeombudet i Magnussønnes lover er at forvaltningen av fabrica nå bringes under bygdekommunal kontroll. Biskopene skal etter dette ikke kunne bruke utenbygds folk til kirkeombudsmenn. Vervet skal gå på omgang blant de beste bøndene i bygda. Det var stormannskretsen rundt kong Erik som trumfet gjennom denne bestemmelsen.³³

Kong Håkons lover nevner også egne prosteombudsmenn, som trolig har svart til sysselmennenes lensmenn, det vil si at de har hjulpet til med oppbørselen av de sentralkirkelige inntektene og utført nødvendige tjenester i sammenheng med den kirkelige rettspleien.³⁴ Slike lokale bispeombudsmenn, enkelte steder kalt årsmenn, nevnes flere ganger i diplomene fra Magnus Erikssons tid.³⁵

Lensmannsombudet er sannsynligvis yngre enn kirkevergeinstitusjonen. Det nevnes første gang i en retterbot Magnus Lagabøte utstedte for Færøyene i 1273, og dernest i den gammelnorske oversettelsen av sættargjerden i Tunsberg fra 1277, hvor det latinske "exactor" er blitt til "lensmaðr".³⁶ Ellers er Landsloven merkelig tyst om lensmannsombudet. Det var først i 1280-90-årene at ombudet ble gjenstand for lovregulering. Lensmannen skulle gå sysselmanen til hånd i sysla. Oppbørsel og rettsforvaltning ble trolig hans viktigste funksjoner.

Ut fra vår sammenheng er det to ting som er viktige. Det ene er at myndighetene har søkt å knytte lensmannsombudet sterkere til bondesamfunnet, det andre at kongen ved å sette grenser for lensmannens virksomhet har villet sikre bygdekommunens integritet.

Når det gjelder det første, kommer dette til uttrykk i kongens bestemmelser om at lensmannsombudet skulle rekrutteres fra storbøndenes krets, eller som det heter i Håkons retterbot fra 1293: "...lensmenn at þar skulu vera teknir till skilriker bøndær þeir sæm ero ættæder ok røyndir i bygðdarlaghe..."³⁷ Riktignok svekkes dette kravet noe i den retterboten han fire år senere lot utstede for hadelendingene og ringerikingene. Der åpnes nemlig muligheten for også å velge lensmenn blant de håndgangne mennene, men den offentlige mening om kandidaten og bøndenes samtykke skulle ha avgjørende betydning for

³³ NGL III s. 5, se ellers G. Sandvik op.cit. s. 31f. og s. 36f. og notehenvvisninger der; Lars Hamre: "Kirkeværger", KLN VIII sp. 412ff. Se også retterboten av 1290 om at den eldre kristenretten skal gjelde inntil videre. Her fremheves blant annet allmuens interesser. NGL III s. 17f.

³⁴ NGL III s. 83ff., jfr. K. Lunden: Ombodsmann KLN XII sp.598.

³⁵ Se ellers J.A. Seip: Sættargjerden i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon, s. 67ff. Oslo 1942.

³⁶ NGL IV s. 354, NGL II s. 466 og s. 473, jfr. Bæra op.cit. s. 11.

³⁷ NGL III s. 21.

oppnevningen.³⁸ Alt i alt synes det å være grunn til å hevde at Håkon Magnusson både ønsket bedre sentral kontroll med lensmennene og nærmere tilknytning mellom lensmannsombudet og bondesamfunnet.

Det andre dreier seg om de grenser kongen ønsket å sette for sysselmennenes og lensmennenes virksomhet, først og fremst innen rettspleien. Alt i 1293 heter det at lensmennene ikke må tillate noen å oversitte lovlig stevning, og at de heller ikke skal kunne stevne noen for en lagmann i et annet lagsogn.³⁹ Dette gjentas i en rekke retterbøter fra de følgende år, hvor det også understrekes at søksmål først skal behandles hjemme i bygda. Eksempelvis heter det i retterboten fra 1297: "Eigi vilium ver ok at syslumenn eðr lensmenn stefni bondum til logmanz um sakarøyris uthentingar fyr en þat sem a er kært er profat ok ransakat med skilriki heima i bygdini þar sem málet gerðiz."⁴⁰ Det kan neppe herske tvil om at Håkon søkte å styrke bøndenes rettssikkerhet og motvirke vilkårlig fremferd fra ombundsmennenes side. Trolig er det dette som har ligget bak ønsket om å splitte lensmannens lojalitet mellom bygdefolk og lokal øvrighet.

Samlet synes det å være grunnlag for å hevde at lovene fra Erik og Håkon Magnussønners tid har siktet mot å styrke bygdfellesskapets plass i statsamfunnet. Lovene vitner samtidig om nær kontakt mellom bygdesamfunn og rikssentrum, og forteller at bøndene så langt fra har vært oppfattet som blott og bart objekter i det politiske system. Allmuen fremtrer i høyeste grad som politisk subjekt i kongebrevene 1290-1319.

Enkeltbygdene trer i denne perioden klarere fram for oss. Nå møter vi for første gang fenomenet lokale særlover, noe som skulle bli stadig mer vanlig etter 1319. De omfattende retterbøtene for Færøyene og de opplandske bygdelagene er allerede nevnt. Videre kan vi nevne de innrømmelsene kongen ga sandsværbøndene og hålogalendingene i 1307 og i 1315. Begge brevene forteller oss at bygdefolket har sendt forhandlere til kongen for å få nedsatt leidangsplikten. I 1307 var det Atrygg bonde og Arne på Bjærtnes som representerte bygdeallmuen i samtale med kong Håkon.⁴¹

Det synes å være en utbredt oppfatning blant norske historikere at høymiddelalderens statsvekst medførte politisk degradering av bøndene og bygdesamfunnene. Statsveksten skal ha betydd sentralisering av makt og myndighet. De nye riksorganene skal ha underminert det

³⁸ NGL III s. 30, jfr. S. Bæra op.cit. s. 40f.

³⁹ NGL III s. 20.

⁴⁰ NGL III s. 30. Se også retterboten av 1303 om "Stevnedes Hjemlov, Fredløses Straf og haangangne Mænds Skyldighet" hvor lensmennenes misbruk av sine funksjoner i rettspleien overfor allmuen vies et eget kapittel. NGL III s. 63f.

⁴¹ NGL III s. 69f. og s. 112f. Jfr. G.A. Blom: Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387, s. 234ff. Univ.forl. 1967.

førstatlige samfunnets regionale og lokale politiske institusjoner, liksom de nye rikselitene skjøv bøndene til side.

Det kan være noe rett i dette, men perspektivet er for ensidig. Lovene vitner om at myndighetene bevisst satset på å integrere bøndene og bygdesamfunnene i det nye statssamfunnet. I Landsloven er betydelige samfunnsområder basert på prinsippet om bygdekommunal selvforvaltning. Slik sett er bygdekommunen en funksjon av høymiddelalderstaten. I tiårene etter Magnus Lagabøtes død ble idealet om kommunal selvforvaltning søkt styrket. Og i offisiell språkbruk ble nå forestillingen om bøndene som kollektive deltakere i det offentlige liv, på lokalsamfunnsnivå så vel som på riksnivå, utmyntet i begrepet allmue.

Det bildet lovene 1270-1319 danner av den norske bygdekommunen har mange likhetstrekk med samtidige forhold på kontinentet. Også der har tingfelleskapet vært et kommunekonstituerende element i bondesamfunnet. Tyskerne taler gjerne om "die Gerichtsgemeinde". Samfunnsfreden var ved inngangen til senmiddelalderen blitt et kommunalt ansvarsområde over store deler av Europa.⁴² Mange steder møter vi også en ombudsmannsordning som i hovedsak svarer til den norske. Større forskjell har det derimot vært med hensyn til næringsfelleskapet.

Den kontinentale landsbykommunen var fremfor alt et produksjonsfelleskap. Landsbykommunens organisasjon var betinget av godsjordbrukets fellesdrift av store åpne åkervidder.⁴³ For den norske bygdekommunen synes imidlertid næringsfelleskapet å ha spilt en mer sekundær rolle. Hos oss var gården primær produksjonsenhet med grannelaget som umiddelbar økonomisk og sosial ramme. Ser vi bort fra det felleskapet som fantes mellom grannene, har det økonomiske bygdefellesskapet i hovedsak vært begrenset til forvaltningen av utmarksressursene, samt det vi med et moderne begrep kunne kalle infrastruktur (veier, bruer, fergeleier, fangstredskaper, varder o.l.). Dertil kom enkelte sosiale fellesoppgaver, hvortil den såkalte bondeluten av tienden har vært avsatt.⁴⁴ Dessuten har både landsbyen og bygda utgjort et kultfelleskap med kirken og sognepresten som sentrale institusjoner.

⁴² P. Blickle 1981 s. 30ff.

⁴³ Ibid. s. 25ff.

⁴⁴ NGL III s.83; jfr. L. Hamre: Tiend. KLN VIII sp. 286.

Kap. 3 **BREvene 1320-1350.**

Av de rundt 2500 bevarte diplomene fra denne perioden har jeg valgt ut ca. 600 som relevante for studiet av det bondekommunale livet. 143 av disse brevene er utstedt i byene, resten har sitt opphav i bygdene. Felles for de utvalgte brevene - og dermed hovedkriterium for utvalget - er at de viser oss bygdefolket enten alene eller i samvirke med byfolk og øvrighetsrepresentanter i løsningen av private, kommunale eller til og med statlige/kirkelige saker.

Det kan kanskje virke noe søkt å trekke byene inn i den bondesamfunnsøffentligheten som er vårt egentlige studiefelt. Men de overleverte diplomene viser med all tydelighet at byene ikke bare var fora for bybeboernes eget økonomiske, sosiale og politiske liv, eller sentra hvorfra statens eller kirkens representanter styrte omlandet.¹ Byen var også bygdefolkets sentrum. Der kunne de slutte avtaler om kjøp og salg, lån og festermål, treffe fjerne eller nære slektninger, eller tidligere sambygdinger som hadde slått rot i byen, og der var alle slags offentlige tjenester lett tilgjengelige. Eksempelvis er lagmannen blitt flittig brukt til løsning av bygdeproblemer, og skrivekyndighet, som synes å ha blitt et nødvendig redskap i all slags offentlighet fra slutten av høymiddelalderen, var alltid for hånden i byen.

Slik sett var byen også et slags bygdelagsentrum, noe som kan virke litt paradoksalt, og som skaper visse problemer når vi skal definere bondekommunen. Bondekommunalismen har nemlig operert på flere geografiske nivåer, via bygd og bygdelag henimot region og landsdel. Jeg har derfor valgt å inkludere brev utstedt i byene i den grad de springer ut av eller representerer bonde- og bygdesamfunnsinteresser og behov.

Den geografiske fordelingen.

Nesten 2/3 av de utvalgte brevene stammer fra det sønnafjellske Norge. Resten hører hjemme i det nordafjellske. Her og i det følgende vil begrepene sønnafjellsk og nordafjellsk bli brukt i sin historiske betydning. Grensen mellom disse to landsdelene gikk ved Åna-Sira, slik at landet øst for Langfjellene og sør for Dovre ble regnet til det sønnafjellske. Hele det enorme området fra grensen mellom Agder og Rogaland og opp til Finnmark, inklusive Trøndelag og Jemtland, ble oppfattet som det nordafjellske Norge.² Fra utkantene

¹ Knut Helle og Arnvid Nedkvitne: *Urbaniseringsprosessen i Norden*. Bd. I: *Middelaldersteder, Norge*. Rapporter til Det XVII. nordiske historikermøte i Trondheim 1977. Universitetsforlaget 1977.

² P. Hovda: *Det nordafjellske og sunnafjellske Norge*. HT bd. 33.

av disse to områdene er det bevart svært få brev. Det finnes nesten ingen brev fra Agder-Råbyggelaget og Nord-Norge. Østerdalen (bortsett fra Elverum) er helt brevtomt, og mange bondekommunale brev er det heller ikke bevart fra Båhuslen, Skienssysla, Rogaland, Møre og Trøndelag. Fra Jemtland derimot er det godt om brev. Det er altså fra Østlandet og det sentrale Vestlandet de fleste brevene stammer.

Felles for østlandsbrevene og vestlandsbrevene er konsentrasjonen til de beste jordbruksbygdene. Når det gjelder Vestlandet er det de indre og midtre bygdene i Hardanger, Sogn og Nordfjord, og ikke minst Voss, samt Bergen, som har etterlatt oss flest brev. De fleste østlandsbrevene stammer fra bygdene rundt Oslofjorden og de mest sentrale delene av Opplandene, særlig Romerike, Mjøs-området, Gudbrandsdalen og Valdres.³ Fra de øvrige østlandsdalene er det bare bevart et fåtall brev.

Den regionale variasjonen med hensyn til brevtype/saksforhold er et interessant aspekt ved den overleverte brevmassen. I bygdene rundt Oslofjorden, på Romerike og Follo er det salgene, gavene, makeskiftene og lånene som dominerer. Gjennom disse brevene fremtrer Oslo først og fremst som sentrum for omsetting av jord og inngåelse av økonomiske avtaler. Byen som judisielt og administrativt sentrum forteller de bondekommunale brevene heller lite om. Annerledes er det med de mindre distriktsbyene Skien og Hamar, som primært fremtrer som judisielle sentra for omlandet. I særdeleshet gjelder dette for Skien som brevene nokså ensidig eksponerer som sysselmanns- og lagmannssete.⁴ Tønsberg inntar en slags mellomstilling mellom Oslo og de to andre østlandsbyene. Borg, Konghelle, Oddevall og Marstrand er det ikke spor etter i materialet.

Ser vi på Østlandet samlet, kan vi si at jo lenger fra Oslo vi fjerner oss, jo mindre rolle synes de skriftlige vitnemålene om diverse økonomiske transaksjoner å ha spilt. Opplandene minus Romerike kan vise til en nesten jevn fordeling av brev vedrørende økonomiske transaksjoner og tvistemål. Det samme mønsteret gjenfinner vi i nedre og

³ Den største enkeltkonsentrasjonen av bondekommunale brev er fra Oslo, mens Voss står fremst blant bygdene. Lars Hamre har gjort meg oppmerksom på at den store brevmengden fra Voss trolig har en viss sammenheng med at hjemmelsbrevene på Finne-godset kom kronen i hende ved overtakelsen av Gyrvild Fadersdatters jordegods. Disse ble bevart i det danske riksarkivet. Men selv når vi holder denne gruppen av hjemmelsbrev utenfor, står vi igjen med en betydelig mengde vossabrev fra vår periode.

⁴ Brevmaterialet fra Skienssysla viser forøvrig en påfallende dominans av drapssaker o.a. kriminelle mål som var gjenstand for offentlig påtale og straffeforfølgelse. Bare Jemtland når opp mot Telemark-Numedal i antall drapssaker, som i landssammenheng synes å ha vært heller beskjedent: DN II nr. 156, DN V nr. 88, DN II nr. 182, DN I nr. 215, nr. 236, DN II nr. 216, nr. 226, DN V nr. 114, DN I nr. 249, DN IV nr. 228, DN I nr. 245, nr. 258, DN VII nr. 167, JHD I nr. 38, DN VIII nr. 122, nr.134, DN I nr. 269, JHD I nr. 42, DN II nr. 269, JHD I nr. 49, nr. 50, DN I nr. 297, DN IV nr. 321, DN III nr. 258, DN II nr. 295, JHD I nr. 67, nr. 68, nr.73, nr. 76. Det er de privatøkonomiske transaksjonene og rettstvistene som dominerer i materialet.

midtre Gudbrandsdalen og i Valdres. Brevmaterialet fra de øvrige østlandsdalene er helt dominert av rettstvister.

Det samme mønsteret som vi har påvist for Østlandets vedkommende gjenfinner vi i det nordafjelske Norge. Jo nærmere Bergen, jo flere salg, gaver og makeskifter. Særlig på Voss, men også i indre Sogn og deler av Hardanger dominerer transaksjonene. Dette jevner seg ut mot utkantene.

Selv om Bergen i egenskap av vestlandsk bygdelagssentrum kan oppvise mange likhetstrekk med Oslo, synes brevmaterialet å reflektere interessante forskjeller mellom disse to byene med hensyn til forholdet by-land. Ikke bare er Bergen blitt mindre brukt som forum for bondetransaksjoner, det gjelder absolutt så vel som relativt, men byen synes dessuten i en ganske annen grad enn Oslo å ha tjent som landsdelens judisielle og administrative sentrum. På den annen side har vestlandsbøndene søkt til bygdesentra, som ut fra en funksjonelle betraktning oppviser mange likhetstrekk med de mindre Østlandsbyene. Det gjelder f.eks. Vangen på Voss, Avaldsnes på Karmøy, hvor det også var lagting, Kaupang i Sogn, Borgund på Sunnmøre og Veøy i Romsdalen. Stavanger derimot, spiller en helt underordnet rolle i det bondekommunale materialet. Denne byen fremtrer som et kirkelig sentrum, og knapt noe mer.⁵

Som nevnt er det bondekommunale materialet påfallende sparsomt for Trøndelags del. Påfallende fordi bygdene rundt Trondheimsfjorden hører til de beste jordbruksområdene i landet, og fordi bøndene her hørte sammen i et eldgammelt rettsfellesskap, som fortsatt var en levende realitet i begynnelsen av 1300-årene. Nidaros, erkesetet og domkapitlet dominerer imidlertid det trønderske brevmaterialet fullstendig, og de få bondekommunale brevene som ikke er utstedt i byen stammer fra Verdalen, samt Tronheims nærmeste nabolag. Med ett unntak dreier alle de aktuelle brevene fra Trøndelag seg om "storbondeinteresser" (salg og arveskifter).

Jemtlandsbrevene står i en særstilling nordafjells. Ikke bare er det bevarte bygdebrevmaterialet derfra langt rikere enn fra nabolandskapet i vest, men også den saklige sammensetningen av brevmassen er spesiell. (Fra Herjedalen har vi imidlertid ikke bevart noen brev fra disse årene.) Vi har alt nevnt at Jemtland ved siden av Skiensysla er det norske landskapet som kan vise til flest drappssaker. Fra Jemtland har vi dessuten den best dokumenterte bondeaksjonene i denne perioden. Derimot spiller de "vanlige bondesakene" (transaksjonene og rettstvistene) en underordnet rolle i det jemtske materialet før 1350. Kronens og kirkens interesser og øvrighetsrepresentantenes nærvær er et karakteristisk trekk ved jemtlandsbrevenes proveniens. Bondesamfunnet møter vi i første rekke gjennom dets konfrontasjon eller samvirke med kirkelig og statlig øvrighet. Forøvrig var Jemtlands situasjon unik, da landskapet i verdslig henseende hørte til Norge, men kirkelig sett var en del av Sverige. Og til forskjell fra trøndere, vestlendinger og østlendinger soknet ikke jemtene til noen by. Tingfellesskapet på Frösön har imidlertid vært viktig. Svært mange av brevene er utstedt på tingstedet der, Forberg, eller firir berghi, som det gjerne heter i brevene.⁶ Berget i Ragunda synes også å ha spilt en viktig rolle. Ragundas stilling er

⁵ Jfr. Knut Helle: Stavanger fra våg til by s. 189f. Stavanger 1975.

⁶ Jens Arup Seip: Lagmann og lagting i senmiddelalderen og det

forøvrig noe uklar. Landskapet hørte opprinnelig ikke til Jemtland, og i 1305 fikk det til og med sitt eget kommunittatssegl av Håkon V.⁷ Ragundaboerne ser også ut til å ha hatt mer kontakt med sine svenske naboer enn de andre jemtene.

Om Nord-Norge og Sørlandet er det forståelig nok ikke stort å si når det gjelder brevmaterialets saklige sammensetning. Det kan likevel være verdt å nevne at både fra det aller nordligste (Helgeland/Lofoten) så vel som fra det aller sørligste Norge (Agder-Rogaland) er innslaget av brev med opphav i det vi kunne kalle lokale stormannsinteresser stort.⁸

Hva kan vi så lese ut av dette geografiske traderingsmønsteret? Har det sin årsak i generelle landsgyldige forhold, eller er det regionalt varierende faktorer som ligger bak?

I sin siste bok, "Den store mandedauen", hevder Andreas Holmsen at bevegelsene i den traderte brevmengden (ekspansjon, kontraksjon, landsdelsmessige forskyvninger etc.), må gjenspeile tilsvarende endringer i folkemengden. Han har telt opp brevene fra 1300-tallet med ti-års intervaller og funnet en bratt nedgang i brevtallet fra 1340- til 1350-årene. Holmsen mener dessuten at fallet i brevmengden har vært mindre sønnafjells enn nordafjells. Av dette slutter han at det fant sted en allmenn befolkningsnedgang etter 1350, og at nedgangen var større på Vestlandet enn på Østlandet.⁹

Holmsens metodiske prinsipp synes tvilsomt. En tilfeldig korrelasjon mellom den antatte befolkningsutviklingen og diplomkorpsets kronologiske og geografiske sammensetning kan vanskelig danne grunnlag for slutninger om forholdet mellom brevproduksjon og befolkningsutvikling. Trolig ville Holmsen selv ha innsett dette dersom han hadde gått nærmere inn på diplommassen; men gjennom valget av tiårs-intervaller har han unngått å se alle de mellomliggende, og til dels betydelige fluktuasjonene, kronologisk så vel som geografisk, som en opptelling av brevene år for år avslører. Dessuten har vi jo allerede registrert den samme skjevheten mellom Østlandet og Vestlandet i brevmaterialet 1320-50, som Holmsen legger slik vekt på for andre halvdel av århundret. Men aller viktigst: Holmsen har latt være å spørre om hvorfor de overleverte diplomene er blitt bevart. Jeg vil tro at nøkkelen til å forstå traderingsmønsteret ligger i brevene selv.

De aller fleste av våre brev er såkalte hjemmelsbrev. De er blitt bevart fordi folk har hatt økonomisk interesse av å ta vare på dem. Spørsmålet blir hvorfor dette bevaringsbehovet synes å ha vært så geografisk varierende.

Ser vi eksempelvis på jordeiendomsfordelingen i landet, finner vi at det er bevart færrest

16de århundre, s. 16, 31, 49, 88. Oslo 1934. Jfr. Nils Ahnlund: *Jämtland och Härjedalens Historia I* s. 499 ff. Stockholm 1948. Se også Edv. Bull: *Jemtland og Norge* s. 32ff.

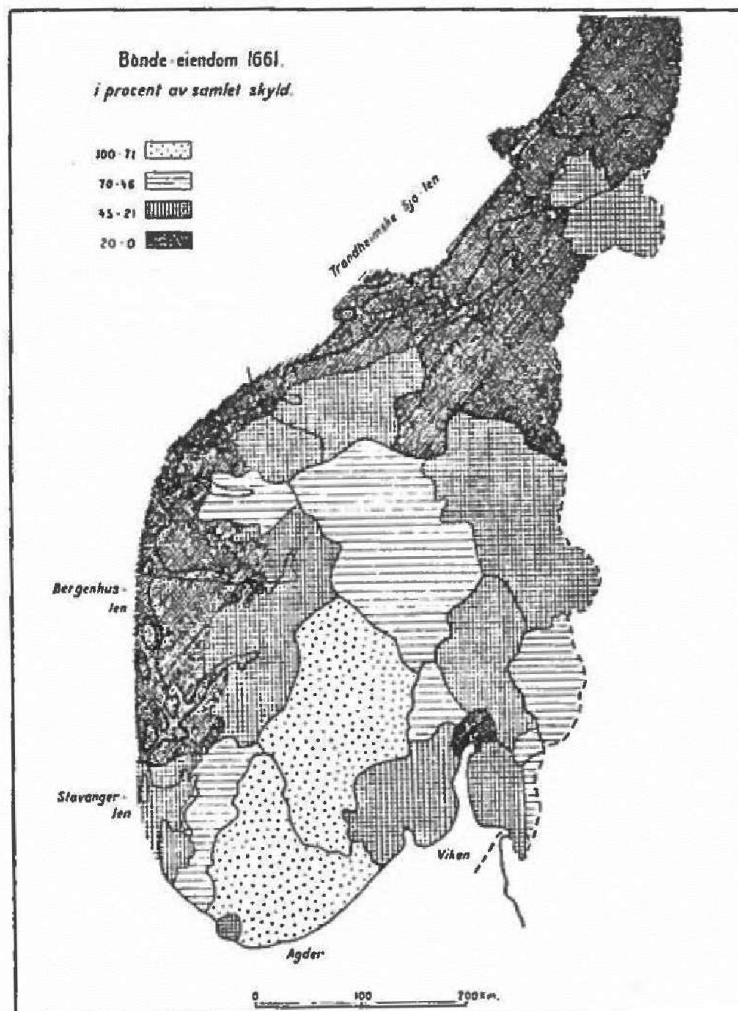
⁷ JHD I nr. 16. Seglet er forøvrig ikke kjent, og i 1340-årene ser vi Jemtlandsseglet anvendt som fellessegl for hele landsskapet. Jfr. Hallvard Trøtteberg: *Landsskapssegl*. KLN M X sp. 262 ff.

⁸ DN II nr. 208, DN I nr. 163, DN IV nr. 217.

⁹ *Den store mandedauen* s. 13-20. Universitetsforlaget 1984. Jfr. Grethe Authén Blom: *Prest og kirkeliv i middelalderen*. Heimen 1987, 1 s.20; samme: *Digerdøden og den norske middelalderstaten*; belyst ved brevmateriale 1350-1380, s. 56 ff. Kungl. Vetenskaps-Societetens Årbok 1986. Uppsala 1986.

brev fra de områdene som har hatt mest eller minst bondeselveie. Jeg har tatt utgangspunkt i Andreas Holmsens og Halvard Bjørkviks undersøkelser av jordeiendomsforholdene i Norge før de store krongodssalgene i 1660-årene.¹⁰

Bondeeiendom i Norge 1661 i prosent av samlet skyld. Etter Andreas Holmsen: Gard - bygd - rike, s. 236. Universitetsforlaget 1966.

¹⁰ A. Holmsen og H. Bjørkvik: *Kven åtte jorda i den gamle leilendingstida?* Trondheim 1977. Jfr. H. Bjørkvik: *Jordejendom*, KLN VII sp. 666.

Flest brev er overlevert fra de områdene hvor bøndene har eid mellom 45 og 21% av jorda målt i landskyldverdi (nesten halvparten av brevene). Dernest kommer området hvor det har vært mellom 70 og 46% bondeeiendom med ca. 24% av brevene; i hovedsak dreier det seg om Valdres, Gudbrandsdalen, Hadeland, Ringerike og Båhuslen.¹¹

Vi har altså bevart flest brev fra de delene av landet, i øst som i vest, hvor bøndenes eierinteresser har balansert mot kirkens, kronens og rikselitenes tilsvarende interesser. Dette er knapt noen tilfeldighet. Her har behovet for å sikre eierinteressene vært sterkest følt, og her har forholdene ligget best til rette for utviklingen av et marked for omsetning av jord. Innenfor disse områdene igjen finner vi variasjoner i brevtettheten som trolig skyldes lokalt varierende faktorer.¹²

Kommunikasjonsmessige forhold synes i denne sammenhengen å ha spilt en vesentlig rolle. De fleste brevene fra de delene av landet hvor bøndene har hatt en antatt eierandel på 70 til 46% av jorda stammer fra Valdres og Gudbrandsdalen. Disse to dalene utgjorde hovedforbindelsen mellom det sønnafjelske og nordafjelske Norge. Gjennom Valdres gikk den viktigste veien mellom Østlandet og Bergen. Vi ser hvordan denne ruten knytter seg til to av de største brevkonsentrasjonene på Vestlandet, indre Sogn og Voss. Dessuten refererer valdresbrevene seg til et større geografisk område enn noen av de andre lokale brevkonsentrasjonene, Bergen, Oslo og Nidaros unntatt.¹³

Nærhet til, eller avstand fra, urbane sentra er en annen slik kommunikasjonsmessig faktor som trolig har virket inn på brevtettheten. Vi har allerede kommentert Bergens og

¹¹ O.A. Johnsen: *Bohuslens eiendomsforhold*, s. 167. Kristiania 1905. M.h.t. Jemtland, hvorfra vi har bevart 48 brev for denne perioden, har jeg ikke funnet ut noe eksakt om eiendomsforholdene. Men andelen bondeeiendom har trolig vært betydelig.

¹² Nå kan det innvendes at en slik jamføring mellom brevfrekvens og eiendomsforhold er lite verdt så lenge spørsmålet om den underliggende folkemengden holdes utenfor; eksempelvis kan 15% av brevmassen sies å være en ganske stor andel når den stammer fra et område som bare har hatt 10% av landets befolkning. Og det er rimelig grunn til å anta at de perifere bygdelagene med overveiende bondeeid jord hører til denne kategorien. Men saken er likevel ikke fullt så enkel. For det første har vi folkerike og sentrale områder, som f. eks. bygdene rundt Trondheimsfjorden, hvorfra det nesten ikke er bevart brev fra vår periode. Der er det grunn til å regne med at de kirkelige eierinteresser har vært dominerende. Dernest kommer det påfallende forhold at rettstvister og drap tar opp mesteparten av plassen i det bevarte materialet fra de perifere bygdelagene. Den store massen av hjemmelsbrev er konsentrert til de sentrale bygdene hvor jorda har vært fordelt mer jevnt mellom de forskjellige eierkategoriene. Jeg velger derfor å tro at det foreligger en korrelasjon mellom eiendomsforhold og traderingsmønster.

¹³ Sverre Steen: *Ferd og fest* s. 188 ff., 203 ff. og 211 ff. Oslo 1929.

Oslos betydning for de bondekommunale brevenes saklige sammensetning, men vi kan også se at de bygdene som har ligget fjernt fra byen har etterlatt oss få brev. På Østlandet har vi registrert hvordan den bevarte brevmassen klumper seg sammen rundt de kommunikasjonsmessige knutepunktene og de viktigste ferdselsårene: fra Oslofjord-bygdene, over Romerike, langs Mjøsa og oppover Gudbrandsdalslågen, eller opp Drammenselva, Tyrifjorden, Randsfjorden og vestover gjennom Valdres. Hovedforbindelsen mellom Gudbrandsdalen og Valdres gikk trolig gjennom Gausdalen, som har etterlatt oss et stort materiale.

Når det gjelder det rike jemtlandsmaterialet, kan dette ha sammenheng med områdets strategiske beliggenhet mellom de sentrale svenske landskapene og Trøndelag og Vestlandet. Vi ser at denne ruta har vært viktig for kong Magnus og hans menn i 1320-30- og 40-årene. Her for kongen med sitt følge til Nidaros i 1350, hit ble det hentet sysselmenn og lagmenn fra Trøndelag og Nordvestlandet, og ingen andre norske landskaper ble styrt så mye fra Sverige under kongefellesskapet som nettopp Jemtland.¹⁴ Vi må heller ikke glemme at Jemtland kirkelig sett lå under Uppsala, og de svenske erkebiskopene har ikke vært så mye mindre aktive i dette landskapet enn den norske kongen. Som nevnt er det relasjonen bygdesamfunn-øvrighet som primært reflekteres i jemtlandsmaterialet.

Bakom traderingsmønsteret øyner vi det "moderne" statssamfunnet som hadde vokst fram i Norge i løpet av høymiddelalderen: byveksten, de tettere og bedre forbindelsene landsdelene imellom, det felles lovverket, de offentlige myndighetene som bestemte hvordan bygdesaker og private saker skulle løses, og den nye skrift-offentligheten, som fra slutten av 1200-tallet ikke lenger bare var forbeholdt staten, kirken og rikselitene, men som i stigende grad også inkluderte bygdefolket. Alt dette har vært helt nødvendige

¹⁴ JHD I nr. 80, jfr. Ahnlund op.cit. s. 406 ff.; Arne Gjavaldsson, som trolig var trønder, har hatt sysle både på Sunnmøre og i Jemtland. Likeledes har Bjarne Erlingsson av Giske vært sysselmann i Jemtland en kortere periode. Hans ombudsmann der het Sigurd Hermansson (el. Eindrideson) med tilnavnet fyrd, som kan indikere at han kom fra Firdafylke. Sigurd Hermansson finner vi også i Romsdal, og vi ser at han er blitt stevnet til Veøy av Erling Vidkunsson, muligens for tjenesteforsømmelser i Jemtland. Sysselmannen Hallstein Torleivsson kan ha vært fra Egge i Sparbu, og i 1350 satt Jon Havtoreson på Edøy på Nordmøre og krevde inn utestående fordringer i Jemtland. Nordmannen Arne Sigurdsson var først lagmann i Jemtland, senere i Bergen. Vi møter ham også i Nidaros. Lagmannen Arne Helgeson finner vi igjen i kretsen rundt Erling Vidkunsson på Nordvestlandet, og lagmannen Hallvard Ogmundsson hadde vært ombudsmann for fehirde på Bergenhus. DN III nr. 127, DN VII nr. 100, DN IV nr. 199, nr. 202, JHD I nr. 39, NGL IV s. 510, JHD I nr. 49, DN V nr. 182, DN III nr. 225, JHD I nr. 44, nr. 46, DN II nr. 279, nr. 280, JHD I nr. 81, DN IV nr. 201, DN II nr. 215, DN I nr. 233, DN III nr. 205, DN V nr. 171, nr. 114, JHD I nr. 38, DN I nr. 303, JHD I nr. 65, nr. 66, nr. 76, nr. 79, jfr. Ahnlund op.cit. s. 210 ff. og s. 506 ff.

forutsetninger for overleveringen av vårt brevmateriale. De fleste bygdebrevene stammer fra de områdene som sannsynligvis var sterkest berørt av denne "moderne" tid, og hvor bøndene følgelig har følt behov for å ta i bruk den nye skriftlighet og de tjenestene som offentlige institusjoner kunne tilby. Slik sett kan det overleverte brev materialet sies å bekrefte teorien om bondekommunalismen som en funksjon av høymiddelalderens norske statssamfunn.¹⁵

Jeg forestiller meg altså at det bygdekommunale livet best kan studeres der hvor samfunnsmoderniseringen var kommet lengst ved inngangen til senmiddelalderen. De mer perifere bygdene, hvor samfunnsstrukturen trolig var mer arkaisk, vil vi i beste fall bare kunne regne med å fange inn glimtvis.

Litt om lokalsamfunnsorganisasjonen.

Hva kan utstedelsesstedene og andre geografiske referanser fortelle om kommunalt liv og sosial organisasjon?

Agder og Råbyggelaget.

Brevmaterialet herfra er så tynt at det er umulig å danne seg noe klart bilde av lokalsamfunnsorganisasjonen. Men to av de tre bevarte brevene er utstedt på henholdsvis prestegården i Søgne og på stevne, trolig i Valle i Setesdal.¹⁶ Dette tyder på at den lokale kirkelige organisasjonen (sognet) eller det lokale tingfellesskapet har dannet rammen om det kommunale livet på Sørlandet ved inngangen til senmiddelalderen.

Skiensysla.

De aller fleste brevene fra Skiensysla er enten utstedt i byen eller rett ved byen, nemlig på det gamle høvdingesetet Bratsberg, som senere skulle gi navn til amtet, eller hos lensmannen på Mæla, begge gårdene i Gjerpen, samt Gimsøy kloster i Solum. Med to unntak refererer alle Skiens-brevene seg til "allminnelig stevne" eller kort og godt

¹⁵ A. Bugge og Edv. Bull hevdet allerede i 1920-årene at rikskongedømmet gjennom en rekke tiltak ved slutten av 1200-tallet skapte viktige forutsetninger for senmiddelalderens bygdekommunale liv. Bugge peker eksempelvis på lensmannsombudet og de nye rettskretsene, "tinghåene" (Tingsteder, gilder og andre gamle midtpunkter i de norske bygder, HT 5.r. IV s. 135-39), mens Bull i artikkelen "Stevne" skriver at stevneinstitusjonen som det fremste bondekommunale organet 1300-1600 er blitt til som følge av statens reformer i rettspleien i slutten av 1200-årene (HT 5.r. VI s. 138-43). Sverre Bagge er inne på lignende tankebaner i artikkelen "Borgerkrig og statsutvikling" (HT 1986 s. 192 f.).

¹⁶ DN I nr. 291 og DN X nr. 55, jfr. Gustav Indrebø: Økonomisk og administrativ historie. Vest-Agder I s. 76 ff. Norske Bygder II. Bergen 1925; Edv. Bull: Økonomisk og sosial historie. Setesdalen s. 48 f. Norske Bygder I. Kristiania 1921.

"stevne".¹⁷ Her har det dreid seg om lagmannens stevne. Gjestegården har vært det vanligste stevnestedet i Skien, men det er også blitt holdt stevne på "Haugen"; kanskje et eldre tingsted i byen eller i Gjerpen, som jo hadde avgitt grunn til byen.¹⁸

Skienlagmannen har også holdt stevne på gården Bø i Bø, hvor kirken lå, og han har deltatt på tinget i Svene sogn i Flesberg.¹⁹ Ellers ser vi at Ivar Ogmundssons lensmann Torbjørn Sveinsson har tatt opp prov på Åker i Sandsvær, som forøvrig lå under lagmannen i Tønsberg. Trolig har Åker vært et fast ting- eller stevnested.²⁰ De øvrige brevene fra Skienssysla er utstedt på Lunde, kirkestedet i Lundeherad, Tinne i Heddal, i dag midt inne i Notodden, ikke langt fra utløpet av Tinnelva, hvor sysselmannen og lagmannen høsten 1336 fikk istand forlik i en ættefeide med drap og alt til den slags hørende, Brunkeberg i Kviteseid, opprinnelig navn på kirkestedet og prestegården, men senere bare kjent som bygdenavn, hvor lensmannen kvitterte for mottatte drapsbøter i en annen drapssak våren det samme året, og endelig Skog i Flesberg. Et av Skiensbrevene refererer også til en tidligere lovbyding, som presten skal ha foretatt foran kirkedøra i Mo (Eidanger/Dalen?).²¹ Det er altså kirkestedene, samt enkelte faste stevnegårder, som har bydd seg fram som naturlige fora for det kommunale livet ute i distriktet i Skienssysla. Mønsteret var det samme hundre år senere.

Brevene fra Grenland, Telemark og Numedal er primært kilder til lokalstyret, som i mer enn tretten år lå i hendene på en av rikets aller fremste menn, Ivar Ogmundsson til Hesby. De forteller også en god del om forholdet øvrighet-bondesamfunn.

I de få brevene som er bevart fra det egentlige Telemark og fra Numedal aner vi konturene av en lokal organisasjon med faste midtpunkter for det lokaloffentlige liv. A. Bugge har imidlertid registrert få ting- og stevnesteder fra Telemark, men mener å kunne dokumentere desto flere i Numedal.²² Dette stemmer forsåvidt med mine egne observasjoner. Bygdestevnet eller bygdetinget som et bondekommunalt organ har jeg bare

¹⁷ Ordet stevne brukes, så vidt jeg kan se av mitt materiale, om en rekke forskjellige møter med en eller annen rettslig funksjon, i by som i bygd, og med eller uten øvrighetsmedvirkning. Se ellers G. Sandvik: *Stefna*. KLN M XVII sp. 114 f.

¹⁸ Haugen i Skien forekommer også som stevnested i 1420-årene (DN XXI nr. 284). DN II nr. 217, DN I nr. 245, DN II nr. 156, nr. 226, DN I nr. 269, nr. 270, DN VIII nr. 149, DN I nr. 286, DN II nr. 301, DN XIV nr. 7; Terje Christensen: *Gjerpen Bygds Historie I* s. 112. Skien 1971.

¹⁹ DN I nr. 212, jfr. O. Rygh: *Norske Gaardnavne VII* s. 197, DN VI nr 131.

²⁰ DN I nr. 239. I 1420-årene nevnes Efteløt som rett stevnested i Sandsvær (DN XXI nr 290). Se også J. A. Seip 1934 s. 8 note 2. Oslo 1934.

²¹ DN IV nr. 223, jfr. Rygh VII s. 182 ; DN IV nr. 228; DN II nr. 216, jfr. Rygh *ibid.* s. 359; DN XI nr. 12; DN I nr. 286.

²² Bugge *op. cit.* s.127 f. og 119 ff. Se også A. Holmsen: *Integreringen av innlandsdistriktene i det gammelnorske riket*. I "Hamarspor", festskrift til Lars Hamre. Universitetsforlaget 1982.

funnet i Numedal, men referansene er få.²³ Det må imidlertid understrekes at materialet er tynt, og når det gjelder Bugges observasjoner, bygger de for det meste på et noe yngre diplommateriale enn det jeg har brukt. Det er forøvrig umulig å danne seg et klart bilde av hvordan lokalsamfunnorganisasjonen i Telemark og Numedal har fungert. Enkelte av sakene fra dette området gir anelser om et forholdsvis arkaisk bondesamfunn. Det står en gufs av sagatid fra noen av brevene.

Vestfold.

Av de 13 bevarte bygdebrevene fra Vestfold er seks utstedt på steder som må kunne karakteriseres som bygdesentra. Det dreier seg om Manvik i Brunlanes, hvor herr Stig Håkonsson holdt til huse i 1330-årene, Hotvet i Våle, samt Våle kirke og prestegården i Hof. Ifølge A. Bugge har Brunlanes-tinget fra gammelt av vært holdt på Manvik, som dessuten var gammelt lendmannssete.²⁴ Manvik var i 1647 blitt sorenskrivergård.²⁵ Hotvet skal også ha vært fast tingsted, mens tinget i Hof lå ved kirken.²⁶ Vi ser også at Kodal kirke har tjent som lokaloffentlig forum for bøndene i Andebu.²⁷

Ellers er det i første rekke en krets av større gårder i Sande²⁸, lengst nord i Vestfold, og i Sandar-Hedrum i sør, som har tjent som forum for bondetransaksjoner og brevutstedelser. På Marum i Sandar er det også blitt tatt opp prov i anledning av at bonden der var blitt stevnet for ulovlig hugst.²⁹ Andre steder har gjerne slike provsopptak skjedd på stevne og i nærvær av lensmannen. Ingen av delen nevnes her. Men vi får vite at saken skal til behandling hos lagmannen i Tønsberg om kort tid.

Sognet synes å ha utgjort rammen om det kommunale livet i Vestfold. Men vi skimter også en annen, og kanskje eldre bygdeorganisasjon i referanser av typen "Hof sogn i Rørdal på Vestfold", eller "Sande sogn i Anger".³⁰ Ut fra den rike forekomsten av slike gamle bygdenavn i diplomer fra Romerike i 1300-1400-årene, har Edvard Bull ment å kunne slutte til en bygdeorganisasjon av førstetlig og hedensk opphav der, en bygdelagsordning

²³ Mønsteret er forøvrig det samme i brevene 1420-1440, hvor jeg ikke har funnet en eneste referanse til bygdestevne hverken i brevene fra det historiske Telemark eller fra Numedal, med unntak for en referanse til stevne i Sandsvær.

²⁴ Hundre år senere kom Sigrid Galles, Olav Bukks og Hartvig Krummedikes gård på Brunla til å utgjøre et lokalpolitisk stormsentrum i det sørlige Vestfold og Grenland.

²⁵ DN I nr. 215, nr. 231 og nr. 232; A. Bugge op.cit. s.124; Skattematrikkelen 1647 bd.VI s. 188, jfr. Rygh VI s. 327.

²⁶ DN X nr. 52 og nr.54; DN I nr. 319, jfr. Bugge op.cit. s. 123.

²⁷ DN V nr. 129.

²⁸ A. Steinnes mener ut fra skattemessige forhold at Sande har tilhørt Oslosysla (Gamal Skatteskippnad i Noreg II s. 57, Oslo 1933). Alle mine brev tyder imidlertid på at Tønsberg var det naturlige sentrum for bøndene i Sande, og de sognet til tønsberg-lagmannens stevne (Seip 1934 s.8 note 2).

²⁹ DN IV nr. 247.

³⁰ DN I nr. 319, nr. 188, DN III nr. 165.

som ved inngangen til senmiddelalderen fortsatt holdt stand mot den nyere lokalkirkelige organisasjonen. Ifølge Bull var det i første rekke tingfellesskapet som hadde skapt og som holdt liv i den romeriske bygdelagsordningen.³¹ Noen lokal tingorganisasjon har jeg imidlertid ikke funnet sikre spor etter i mine vestfoldbrev³², selv om fire av dem - ifølge Bugge - skal være utstedt på gamle tingsteder. Inntil videre kan vi derfor ikke si noe nærmere om en eventuell gammel bygdelagsorganisasjon á la den romeriske i Vestfold, selv om vi kan skimte konturene av, eller kanskje heller restene etter, en slik. Det finnes påfallende nok heller ikke lensmenn i Vestfold-materialet, og begrepet stevne er her som i Grenlands-området utelukkende knyttet til lagmannens møte.³³

Det var Tønsberg som var blitt det dominerende offentlige sentrum for vestfoldbøndene ved utgangen av høymiddelalderen. Det var hit de dro for å selge og kjøpe, eller få gjort opp ymse mellomværender. Bybøndenes stuer har vært naturlige treffpunkter for bygdefolket, men også lagmannens gård var åpen for bønder som trengte "eksperthjelp" når de skulle inngå handler og sette opp brev. Til og med bystretene har vært offentlig nok som fora for gårdhandler. Bykirkene er imidlertid sparsomt representert i bondebrevene fra Tønsberg.

Det er grunn til å tro at nærheten til byen i noen grad skygger for det offentlige livet i vestfoldbygdene. I alle fall er kontrasten stor til det aktive bygdekommunale livet som brevene fra de mer byfjerne bygdene på den andre siden av fjorden vitner om. Også østfoldingene sognet til lagmannen i Tønsberg, men bygdene i Borgarsysla har tydeligvis ligget utenfor Tønsbergs gravitasjonsfelt, og østfoldingenes egen "by", Borg, synes helt hensovnet i begynnelsen av 1300-årene.³⁴

Sysselmannen i Tønsbergsysla, som Vestfold i administrativ forstand var blitt kalt siden 1200-årene, ja, i det hele tatt det statlige styringsverket, er lite synlig i vestfoldbrevene. Guttorm Kolbjørnsson, som trolig har vært sysselmann, nevnes et par ganger i brevene fra Tønsberg, og han synes å ha samarbeidet med en liten gruppe av bymenn. Enkelte av disse har til og med hatt status av hirdmenn.³⁵ Tønsberg fremtrer i de overleverte brevene primært som et judisielt sentrum, og som et sted hvor bygdefolk har satt hverandre stevne. Som nevnt forekommer det heller ikke lensmenn i vestfoldmaterialet. Referanser til et statlig lokaladministrativt inndelingssystem savnes. Vi må likevel tro at f.eks. inndelingen i skipreider har vært en levende realitet i den lokale militær- og fiskalforvaltningen, selv om disse enhetene ikke nevnes i forbindelse med det bygdekommunale livet. Skipreidene var

³¹ Edv. Bull: Politiske inndelinger på Oplandene i gammel tid s. 31f. Bygd og Bonde nr. 4, 1922. ; jfr. Asgaut Steinnes: Økonomisk og administrativ historie. Romerike, s. 82 ff. Norske Bygder III. Bergen 1932.

³² Det samme gjelder brevene 1420-1440, hvor det ikke forekommer en eneste referanse til bygdestevne.

³³ DN XI nr. 20, DN II nr. 277 og DN V nr. 201.

³⁴ Laurits Opstad: Olav Haraldssons by 1016-1567, s. 230 ff. 245 ff. og 261 ff. I "Sarpsborg før 1839". Utgitt av Sarpsborg kommune 1976.

³⁵ DN I nr. 201, DN XI nr. 20, DN II nr. 282, DN III nr. 127, nr. 150, nr. 155, DN V nr. 66 og nr. 85.

fortsatt skattekretser i Tønsberg len ved midten av 1600-tallet.³⁶ Herredet nevnes heller ikke i vestfoldbrevene.

Eiker, som egentlig ikke hørte til det historiske landskapet Vestfold, sognet til lagmannsstevnet i Tønsberg. Eiker har i vår periode trolig hørt til Tønsbergsysla, selv om Asgaut Steinnes har ment at både Eiker og Sande lå under Oslosysla. Noe sikkert kan vi ikke vite om dette, men det er verdt å merke seg at den eneste statstjenestemannen som nevnes i brevene fra Eiker er fehirde i Tønsberg.³⁷

Det er ellers ikke mye som kan sies om lokalsamfunnsorganisasjonen på Eiker ut fra de tre bevarte brevene derfra. Kireksognene synes å ha dannet den viktigste rammen om det kommunale livet nederst ved Drammenselva, og det er påfallende mange håndgangne menn blant aktørene der.³⁸

Det er de privatøkonomiske disposisjonene som dominerer i materialet fra Vestfold-Eiker. Rettstvistene er få, og kriminalsakene mangler

Oslosysla.

Oslosysla omfattet bygdene rundt byen, fra Drammenselva i vest og ned til og med Mossedal i sørøst.³⁹ Gjelleråsen satte en naturlig grense mot Hadeland og Romeriksbygdene i nord.

Oslo var Østlandets fremste sentrum. Herfra har vi den største lokale konsentrasjonen av bondekommunale brev. Det var som forum for omsetning av jordegods at byen spilte sin viktigste rolle i forhold til omlandet. Som judisielt sentrum synes den imidlertid å ha vært av mindre betydning. Ved å se på de geografiske referansene i de utvalgte oslobrevene, kan vi også få et inntrykk av hvilket oppland byen betjente. 17 av brevene viser til Follo-bygdene, 26 til Romerike, 10 til Aker, Bærum og Asker, 5 til Mjøsbygdene, 3 til Borgesyssel, 3 til Hadeland, 4 til Lier, Hurum og Vestfold og 1 til Ringerike. For de resterende 5 brevene er det vanskelig å identifisere de geografiske referansene. Vi ser altså at Oslo har stått i et særlig intimt forhold til de aller nærmeste bygdene, Follo og Romerike, med andre ord det området som svarer til våre dagers Akershus fylke.

Liksom for Tønsbergs vedkommende, ser vi at bygdefolket har funnet mange steder i Oslo brukbare som fora for offentlige handlinger. Det refereres til en rad gårder og husbønder som det har vært naturlig å søke inn hos, til rådmennenes stue, til kirkelige institusjoner, torv og streter. Stevne omtales bare i forbindelse med lagmannens rettsmøte, men heller ikke dette har vært knyttet til noe fast sted.

³⁶ Skattematrikkelen 1647 bd.VI.

³⁷ Seip 1934 s. 8 note 2, DN III nr. 248.

³⁸ DN IX nr. 142, DN III nr. 248. Hundre år senere kan det imidlertid noteres en betydelig brevvekst fra bygdene nederst ved Drammenselva, og flere referanser til bygdestevne. Det er forøvrig interessant å legge merke til at det sterke innslaget av lokalt aristokrati fortsatt har preget disse bygdene ved midten av 1400-tallet.

³⁹ Seip 1934 s. 9 note 3.

Forståelig nok er det sparsomt med opplysninger om bygdekommunalt liv i Oslos aller nærmeste omland, men vi ser at oslolagmannen har holdt stevne på Grini i Haslum sogn, og at det trolig er blitt omsatt jord i Asker.⁴⁰ Også fra de nordligste Follo-bygdene er det sparsomt med opplysninger om kommunalt liv. Langt bedre er imidlertid situasjonen når vi kommer ned til de sørligste bygdene av Follo, samt Mossedalen (Hobøl).⁴¹

Også i brevene fra Ås, Kråkstad, Vestby og Frogn kan vi tydelig merke nærheten til Oslo, ikke minst sosialt, med tette forbindelser mellom bygdefolk og husbønder i byen. Dessuten ble dette området på sett og vis styrt fra byen, da kansleren var forlent med leidangen av de to skipreidene der. Kansler-ombudsmennene på Follo har nærmest opptrådt som vanlige lensmenn.⁴² Vi møter også osloprosten på visitas i Vestby og abbeden i Hovedøya kloster som nidkjær jorddrott i Frogn.⁴³

Follobøndene har likevel i mangt greid seg selv. Ute i bygdene er det både blitt omsatt jord, tatt opp prov og felt dommer. Stevne-institusjonen nevnes ikke i follobrevene, men det forekommer flere lensmenn.⁴⁴ På Knapestad i Hobøl er det imidlertid blitt holdt stevne.⁴⁵

Det er i første rekke kirkestedene, prestegårdene og de største bondegårdene som har tjent som fora for lokaloffentligheten på Follo.⁴⁶ Enkelte av disse gårdene kan likevel ha vært gamle bygdesentra, selv om de i brevene ikke eksplisitt knyttes til stevne eller ting. Det gjelder eksempelvis for Huseby i Såner (Vestby), hvor det blant annet utstedes domsbrev, og det gjelder Frogn i Frogn, som senere skulle bli fogdegård. Holstad i Ås er også en slik sentral gård, som har gitt navn til ei bygd for seg innenfor Ås prestegjeld. Likeledes er Voll i hovedsognet Ås en meget sentralt beliggende gård, rett ved kirkestedet og prestegården Ås, som sammen med Vollebekk (et delingsprodukt av Voll) i dag er sete for Norges Landbrukshøyskole.⁴⁷

⁴⁰ DN IV nr. 334, DN V nr. 89. I 1420-årene forekommer Vodin som rett stevnebø i vestre Bærum (DN V nr. 576).

⁴¹ Det samme gjelder brevene 1420-1440.

⁴² DN I nr. 293, DN IV nr. 312, DN III nr. 244, DN V nr. 198, DN II nr. 294, DN IX nr. 148, DN IV nr. 343, 347, DN V nr. 78, 79, DN I nr. 288, DN IV nr. 312 og 315; jfr. A. Steinnes: Skipreidene på Follo. HT bd. 29, Oslo 1930-33, se også samme: Gamal Skatteskipnad i Noreg II s. 56.

⁴³ DN I nr. 260, DN II nr. 193.

⁴⁴ Heller ikke i brevene 1420-1440 forekommer det mer enn en referanse til bygdestevne i Follo, nemlig "a Saurbjon (i Kråkstad) a allmennilæge bygdhastæmpno" (DN III nr. 719).

⁴⁵ DN I nr. 278.

⁴⁶ Ifølge A. Bugge skal prestegården i Ås også ha vært stevnested (op.cit. s.106), men i mitt materiale refereres det ikke til prestegården i denne forstand (DN II nr. 294).

⁴⁷ DN IV nr. 312, 315, 343. Iflg. Sandnes/Stemshaug: Norsk Stadnamleksikon, art. "Såner" s. 311, skal kirken i Såner ha ligget på Huseby. Men da kirken ikke nevnes i disse brevene er det nok helst bondegården Huseby det har dreid seg om, se ellers generelt om husebygårdene som bygdesentra i A. Steinnes "Husebyar", 1955. DN II nr. 193, jfr. Skattematrikkelen 1647

Den lokale kirkeorganisasjonen synes å ha utgjort rammen om bygdefolkets offentlige liv. Nesten alle brevene refererer seg til sognet. Sogn og bygd ser ut til å ha vært sammenfallende størrelser på Follo liksom i Vestfold og Grenland. Men et sognenavn som f.eks. Såner kan være så gammelt at vi ikke bør utelukke den muligheten at middelalderkirken ganske enkelt bare overtok en eldre bygdeorganisasjon.⁴⁸ Skipreidene på Follo nevnes som lensmannskretser i et par brev.⁴⁹

Brevene fra Follo vitner om et rikt bygdekommunalt liv. Dette har utfoldet seg innenfor de enkelte sognene, der kirkestedene, prestegårdene eller andre sentrale gårder har tjent som bygdesentra. Brevene vitner også om nær kontakt mellom de sentrale follobygdene og den nordligste delen av Borgarsysla.

Borgarsysla.

Det er mange referanser til bygdesentra i materialet fra Borgarsysla. Dessuten utgjør de private rettstvistene et sterkere innslag i brevmassen derfra enn fra de andre landskapene ved Oslofjorden. Østfoldbøndene har stort sett greid opp i sine saker på egen hånd, uten assistanse eller inngrep fra øvrighetsrepresentanter. Til og med i en sak om uforsettelig drap har bygdefolket felt dom på egen hånd, riktignok under medvirkning av sognepresten. Og den registreringen av krongods og skattekretser som kongen iverksatte i dette området i 1344, skjedde i nært samvirke med bøndene på tinget.⁵⁰ Lokaloffentligheten i Borgarsysla var med andre ord i sterkere grad enn noen andre steder i Oslofjord-området en bondeoffentlighet. Selv om det forekommer referanser til Tønsberg, som var lagmannssete og judisielt sentrum både for Tunsbergsysla og for Borgarsysla, ser byen ut til å ha spilt en helt perifer rolle i østfoldingenenes offentlige liv.⁵¹

De sentrale bygdene i nord og vest dominerer i det bevarte brevmaterialet fra Borgarsysla. Eidareng i Askim må ut fra den funksjonelle sammengen det forekommer i regnes som et lokalt stevne- eller tingsted, og det har vært holdt ting i Fosserskogen i Rakkestad, i Skjeberg og i Idd. Løken i Våler skal også ha vært stevnested. Ifølge A. Bugge skal likeledes flere av de kirkestedene som nevnes i vårt materiale ha vært faste stevnesteder.⁵²

Forøvrig kan mange av utstedelsesstedene i borgarsyslematerialet 1320-1350

bd.II s. 30, DN IV nr. 222, DN IV nr. 347. Se også Trygve Vik: Ås bygdebok I s. 152 og s. 570 ff. Utgitt av Ås kommune 1971.

⁴⁸ O. Rygh II s. 18 f.

⁴⁹ DN I nr. 255 og nr. 296.

⁵⁰ DN I nr. 236, DN IV nr. 278 og 279, jfr. en tilsvarende sak for Båhuslen i 1346, DN IV nr. 305.

⁵¹ Avhengigheten av Tønsberg synes ytterligere svekket hundre år senere, da Sarpsborg atter dukker opp i kildene som sete for Borgartinget. I perioden 1420-1450 møter vi tønberglagmannen i egenskap av lagmann for Borgartinget flere ganger på lagtinget i Sarpsborg. Se forøvrig L. Opstad: Sarpsborg før 1839, s. 245ff.

⁵² DN I nr. 278, nr. 236, DN III nr. 174. Se Bugge op.cit. s. 100-106.

identifiseres som store bondeide gårder i begynnelsen av 1600-tallet. Det gjelder både Flatland og Kollerød i Aremark, Eidareng i Askim, Hærland i Eidsberg, Fossler i Rakkestad og Ringstad i Trøgstad.⁵³

Tingordningen i Borgarsysla har vært basert på en inndeling i tinghåer, som synes å ha svart til skipreidene og sognene av samme navn. Disse tinghåene kan igjen kan ha vært inndelt i fjerdingar. Et såkalt "tofjerdingsting" ble holdt i Fosserskogen i Rakkestad i 1347.⁵⁴

Det kan også være verdt å nevne at flere av de enkeltgårdene som forekommer som utstedelsessteder for våre brev ikke bare har vært blant de største i sine bygder, men de har også vært bondeid, og har fortsatt å være bondeeiendom inn i moderne tid. Det gjelder Flatland i Aremark, Eidareng i Askim, Hærland i Eidsberg, Fossler i Rakkestad og så godt som hele Ringstad i Trøgstad.⁵⁵

Ut fra alt dette bør vi kunne slutte at det har eksistert en vel utviklet stevne- og tingorganisasjon, som har dannet rammen om et aktivt kommunalt liv i Borgarsysla-bygdene. Jeg har imidlertid ikke funnet spor etter gamle bygdenavn i mitt materiale, og herredene, som skal ha hatt lange røtter her i området, nevnes ikke.⁵⁶ Derimot tyder kirkestedenes og prestegårdenes hyppige forekomst på at sognet og

⁵³ DN II nr. 275, DN I nr. 236, DN I nr. 258, DN XIII nr. 20, DN II nr. 282, DN VII nr. 136; jfr. Skattematrikkelen 1647 bd. I s. 105, 120, 18 f., 19, 21, 28, 32, 46, 44, 38, 53, 57, 58, 198,, 13, 22, 24, 70, 116.

⁵⁴ DN IV nr. 278 og nr. 279, se også Edv. Bull: Studier over Norges administrative inndeling i middelalderen, HT 5.r.IV s. 262 ff. Når det gjelder begrepet tinghå, kan det være verdt å merke seg at dette ikke forekommer i forbindelse med det tilsvarende "allmannatinget" som ble holdt på Vrem i Kville (Båhuslen) i 1346, DN IV nr. 305. I Kville brukes begrepet skipreide om tingkretsen. Nå kan dette selvfølgelig bero på det forhold at allmannatinget i Kville hadde spørsmål ang. kongens gods og leidangen til behandling. Imidlertid gjaldt dette også for de to allmenne tingene i Skjeberg og Idd, uten at det forekommer en eneste referanse til skipreida i brevene derfra. Dette synes å svekke Bulls påstand om skipreida som en gammel og rotfestet enhet i dette landskapet. Jeg har i det hele tatt ikke funnet en eneste referanse til skipreideinndelingen i de bondekommunale brevene fra Borgarsysla. (Derimot refereres det hyppig til skipreidene i 1400-1500-tallsbrevene.) Om det har vært noen sammenheng mellom lensmannsdistriktet og tinghåen, slik Bugge hevder er det umulig å ta stilling til på grunnlag av mitt materiale. Jeg har registrert kun en lensmann i Borgarsysla (DN V nr. 122). Om tofjerdingstinget i Fosserskogen, se DN II nr. 282.

⁵⁵ Jfr. referansene til Skattematrikkelen 1647 i note 46 ovenfor. En passant kan det nevnes at Borgarsysla utgjorde hovedbase for Amund Sigurdssons reisning i 1436, og at det i første rekke var områdets storbønder/bygdekakser som sluttet opp om ham.

⁵⁶ Sølvi Sogner: Herred. KLNVI VI sp. 492 f.

stevnekreten kan ha vært sammenfallende størrelser, noe også Bugge fremholder. Mellom de nordligste bygdene i Borgarsysla og Follo har det vært nær kontakt.

Som nevnt har jeg ikke funnet en eneste referanse til skipreidene i borgarsyslebrevene 1320-1350. Dette er påfallende ettersom skipreida trolig er den hyppigst refererte lokale enheten i brevene hundre år senere. Forholdet kan imidlertid henge sammen med en viss forskyvning av brevmassen mot de ytterste bygdene sør i sysla. Derimot henvises det til de minste gård-skatte-kretsene, de såkalte lidene, som skipreidene i Borgarsysla og Båhuslen var inndelt i. I mitt materiale knyttes lidene til rettskretsen, tinghåen, noe som ikke nødvendigvis kan sies å støtte påstanden om at lideorganisasjonen opprinnelig kan "ha grodd fram av behovet for samvirkeformer i det gamle bondesamfunnet". Vi kan imidlertid ikke se bort fra at borgarsyslelidene kan være eldre enn skipreidene.⁵⁷

Båhuslen.

Ifølge Knut Helle var dette landskapet delt i to sysler ved utgangen av høymiddelalderen, Ranrike og Elvesysla. Jeg har ikke funnet spor etter noen sysselmenn i mitt båhuslenmateriale, men i 1339 møter vi hirdstjoren i Viken, Ogmund Guttormsson, på stevne i Kville, sammen med lagmannen. Dette kan bety at landskapet på det tidspunktet var administrativt samlet, i alle fall utgjorde det ett lagsogn.⁵⁸

Materialet fra dette sørøstligste landskapet i Norge er såpass lite at det ikke kan danne grunnlag for sikre slutninger om lokalsamfunnsorganisasjonen. Brevene viser oss lagmannen og hirdstjoren på stevne ute i bygda, og liksom i Borgarsysla finner vi det allmenne tinget, eller allmannatinget som det kalles her.⁵⁹ Men rettskretsen tinghå nevnes ikke. Foruten kirkesognet er det skipreida det refereres til i båhuslenbrevene.

Ifølge Erik Lönnroth skal skipreidene i Båhuslen ha svart til Ranrikes gamle herreder. Den opprinnelige herredsorganisasjonen skal således ha fått leve videre, bare lett kamuflert av høymiddelalderkongedømmets lokalforvaltning. Derimot mener Lönnroth at de mindre delene av skipreida, lidene, var rene nydannelser som rikskongedømmet hadde innført, muligens etter mønster fra Borgarsysla.

Lidene i Båhuslen var igjen delt inn i såkalte fjerdinge, og det er dem det vises til i brevet fra allmannatinget på Vrem i Kville. Fjerdingene har vært små gårdkretser, grender eller grendelag. Lönnroth karakteriserer fjerdingene som gamle bygder, og gir dem således en plass i båhuslensk samfunnshistorie tilsvarende den norske forskere har villet tildele lidene for hele området sør for Follo.⁶⁰

I de bondekommunale brevene fra Båhuslen merkes ikke nærheten til noe urbant sentrum. Hverken Konghelle, Oddevall eller Marstrand omtales. Heller ikke refereres det

⁵⁷ DN IV nr. 278 og nr. 279, jfr. Halvard Bjørkvik: *Lide*. KLN M X sp. 536.

⁵⁸ Helle 1974 s. 209, DN V nr. 132, jfr. Seip 1934 s. 8 ff.

⁵⁹ DN V nr. 132, DN IV nr. 305. I det betydelig rikere materialet fra perioden 1420-1450 forekommer det ganske mange referanser til bygdestevne- eller ting i Båhuslen.

⁶⁰ Erik Lönnroth: *Bohusläns Historia* s. 100 ff. Uppsala 1963. Se også S. Sogner: *Herred*. KLN M VI sp. 492 ff.

til Båhus i forbindelse med bygdefolkets saker. I de bevarte brevene 1320-50 fremtrer Båhus i første rekke som et rikspolitisk sentrum. Kongen oppholdt seg gjerne der, og fra Båhus er det blitt sendt instruksjoner til kronens tjenere i mer fjerntliggende lanskaper som f.eks. Rogaland og Jemtland.⁶¹

Romerike.

Romerike er et landskap med mange vitnemål om eldgammel regional organisasjon. Raknehaugen midt på Romerikssletta må alt mange hundre år før rikssamlingen ha vært midtpunkt for mer enn ei bygd, og i landskapets fire hjørner ligger fortsatt bygdeborgene som minner om farne tiders grensevern. Edvard Bull har anført gode argumenter for at Romerike alt i hedensk tid var organisert i faste bygdelag, gruppert i såkalte tridjunger. Bull mener at det var det rettslige og kultiske fellesskapet som bandt bygder og landskap sammen.⁶²

Vi har bevart 39 brev fra Romerike. De privatøkonomiske transaksjonene dominerer. Brevene vitner om at denne gamle bygdeinndelingen fortsatt var en levende realitet ved inngangen til senmiddelalderen. Så godt som samtlige refererer seg til de gamle bygdene, men bakom kan vi ane at de nyere kirkesognene er i ferd med å trenge seg fram. Også de gamle bygdelagene, tridjungene, finner vi rester etter. På 1400-tallet ser vi tridjungene tatt i bruk som lensmannskretser.⁶³

De fleste romeriksbrevene stammer fra den nordligste delen av landskapet, fra Nes tridjung, som besto av bygdene Starahvarfr, Vormudalir, Vesttorp, Austtorp og Duráll, (d.v.s. dagens Nes, Nannestad og Eidsvoll, samt den nordligste snippen av Ullensaker), Nord-Lem, Sør-Lem, Vesong, Kisi og Jasseimr i Ullensaker tridjung (d.v.s. våre dagers Ullensaker og Gjerdrum).⁶⁴ På øvre Romerike har tingene og stevnestedene spilt en sentral rolle i bygdelivet.⁶⁵ Også brev som ikke uttrykkelig nevner slike bygdesentra viser en tendens til sentralisering om kjendte bygdemidtpunkter. Det gjelder eksempelvis Drogenes

⁶¹ DN V nr. 114, DN IV nr. 321.

⁶² Edv. Bull: Politiske inndelinger på Oplandene i gammel tid. Bygd og Bonde nr. 4, 1922. Jfr. Asgaut Steinnes: Romerike, 82 ff. Norske Bygder III. Bergen 1932.

⁶³ DN V nr. 194. A. Steinnes 1932 s. 83. Tridjungene, eller tredingene, som de etter hvert ble fordansket til, forekommer fortsatt i 1600-tallets kamerale kilder, se S. Imsen: Treding, NHL.

⁶⁴ Bull 1922 s. 52 og s. 57.

⁶⁵ Løken i Høland, hvor det utstedes brev 22.jan. 1329 (DN XIII nr. 7), har Bugge registrert som sted for "to bygdens ting" på 1300-tallet (op.cit. s. 106); på Holter-tinget i Lem ble det holdt stevne 31. juli 1349 (DN III nr. 270); stevne er det også blitt holdt på "Skeuuylstadum" i Nannestad (DN I nr. 247); og Hvam skal ha vært stevnegård i Nes (DN V nr. 135, jfr. Bugge op.cit. s. 107). Bugge har forøvrig en lang rekke med registrerte stevnesteder fra disse bygdene.

og Fyri i Nes, og Fenstad, som har gitt navn til grensebygda mellom Eidsvoll og Nes. Nordbyvik i Nannestad mistenker jeg for å ha vært et regulært stevnested. Der utstedes det provsbrev, og der møter vi også lagmannen.⁶⁶

Det kan være verdt å legge merke til at tinget på Eidsvoll, som rikskongedømmet i sin tid hadde innrettet som judisielt sentrum for Opplandene (Eidsivatingslagen), ikke spiller den dominerende rollen som vi kanskje kunne ha ventet. Til en viss grad skyldes nok dette Eidsvoll-tingets beliggenhet midt mellom Oslo og Hamar med hver sine lagmenn. Den gamle lagtingsfunksjonen var etter hvert blitt redusert som følge av urbaniseringen og de kongelige reformene innen rettsstellet. Romerikingene hadde siden slutten av 1200-tallet sognet til lagmannsstevnet i Oslo.⁶⁷ Men Eidsvolltingets relativt beskjedne stilling som regionalt sentrum kan også ha en viss sammenheng med bygdetingsorganisasjonens styrke i dette området. På den annen side viser brevene 1420-1450 oss det gamle lagtinget i full virksomhet, ja, ennå så sent som i 1570-årene er det blitt holdt lagting på Eidsvoll.⁶⁸ Vi bør derfor være forsiktige med å trekke for bastante konklusjoner på grunnlag av materialet 1320-1350. Det nevnes en egen lensmann for Eid sogn i 1335.⁶⁹

Nærheten til Oslo kan være noe av grunnen til det lavere antall brev fra de nedre romeriksbygdene.⁷⁰ I brevene derfra nevnes ingen stevner. Det er påfallende at de fleste oslobrevene som angår Romerike viser til de øvre bygdene, og at de fleste romerikinge vi kjenner som brukere av oslo-offentligheten har hørt hjemme i Nes, Nannestad, Ullensaker og Gjerdrum. Mellom kaksene på øvre Romerike og de gode husbøndene i byen øyner vi tette og nære økonomiske og sosiale bånd.⁷¹

⁶⁶ Bugge op.cit. s.107, O.Rygh II s. 336, 345, 356, DN XXI nr. 27, DN XI nr. 11, DN XXI nr. 72.

⁶⁷ J. A. Seip 1934 s. 15.

⁶⁸ Se Nils Stubs Optegnelsesbøger 1572-1580 s. 67, 71, 96, 109, 116, 123, 139, 193. Utg. v. H.J. Huitfeldt-Kaas. Chra. 1895. Jfr. DN X nr. 148 og DN XXI nr. 935.

⁶⁹ DN V nr. 109.

⁷⁰ Det må bemerkes at nedre Romerike og Solør-Sodal dominerer i materialet hundre år senere. Forskjellene kan derfor skyldes tilfeldigheter. Vi kan imidlertid ikke se helt bort fra at et par forhold av mer substansiell art kan ha ligget bak forskyvningen. Det ene er Oslos rolle, som synes å ha vært mindre viktig for romeriksbygdene i første halvdel av 1400-tallet enn hundre år tidligere, det andre er skogen og tegnene til økonomisk ekspansjon i de sørøstnorske kystbygdene etter 1400. Som vi skal se i kapittel 6 finner vi en klar tyngdeforskyvning i brevmassen fra ringeriksbygdene og ned til bygdene rundt Drammenselva i løpet av dette hundreåret. Vi møter en tilsvarende markert økning i brevmengden fra bygdene rundt utløpet av Glomma, og nettopp nedre Romerike, Solør-Odal, samt Nes, var orientert mot dette vassdraget. Se eller A. Holmsen: *Fra Linderud til Eidsvol Værk*. Bd. I s.5ff. Oslo 1946, jfr. A. Coldevin: *Norske Storgårder*. Bd. I. Oslo 1950.

⁷¹ Se f.eks. Andres Jonsson på Hvam (DN IV nr. 230, nr. 337, DN V nr. 120), Arne Sigurdsson (DN V nr. 120, DN IV nr. 328,

Solør og Odal i øst var administrativt underlagt sysselmennene på Romerike, og senere futene der. Materialet er imidlertid for sparsomt til at vi kan slutte noe sikkert om lokalsamfunnsorganisasjonen i detteandområdet. Vi ser likevel at det er blitt utstedt brev på tingstedet Os, som Bugge mener har vært et slags hovedting for Odalen, og utstedelsesstedet Grue er som kjent sognenavn i Solør.⁷²

Mjøsbygdene og Gudbrandsdalen.

Selv om dette store området var delt i flere sysler, synes det å være god grunn til å behandle det som en enhet i bondekommunal forstand. Siden slutten av 1200-tallet hadde totningene, hedmarkingene og gubrandsdølene hatt felles lagmann på Hamar⁷³, og brevene vitner om at lagmennenene har utøvd viktigere lokaloffentlige funksjoner enn de forskjellige sysselmennene. Bare fra den søndre sysla i Gudbrandsdalen har jeg funnet spor etter en sysselmann som gjort seg nevneverdig gjeldende i det lokaloffentlige livet. Det gjelder Guttorm Eiriksson, som var sysselmann i sørdalen fra 1327 til 1345.⁷⁴ De øvrige sysselmennene nevnes bare indirekte gjennom sine lensmenn. Personlig tilstedeværende har de ikke vært.

Hamar var også kirkelig sentrum, noe som reflekteres gjennom geistlighetens aktive deltakelse i det bygdekommunale livet. Til forskjell fra de andre østlandsbyene, finner vi ingen referanser til bygårder som treffepunkter i de bevarte brevene fra Hamar. Alle de bevarte hamarbrevene viser til stevne enten hos lagmannen eller hos biskopen. Dessuten har ferdsele langs Mjøsa og oppover Lågen bundet bønder og bygder sammen i et økonomisk og sosialt fellesskap. Nettopp der hvor Mjøsa og Lågen flyter sammen, mellom bygdene Fåberg, Ringsaker, Follebu og Gausdal, merker vi dette hopehavet best.

Bygdestevnet har vært den viktigste kommunale institusjonen i dette området. Kildene

nr. 332), Asle Hallvardsson (DN I nr. 216, DN V nr. 104, nr. 105, nr. 106), Gudbrand Gudbrandsson (DN VII nr. 100, DN II nr. 183, nr. 213, DN V nr. 103), Guttorm Gudmundsson (DN V nr. 135, DN IV nr. 311), Harald Mattiasson (DN V nr. 135, DN VI nr. 172, DN V nr. 194, DN IV nr. 322), Ivar Haraldsson (DN I nr. 247, DN XXI nr. 55, DNV nr. 135, nr. 157, nr. 160 nr. 168, DN XV nr. 18), Kjetil på Erpestad (DN I nr. 274, DN V nr. 157), Mattias Alvsson på Lauten (DN VII nr. 100, RN IV nr. 415, DN XI nr. 11, DN I nr. 213, DN IV nr. 284, DN XXI nr. 72), Ogmund Arnsteinsson (DN VI nr. 179, DN IV nr. 307, DN V nr. 211), Sæbjørn Alvsson på Drogenes (DN II nr. 151, nr. 186, nr. 211, DN IV nr. 230).

⁷² DN III nr. 162, Bugge op. cit. s. 112, DN V nr. 64.

⁷³ J.A. Seip 1934 s. 13 ff.

⁷⁴ DN XXI nr. 36, 38, 41, 42, DN XIII nr. 8, DN V nr. 84, DN II nr. 177, DN VII nr. 132, DN VI nr. 136, DN III nr. 163, DN II nr. 230, DN III nr. 196, DN XV nr. 17, DN II nr. 241, DN I nr. 279, DN II nr. 249, DN XXI nr. 67, DN II nr. 252, DN V nr. 170, DN II nr. 265, 268, DN XIII nr. 19.

vrimler av herredsstevnebøer, tingsteder og gamle bygdenavn.⁷⁵ I tillegg kommer alle de prestegårdene og kirkene som nevnes som utstedelsessteder, og hvor det trolig også har vært vanlig å holde stevne. Det er også påfallende mange bondeide storgårder som har vært skueplass for offentlige handlinger. Ifølge Skattematrikkelen 1647 gjelder det følgende gårder: Klunby i Biri, Bjørge i Furnes, Hilstad i Nes, Narud i Ringsaker, Flesaker i Ringsaker, Skjerve i Romedal, Narum på Toten, Fellese i Vågå, Tande i Tretten, Rindal i Øyer, Reistad og Lunde i Gausdal, og Blakar, Suleim og Skånsar i Lom.⁷⁶ Det er grunn til å tro at enda flere av utstedelsesstedene har hørt til denne kategorien i begynnelsen av 1300-tallet.

Det forekommer også mange lensmenn i dette området, særlig i Gudbrandsdalen, men de har sjelden opptrådt som øvrighetsrepresentanter eller varetatt øvrighetsinteresser. Det

⁷⁵ Doglo i Furnes: DN XXI nr. 32, nr. 54, DN II nr. 281, jfr. Bugge op.cit. s. 109; Løken i Løten: DN III nr. 134, nr. 135, jfr. Bugge op.cit. s. 110; Haug i Nes: DN III nr. 171; Lund i Nes: DN V nr. 148; Flesaker, kirkestedet i Veldre (Ringsaker): DN V nr. 172, DN III nr. 258, jfr. Bugge op.cit. s. 108, i 1647 lensmannens gård, Skattematrikkelen 1647 III s. 24; Løken i Veldre: DN V nr. 178, jfr. Bugge ibid., i 1647 delt i to fullgårder, den ene fullt og helt bondens eiedom, den andre halvt bondeeiendom; Revling i Lomherad: DN XI nr. 29; Vang, kirke- og tingstedet i Romedal: DN XIV nr. 13, jfr. Bugge op.cit. s.111; Hof, kirke- og tingsted på Toten: DN VI nr. 130, DN III nr. 183, DN V nr. 173, DN III nr. 257, jfr. Bugge op.cit. s. 118; Kluge i Ridabu: DN V nr. 210; O i Ridabu: DN VIII nr. 155, jfr. Bugge op.cit. s. 110; Mjølstad i Vardal: DN I nr. 227; Garlaus i Fron: DN IV nr. 161, DN XXI nr. 67, DN III nr. 240; Hundorp: DN XXI nr. 31, DN II nr. 177, DN III nr. 207; Jørstad i Fåberg: DN III nr. 120, DN V nr. 84, nr. 170, nr. 196, DN VII nr. 132, DN XXI nr. 42; Berge i Follebu: DN VIII nr. 93, i 1647 fullgård og bondens eiendom, Skattematrikkelen 1647 IV s. 108; Mo i Lom: DN II nr. 265, jfr. Bugge op.cit. s. 114 og DN V nr. 96; Brettingen i Ringebru: DN XIII nr. 19; Hove i Skjåk: DN XI nr. 24, DN III nr. 210; Ekre i Heidalen: DN VI nr. 143; Vågå tingsted: DN III nr. 185, DN XXI nr. 65, DN V nr. 207, jfr. Bugge op.cit. s. 114; Holdbø i Vågå: DN V nr. 207; Tande i Tretten DN XXI nr. 36, bondeeid fullgård i 1647, Skattematrikkelen 1647 IV s. 118. Se også Fartein Valen-Sendstad: Gudbrandsdalen i Middelalderen. Garden og samfunnet s. 193 ff. Hamar 1956. Mange av de samme tingstedene går igjen i brevmaterialet 1420-1450. De hyppige referansene til bygdestevne både ved utgangen av høymiddelalderen og på 1400-tallet vitner om kontinuitet i lokalsamfunnsorganisasjonen i de opplandske bygdene.

⁷⁶ DN III nr. 238, DN II nr. 260, DN XI nr. 25, DN IX nr. 103, DN V nr. 172, DN III nr. 173, DN IV nr. 273, DN XIV nr. 3, DN XXI nr. 36, DN II nr. 149, nr. 249, nr. 252, nr. 271, DN V nr. 91, DN XXI nr. 59, DN VIII nr. 153, DN III nr. 156, DN IX nr. 104.

lokale materialet er i det hele tatt påfallende fattig på rester etter øvrighetsinngrep. Også den eneste drapssaken vi har spor etter fra disse bygdene, kjenner vi kun fra den private siden, nemlig fra oppgjøret mellom drapsmannen og den fornærmede part. Og dette brevet viser en forbløffende evne blant bygdefolket til å finne fram til konstruktive løsninger i nærgående og følelsesfylte problemer. (Her var også utroskap inne i bildet.)⁷⁷ Materialet fra disse bygdene er ellers rikt på rettsvister, som bygdefolket for det mest har greid opp i på egen hånd.

Hadeland-Land og Ringerike.

Dette området utgjorde ei sysle for seg i første halvdel av 1300-årene. Ringerike og Hadeland sognet til lagmannen i Oslo, mens landingene søkte lagmannsstevnet på Hamar. Land med Torpa kan ha utgjort et eget lensmannsdistrikt. Hadeland var delt i to lensmannsdistrikter, mens Ringerike var en lensmannskrets.⁷⁸ Kirkelig sett hørte området under biskopen i Hamar, og særlig ringeriksmaterialet vitner om nær kontakt med bispesetet. I det hele tatt synes geistligheten å ha vært særlig aktiv innenfor lokaloffentligheten i bygdene rundt Tyrifjorden.

Liksom i Mjøs-bygdene og Gudbrandsdalen har bygdestevnene spilt en dominerende rolle i det kommunale livet i bygdene rundt Randsfjorden og Tyrifjorden.⁷⁹ Best dokumentert er dette i ringeriksmaterialet, som også er det langt rikeste.⁸⁰ Det er ellers ikke mye å legge til om breibygdene rundt disse to neststørste innsjøene på Østlandet, som forøvrig både med hensyn til næringsgeografi og sosial struktur har hatt mye til felles med Mjøs-bygdene og Romerike. Materialet fra Hadeland-Ringerike viser forøvrig en tilsvarende blanding av rettsvister og privatøkonomiske transaksjoner som den vi finner på Hedmarken og Toten. I Norderhov og Hole er likevel gårdhandlene i flertall.

Mellom Hadeland og Romerike og Hadeland og Toten har det alltid vært nære forbindelser, så også mellom bygdene ved Randsfjorden og Tyrifjorden, men likevel slik at tyngdepunktet på Opplandene har ligget rundt Mjøsa og med hovedforbindelsen til Oslofjorden over Romerike.

Valdres.

⁷⁷ DN III nr. 258.

⁷⁸ Knut Helle: Norge blir en stat 1130-1319, s. 209. Universitetsforlaget 1974; J.A. Seip 1934 s. 9, 15, 17, 25; DN II nr. 219, DN XXI nr. 50, nr. 75, DN III nr 169, DN IV nr. 297, DN II nr. 296, DN IV nr. 266, DN XI nr. 15.

⁷⁹ Også herfra vitner 1400-tallsbrevene om kontinuitet i lokalsamfunnsorganisasjonen.

⁸⁰ Løken i Gran: DN III nr. 169; Garder i Ullensaker (Torpa): DN II nr. 219; Viulsgrinden på Østsinni: DN VIII nr. 154; Helland i Hole: DN XI nr. 15; Storøya i Tyrifjorden: DN V nr. 131, DN I nr. 295, RN V nr. 996, Løken i Norderhov: DN III nr. 194, DN II nr. 296; Norderhov tingsted: DN IV nr. 327, jfr. Bugge op.cit. s. 21.

Vi har allerede kommentert dette landskapets sentrale posisjon som knutepunkt mellom Østlandet og Vestlandet. Valdres var både østland og vestland. Det hørte fra gammelt av til Gulatingslagen, og det sognet, sammen med Hallingdalen, fortsatt til lagmannen i Bergen på 1300-tallet.⁸¹ Kirkelig sett hørte Valdres og Hallingdalen til Stavanger bispedømme, noe som merkes svært godt i valdresbrevene. Den kirkelige forbindelsen med Sørvestlandet kom til å bli opprettholdt helt fram til 1600-årene, mens forbindelsen til gulatingslagmannen skal ha gått i oppløsning på 1400-tallet, da deler av Valdres kom under Oslo lagsogn.⁸² Valdres synes å ha vært delt i to sysler i mesteparten av vår periode, men mot slutten av 1340-årene samlet under en sysselmann.⁸³

Også i valdresmaterialet, hvor forøvrig rettstvistene og gårdhandlene veier noenlunde likt, er det mange referanser til bygdesentra; stevnegårder, prestegårder og kirkesteder. Lokalsamfunnsstrukturen følger mønsteret fra Gudbrandsdalen og de opplandske breibygdene.⁸⁴ Også de bondeide storgårdene er hyppige utstedelsessteder i Valdres. Særlig gjelder dette for Nord-Aurdal hvor gårdene Mid-Strand og Nord-Strand står for hele 7 brev.⁸⁵

⁸¹ DN II nr. 206.

⁸² Seip 1934 s. 9 ff.; S. Imsen: Stift, NHL.

⁸³ Se f.eks. utrykt brev i NHKI dat. Vatlanda i Småland 24.feb 1342 (RN V nr. 535) og DN II nr. 303.

⁸⁴ Følgende stevne- og tingsteder er representert i mitt materiale: Kvien i Hurum sogn (Vang) DN II nr. 254, jfr. Bugge op.cit. s. 118. Kvien var i 1647 lensmannens gård; Stee i Vestre Slidre, hvor det både refereres til stevнемenn og stevnestue, DN II nr. 140, nr. 157, nr. 251, nr. 257 og DN XIV nr. 4. Sysselmannen har også holdt stevne på Stee. Gården var fullt og helt bondeeid i 1647, Skattematrikkelen 1647 IV s.79; Feren i Røn sogn i Vestre Slidre DN IV nr. 159 og nr. 209; "Wang" i Øde sogn DN II nr. 200; Hausåker i Vestre Slidre, hvor også sysselmannen har vært til stede på stevne, DN II nr. 206 og nr. 257; se også RN V nr. 55, hvor det har forekommet en referanse til et stevnested i nordre Valdres, som imidlertid er fallt ut i denne avskriften fra 1600-tallet. Når det gjelder Østre Slidre, skyldes trolig de manglende referansene til stevnesteder derfra det forhold at de fleste bevarte brevene springer ut av et lokalt prestedynastis privatøkonomiske interesser. Prestegården og kirkestedet dominerer derfor i disse brevene.

⁸⁵ Midstrond: DN II nr 186, nr. 225, DN IV nr. 221. De to første brevene vitner også om et nært økonomisk hopehav mellom bøndene på Midstrond og storfolket på Drogenes på Nes på Romerike. Gården, som ble regnet som en fullgård i 1647, var da eid av oppsitteren med en halvpart og av Niels Lauritsen i Kristiania med den andre, Skattematrikkelen 1647 IV s. 71; Nord-Strand: DN IV nr. 218, nr. 219, nr. 220, nr. 221. Gården var fullt og helt bondeeiendom i 1647, Skattematrikkelen 1647 IV s. 70. Omgangen med statusgjenstander så som fine klær og fint ridetøy vitner om at det var gjævt folk som satt på Nord-Strand i 1330-årene; Holdal: DN II nr. 240, Fullgård og helt bondeeid

Selv om vi i valdresmaterialet møter både sysselmenn og lensmenn, synes valdresen i det store og hele å ha greid godt med sitt på egen hånd. Valdresbrevene 1420-1450 viser det samme lokalsamfunnsmonsteret som ved utgangen av høymiddelalderen, men 1400-tallscorpus vitner samtidig om en sterk reduksjon i den overleverte brevmengden fra disse bygdene.

Modum, Tverrdalene og Hallingdal.

Det mer sparsomme materialet fra disse opplandske randbygdene i vest, gir lite grunnlag for sikre slutninger om lokalsamfunnsorganisasjonen. Det finnes overhodet ingen referanser til stevne eller ting herfra, men i sigdalsmaterialet, som er det mest "rikholdige", møter vi et kjent mønster med store bondeide gårder som utstedelsessteder.⁸⁶

Øvrigheten merker vi heller ikke mye til i brevene fra dette området, men fehirten i Tønsberg ses representert ved sin ombudsmann Peter Toroddsson i et brev fra Vad i Sigdal 1350.⁸⁷ Dette kan bety at området nå var blitt lagt inn under Tønsbergsysla. Tidligere hadde det vært ei syle for seg, mens det siden slutten av 1200-talle hadde ligget under Tønsberg lagsogn.⁸⁸ Hallingdal, liksom Valdres, sognet til Gulatinget og Stavanger bispedømme.

Det sønnaffelske.

Diplomene deler Østlandet i tre "bondekommunale" soner: Først har vi kystsonen, Oslofjord-området eller Viken, hvor byene synes å ha spilt en viktig rolle som lokalof-fentlige sentra. I materialet derfra møter vi først og fremst bøndene som medaktører på

i 1647, Skattematrikkelen 1647 IV s. 71; Hilme: DN I nr. 271, DN II nr. 273, 1647 fullgård og helt bondeide, Skattematrikkelen 1647 IV s. 70; Døvre: DN I nr. 312, 1647 fullgård og bonden eier til alt, Skattematrikkelen 1647 IV s. 71. Fra Vestre Slidre har vi også en rekke med bondeide storgårder: Stee, DN II nr. 140, nr. 157, nr. 251, nr. 257, DN XIV nr. 4, 1647 fullgård i bondens eie, Skattematrikkelen 1647 IV s. 79f.; Lome, DN II nr. 264, i 1647 to fullgårder, den ene helt bondeide, den andre delt mellom kronen og bonden, Skattematrikkelen 1647 IV s. 81; Røn DN II nr. 303, også to fullgårder i 1647, den ene bondens, den andre delt mellom bonden og kronen, Skattematrikkelen 1647 bd. IV s. 81.

⁸⁶ Flågan DN XI nr. 16, Ramstad DN IX nr. 102, Albjørk DN XXI nr. 76, Vad DN VIII nr. 156. Flågan og Vad var fullt og helt bondeide i 1647, mens Ramstad og Albjørk også hadde andre eiere, likevel slik at bondeparten var den største. Skattematrikkelen 1647 V s. 58 f. og s. 61 f. Selv om materialet fra disse dalene også er ganske tynt for perioden 1420-1450, finner vi i alle fall referanser til bygdeting, blant annet fra Ål i Hallingdal (DN XVI nr. 82).

⁸⁷ DN VIII nr. 156.

⁸⁸ K. Helle 1974 s. 209; J.A. Seip 1934 s. 9.

eiendomsmarkedet, og i jevnbyrdig samvirke med byfolk og lokale øvrighetsrepresentanter. Skien som judisielt og administrativt sentrum for utkantbygdene i Telemark og Numedal står i en særstilling.

Dernest har vi de sentrale Opplands-bygdene, inklusive Romerike, og med en utløper ned til det sørlige Follo og deler av Borgarsysla, samt Gudbrandsdalen og Valdres. Dette må kunne karakteriseres som Østlandets bondekommunale kjerneområde. Saklig sett er brev materialet derfra mer fasettert enn det vi finner ved kysten og rundt de største byene. Alle slags saker er blitt behandlet ute i bygdene, av bøndene, og det har i stor utstrekning skjedd i full offentlighet på faste bygdesentra. Bygdestevnet har vært det fremste "kommunale" organet på Opplandene. Materialet fra disse bygdene er påfallende fattig på drapssaker o.l. som krevde offentlig påtale og straffeforfølgelse.

Til slutt har vi randområdene i øst og vest, hovedsaklig bestående av mer perifere fjell- og dalbygder, hvorfra det overleverte materialet er for sparsomt til å kunne bære sikre slutninger om det kommunale livet. Rettstvistene utgjør imidlertid et dominerende innslag i brevene fra disse bygdene. Herfra stammer også de fleste drapssakene, og selv om vi kan skimte en lokalsamfunnsorganisasjon som har visse likhetstrekk med den vi finner ellers på Opplandene, bærer samfunnslivet et mer arkaisk preg her enn i de mer sentrale strøkene.⁸⁹

Rogaland.

Høymiddelalderens Rygjafylke, omtrent svarende til våre dagers Rogaland, har tidvis vært ei, tidvis to sysler. I mitt materiale har jeg ikke funnet mer enn en sysselmann om gangen, skjønt situasjonen er noe uklar som følge av enkelte personers lokale "høvdingeposisjon". Eksempelvis ser vi at herren til Talgje, Gaute Isaksson, har hatt egen årmann i området samtidig som Hallvard på Nærland var sysselmann.⁹⁰ Rygjafylke utgjorde sammen med Agder et eget lagsogn i første halvdel av 1300-tallet, og til forskjell fra lagsognene sønnafjells synes lagmannen her å ha vært mindre knyttet til byen enn sine østnorske kolleger. Rogalandslagmannen møter vi i første rekke på Avaldsnes-lagtinget eller på -stevne ute i bygda.⁹¹

De bevarte brevene er konsentrert til bygdene rundt Boknafjorden med en utløper til Suldal. De fleste brevene er også knyttet til "naturlige" bygdesentra; kirker, prestegårder og bygdeting. Sand i Suldal har vært et slikt bygdesentrum, kanskje også Atletveit på Ombo, og Avaldsnes fremtrer som regionens judisielle sentrum. Der lagde forresten bøndene et fryktelig bulder midtsommerdagen 1322. I tillegg til disse mer vanlige bygdesentrene, møter vi også "høvdingenes" haller og setegårder i rogalandsmaterialet. Skipreidene, som visstnok har vært viktige enheter både i lokalstyret og rettspleien på Sørvestlandet, nevnes

⁸⁹ Om forskyvningene mellom disse østnorske regionene i det følgende hundreåret, se kapittel 6.

⁹⁰ K. Helle 1974 s. 209, jfr. A. Steinnes: Styrings- og rettsskipnad i Sørvest-Noreg i mellomalderen, s.65 ff. Oslo 1974., DN IV nr. 156, DN I nr. 168, se også DN VI nr. 190.

⁹¹ DN IV nr. 155, nr. 156, DN I nr. 168, jfr. J.A.Seip 1934 s. 8 og s. 19.

ikke i vårt materiale.⁹²

Det er ikke så mye vi kan få ut av det heller magre rogalandsmaterialet. Interessant er imidlertid den sammenstilling av bonde- og rikseliteinteresser som vi møter i dette området. I striden om fisket i Suldalslågen f.eks. sto bøndene kollektivt imot interessene til domkapitlet i Stavanger, Halsnøy-klosteret og Finn Ogmundsson til Hesby. Også bondebulderet på lagtinget i 1322 synes å ha rommet slike "sosiale" aspekter.

På tross av det aristokratiske preget rogalandssamfunnet synes å ha hatt, med høvdingeseter på Talgje og Hesby og biskop og domkapitel i Stavanger, møter vi et sterkt og selvbevisst bondesamfunn, kanskje særlig i de indre bygdene, hvor også innslaget av bondeselveie har vært større enn langs kysten.⁹³ Påfallende mange av rogalandsbøndene fører den standsbevisste hederstittelen bonde.

Det sentrale Vestlandet.

Det kan være naturlig å behandle området fra Sunnhordland til og med Nordfjord samlet, selv om det administrativt sett var kløvyd i ei rekke sysler. Herfra stammer hovedtyngden av vestlandsbrevene, og enheten i området understrekes av de økonomske og sosiale forbindelseslinjene. Brevene synes å trekke mellom sunnhordlendinger, hardinger, vossinger og sogninger. Disse forbindelseslinjene har hatt to skjæringspunkter, Bergen og Voss. Bergen har dessuten vært administrativt og judisielt sentrum for hele landsdelen. Der holdt Gulatinget sine sesjoner og gulatingslagmannen sine stevner, derfra kom fe hirdens ombudsmenn for å kreve inn skatter og bøter, og der satt noen av de mest virkelystne og kompetente biskopene vi kjenner fra første halvdel av 1300-tallet. Kirketettheten, og dermed også innslaget av geistlige, var større i Bergen enn i noen annen norsk by, og etter 1319 synes Bergen å ha gjenvunnet sin posisjon som landets politisk sentrum. Rikselitene ser ut til å ha foretrukket Bergen som møteplass framfor Oslo, og med unntak av sørumsmennene, har rikets fremste menn hatt sine økonomiske interesser knyttet til Vestlandet.⁹⁴

Bygdesentra av typen stevnebøer og kirkevoller forekommer mindre hyppig i materialet fra disse bygdene enn i opplandsbrevene. Og hundre år senere mangler de helt. Isteden finner vi ofte de store mangebølte gårdene, som nesten har hatt preg av landsbyer, som fora for kommunale handlinger. I Hardanger er det således gårder som Sandven i Kvam, Hatteberg i Kvinnherad, Berge i Strandebarne, Aga, Hovland, Kinsarvik og Opedal i

⁹² DN IV nr. 156, jfr. Seip 1934 s. 19, DN VI nr. 190, DN I nr. 168, DN IV nr. 197, nr. 227. Se også Steinnes 1974 s. 65-130 og J.A. Seip: Ting og stevne i Rogaland. I "Tingbøker fra Ryfylke" I s. XVII ff. Stavanger 1957.

⁹³ Halvard Bjørkvik: Jord-eige og jord-leige i Ryfylke i eldre tid, s. 62. Rogaland Historie- og Ættesogelag 1958.

⁹⁴ Knut Helle: Bergen Bys Historie I, s. 555 ff., 560 ff., 564, 567 ff. Universitetsforlaget 1982. Brevene 1420-1450 synes imidlertid å tyde på at Bergens rolle som regionalt "bygdesentrum" er blitt svekket i senmiddelalderen. Det er i første rekke som sete for Gulatinget vi møter Bergen i første halvdel av 1400-årene.

Ullensvang som dominerer blant utstedelsesstedene.⁹⁵ Og i Sogn finner vi likeledes Kvam i Hafslo, Osland i Kyrkjebø, Dale i Luster og Kvåle i Sogndal.⁹⁶ Kvåle var vel nærmest å regne som et adelssete, og Hatteberg i Kvinnherad skulle som kjent bli setegård for baroniet Rosendal.⁹⁷ Bøndene på storgårdene i Hardanger og Sogn må kunne karakteriseres som et regionalt "bondearistokrati". Mange av de bevarte brevene gjenspeiler da også først og fremst lokale litens interesser.⁹⁸ Vi kan derfor ikke se bort fra at enkelte av

⁹⁵ Ifølge Lars Hamre skal Kinsarvik, som har gitt navnet til sognet og skipreida, ha vært det eldste sentrum i det egentlige Hardanger. Kinsarvik var tingsted, der var naust for leidangskip, og der finnes den eldste bevarte kirken i distriktet. På Kinsarvik var det også et Olavsgilde som ennå eksisterte på 1600-tallet. Opedal, som tilhørte Lyse kloster, har kanskje vært en slags avlsgård under klosteret. I årene rett etter reformasjonen nevnes "Opedal kloster". På Aga bodde ca. 1300 ridderen og gulatingslagmannen Sigurd Brynjulvsson.

⁹⁶ DN XV nr. 9, jfr. RN IV nr. 155 og DN I nr. 166, DN XXI nr. 46, nr. 40, DN IV nr. 253, DN XII nr. 94, DN IV nr. 243, DN V nr. 119, RN IV nr. 155, DN XII nr. 90, DN I nr. 214, DN II nr. 202, DN XXI nr. 53, DN III nr. 208, nr. 260, DN II nr. 300, nr. 146, nr. 147, DN I nr. 174, nr. 225.

⁹⁷ Helle 1982 s. 344, O. Rygh XI s. 30.

⁹⁸ Se f.eks. Arne i Aga (RN IV nr. 713, DN III nr. 153, DN V nr. 119, DN XII nr. 94), Arne Olavsson m. hustru Bergljot (DN XII nr. 90), Asbjørn Øysteinsson på Vinsand (DN I nr. 264, DN XXU nr. 60, DN X nr. 45, DN V nr. 150, DN I nr. 281, DN XXI nr. 68, DN I nr. 321, nr. 317), Bjørn Steinsson (DN I nr. 159, DN XXI nr. 25, DN III nr. 153, DN II nr. 195, DN I nr. 171, nr. 178, nr. 264, nr. 268, nr. 281, DN II nr. 175, DN III nr. 200, nr. 201, DN VI nr. 167), Eirik bonde på Finne (DN I nr. 254, nr. 321), Gudbrand Petersson på Finne (DN I nr. 186, nr. 187, nr. 210, DN III nr. 157, nr. 164, nr. 175, DN X nr. 49), Gudbrand på Steine (DN XV nr. 9, DN XXI nr. 41, DN IV nr. 245), Halldor Olavsson duk (DN I nr. 159, DN XXI nr. 25, DN II nr. 141, nr. 176, DN IV nr. 208, DN I nr. 187, DN XXI nr. 37, DN II nr. 158, DN V nr. 144, DN III nr. 245, nr. 259, DN I nr. 317, nr. 321), Ingebjørg, Margreta, Brigida og Herborg Petersdøtre (DN XXI nr. 46), Ivar Erlingsson (DN IV nr. 253, DN XXI nr. 74, DN IV nr. 314, nr. 333, DN XII nr. 101), Ivar i Opedal (DN IV nr. 243, DN XII nr. 90, RN IV nr. 713), Ivar på Oma, kaller seg bonde selv etter at han har oppnådd ridderverdigheten og således avansert over i riksaristokratiet (DN VIII nr. 70, DN I nr. 218, nr. 220, DN VIII nr. 129), Ivar på Bleie (RN IV nr. 713, DN XII nr. 90), Margreta Torbergsdatter (DN IV nr. 253), Odd Halleson på Rogne (DN XXI nr. 25, DN II nr. 175, DN I nr. 219, DN XXI nr. 49, DN II nr. 232, DN X nr. 49, DN XXI nr. 68, nr. 69, nr. 73, DN XII nr. 94), Odd Oddson (DN XXI nr. 33, DN I nr. 178, DN III nr. 164, DN I nr. 219, DN XXI nr. 49, DN IV nr. 207), Orm Petersson på Finne (DN XXI nr. 33, DN I nr. 186, nr. 187), Peter på Finne (DN I nr. 159,

disse gårdene både som følge av sin beliggenhet og oppsitternes sosiale status har vært naturlige bygdemidtpunkter.

Men selv om stevner, ting og kirkesteder forekommer mindre hyppig som lokaloffentlige fora i brevene fra det sentrale Vestlandet, mangler de ikke. Onarheim i Tysnes har vært et slikt bygdesentrum, med plass for både ting, prest og gilde.⁹⁹ Også brevene fra Etne, Finnås og Os i Sunnhordland kan det være grunn til å knytte til bygdemidtpunkter, selv om slike ikke nevnes eksplisitt i brevene.¹⁰⁰ På tross av et forholdsvis begrenset brevmateriale, har vi sterke vitnemål om et aktivt bondekommunalt liv i Sunnhordland.

Både Hylle og Finne på Voss forekommer som stevnesteder, så også Tønjum i Lærdal. Det kjente loftet på Finne har trolig også huset Mikaelsgildet. I Breim har det vært holdt skipreideting på Re, og det er blitt tatt opp prov i setstua på Evanger, på Vangen i Aurland, og i prestestua i Dale i Luster.¹⁰¹ Men bygdesenteret par excellence har vært Vangen på Voss. Hele 22 brev er utstedt der, og sammen med de øvrige vossabrevene, vitner de om en bredde og aktivitet i det kommunale livet som mangler sidestykke andre steder i landet.¹⁰²

DN II nr. 141), Peter på Sandven (RN IV nr. 15, DN XV nr. 9, nr. 14), Eindride Botolvsson (DN I nr. 248, DN XI nr. 23, DN I nr. 267, DN III nr. 208, nr. 209, nr. 260), Erling Folkungsson (DN I nr. 222, nr. 267, DN II nr. 202, DN XXI nr. 53), Helge Simonsson (DN III nr. 122, DN I nr. 176, DN XV nr. 2), Ingeleiv Torsteinsdatter (DN I nr. 298, nr. 301, DN III nr. 260, DN II nr. 300), Ogmund på Lote (DN III nr. 22, nr. 124), Pål Arnfinnsson i Kvam (DN I nr. 179, nr. 205, nr. 214, DN IV nr. 198, DN I nr. 222, DN XXI nr. 53), Torkjell i Tang (DN I nr. 214, nr. 222, DN IV nr. 198, DN III nr. 187, DN XXI nr. 53), Øystein Isaksson mugga (DN I nr. 179, nr. 205, nr. 214, nr. 222, nr. 248, DN IV nr. 198, DN II nr. 202, DN III nr. 187, DN XXI nr. 53), Sigurd på Torsnes (DN XV nr. 9, DN III nr. 153), Peter på Augastad (DN XXI nr. 46). Jfr. A. Holmsen: Økonomisk og administrativ historie. Sogn, s. 61 f. Norske Bygder IV. Bergen 1937; O. Kolltveit (red.): Odda, Ullensvang og Kinsarvik i gamal og ny tid. Bygdesoga I s. 283 ff. Odda 1963.

⁹⁹ DN VIII nr. 83 og 84, jfr. DN X nr.22, nr. 23, nr. 24. Som nevnt fantes det også et Olavsgilde i Kinsarvik, og dessuten var det et Mikaelsgilde på Voss og et Nikolasgilde i Kvam. Når det gjelder Omarheim-gildets segl, må det nevnes at bonderepresentantene fra Sunnhordland bragte det med seg til Håkon VI's hylling på Båhus 1344. I den forbindelse omtales det sammen med en rekke andre segl som et bygdesegl. Se også A. Bugge op.cit. s. 131 og G.A. Blom: Gilde, KLN M V sp.310-12.

¹⁰⁰ DN XVI nr. 16, DN XI nr. 28, DN VIII nr. 83 og nr. 84. Børøy i Finnås figurerer som lensmannsgård i Skattematrikkelen 1647 XI s. 120.

¹⁰¹ DN III nr.201, DN I nr. 268, jfr. DN III nr. 200, DN II nr. 231, nr. 232, DN I nr. 264, DN II nr. 228, nr.146, DN III nr. 209, DN XIII nr. 11.

¹⁰² DN XXI nr. 25, DN II nr. 141, DN XXI nr. 30, DN I nr. 187, DN XXI nr. 37, DN I nr. 210, DN XXI nr. 47, DN III nr. 164,

Vossevangen har i tillegg til sin rolle som sentrum for vossabygdene også vært et regionalt møtested for bøndene fra Sunnhordland til Sogn, og dessuten et treffpunkt for bønder og myndigheter.

Bergen har som sentrum for vestlandsbygdene i første rekke ytt offentlige tjenester overfor storfolket fra Voss, Hardanger, Sogn og Sunnhordland. Her har vært et tett hopehav mellom byens og bygdas eliter.¹⁰³ Vi møter bygdekaksene også som lagrettemenn på Gulatinget, og ikke få bygdesaker har lagmannen måttet finne en løsning på. Bergensbrevene viser oss dessuten hvordan biskopen har visst å knytte til seg gode bygdemenn.¹⁰⁴

Selv om brevene fra de sentrale vestlandsbygdene i likhet med diplomene fra det sentrale Østlandet vitner om et bredt og aktivt kommunalt liv, gir de likevel inntrykk av en mer aristokratisk preget bygdeoffenlighet enn den vi møter på Opplandene og rundt Oslofjorden.

Sunnmøre og Romsdal.

Dette området var delt i to sysler ved utgangen av høymiddelalderen. Sunnmøre og Romsdal tilhørte også forskjellige lagdømmer, Gulatingslagen og Frostatingslagen, men hverken lagmannen i Bergen eller lagmannen i Trondheim er det spor etter i brevene fra Nordvestlandet. Kirkelig sett utgjorde området imidlertid en enhet, da det lå under erkesetet i Nidaros.

Når jeg likevel har valgt å se de to syslene under ett, skyldes dette at de få brevene som er bevart gir inntrykk av Nordvestlandet som en landsdel for seg. Riktignok finnes her én referanse til Bergen, og en viss tilknytning til Trondheim kan anes ved at sysselmanen på Sunnmøre, Arne Gjavalldsson, har hatt sin viktigste base i Trondheim.¹⁰⁵ Hovedinntrykket er likevel at disse bygdene har vendt seg innover mot hverandre og i beste fall gravitert mot de to "tettstedene" Borgund/Giske på Sunnmøre og Veøy i Romsdalen. Ikke minst er det storfolket på Giske med Erling Vidkunsson i spissen som bidrar til dette inntrykket av enhet. I det hele tatt skygger giskefolket og deres interesser for mye av det bondekommunale livet som kan ha utfoldet seg i disse bygdene.

nr. 170, DN I nr. 254, DN XXI nr. 58, DN V nr. 144, DN X nr. 45, DN V nr. 150, DN X nr. 49, DN XII nr. 94, DN I nr. 304, DN III nr. 245, DN III nr. 259, DN V nr. 204.

¹⁰³ Se Knut Helle 1982 s. 302 f. og 450 f. Mønsteret med bygdekakser som også har hatt hus i byen, og sosialt og økonomisk levd en slags pendlertilværelse mellom byen og bygda, finner vi likeledes i Oslo. Det er trolig dette forholdet som ligger bak følgende bestemmelse i Landsloven: "Ef maðr a hus i kaupange en bu i herade oc fer þar millum oc er ymist, þa skal han gera leiðangr i herade..." (ML III-7.)

¹⁰⁴ DN VII nr. 172, nr. 174, nr. 175, DN X nr. 42, DN VII nr. 176a, nr. 179, nr. 181.

¹⁰⁵ DN II nr. 306. Arne Gjavalldsson: DN III nr. 127, DN VII nr. 100, DN IV nr. 199, nr. 202, RN V nr. 77, DN IX nr. 108, JHD I nr. 39, NGL IV s. 510, JHD I nr. 49, DN V nr. 182.

Nesten alle brevene fra Nordvestlandet er utstedt på eller refererer til faste bygdesentra. Foruten Borgund og Veøy finner vi høvdingesetet på Giske, det faste stevnestedet Vågsøy på Fræna, prestegården Øren i Volda og midfastetinget på Sunnmøre.¹⁰⁶ På tross av de sparsomme levningene, får vi inntrykk av det har eksistert et levende rettsfelleskap mellom bøndene i disse bygdene.

Fra Nordmøre er det bevart kun et brev, utstedt på Edøy, som senere skulle gi navn til amtet. Mye kan tyde på at Edøy også i første halvdel av 1300-årene har vært et administrativt sentrum for søndre delen av Nordmøre.¹⁰⁷

Som en avsluttende digresjon kan det være av interesse å nevne alle de forbindelseslinjene som løper mellom storfolket på Nordvestlandet og Jemtland. Eksempelvis har Arne Gjavalldsson vært sysselmann både på Sunnmøre og i Jemtland. Også Bjarne Erlingsson, Erling Vidkunssons sønn, ser ut til å ha hatt sysle i Jemtland. Hans ombudsmann der, Sigurd Hermansson fyrd forekommer i brev både fra Giske og Veøy, hvortil han er blitt innstevnet av selveste herren til Giske, som også var sysselmann på Sunnmøre. Om denne Sigurd Hermansson også har hatt ombud i Romsdalen, er det vanskelig å vite noe om. Ahnlund mener i sin jemtlandshistorie at tilnavnet fyrd kan tyde på at han opprinnelig kom fra Firdafylke. Vi ser også at Jon Havtoresson i 1350 utsteder fullmaktsbrev på Edøy for jemtlandssysselmannen Nikolas Petersson djakn.¹⁰⁸

Trøndelag.

Om dette området er det svært lite å si. De fleste brevene stammer fra Trondheim eller Værdalen, og viser glimtvis sterke økonomiske og sosiale bånd mellom Inntrøndelags storbønder og byens geistlige og kommersielle eliter. Ellers er det kongens og erkebiskopens tjenestemenn som synes best i trøndelagsmaterialet.¹⁰⁹

Ett brev står imidlertid for seg. Det er utstedt i setstua på kongsjorden på Stein på Byneset under erkebiskopens visitas der 1. desember 1342.¹¹⁰ Brevet kan karakteriseres som en protokoll over samtaler erkebiskopen og bøndene har hatt om kirkeholdet og kirketjenesten. Det er et av de få dokumentene fra vår periode som kaster lys over en type kommunikasjon øvrighet-bondesamfunn som nok ikke har vært så ganske uvanlig. Forøvrig er dette brevet det eneste jeg har funnet som viser til tingfelleskapet på Frosta som en levende realitet i det trønderske bondesamfunnet i første halvdel av 1300-tallet. Vi kan derfor trygt hevde at sparsom dokumentasjon ikke nødvendigvis betyr at det bygdekommunale livet har vært tilsvarende fattigslig.¹¹¹

¹⁰⁶ DN I nr. 250, DN V nr. 171, DN II nr. 279, DN II nr. 306, DN V nr. 124, DN IX nr. 105, DN I nr. 285, DN II nr. 280, NGL IV s. 510.

¹⁰⁷ JHD I nr. 81. Edøy var også kirkested, Rygh XIII s. 460.

¹⁰⁸ JHD I nr. 81.

¹⁰⁹ DN III nr. 127, DN V nr. 75, DN XXI nr. 70, DN V nr. 191, DN III nr. 142, DN V nr. 99, nr. 186, DN III nr. 211, nr. 249.

¹¹⁰ DN IV nr. 268.

¹¹¹ Dette bekreftes av trønderske bygdebrevsmaterialet 1420-1450, som er langt rikere enn det høymiddelalderenske. Der

Jemtland.

Jemtland var ikke gammelt norsk land. Først i kong Sverres tid ble jemtene tvunget til å godta norskekongens overhøyhet, men helt norske ble de ikke. Helt fram til 1572 lå Jemtland under erkesetet i Uppsala, og innen fastlands-Norge kom Jemtland middelalderen gjennom til å innta en særstilling. Liksom de norske provinsene vest i havet, som samlet gikk under navnet Skattlandene, fikk Jemtland eget landskapssegl; og mon tro om ikke den jemtske skinnskatten, som hvilte som en fast grunnskatt på alle gårdene, opphavlig kan ha vært dette landskapets tributt til den norske kongen?¹¹²

Jemtland ble fram til midten av 1340-årene styrt av norske sysselmenn. Nikolas Petersson djakn, som da overtok sysla, var trolig svensk. Men viktigere enn nasjonaliteten, har det nok vært at Nils djakn var en typisk kongstjener. Også de fleste lagmennene kom i denne perioden utenfra.¹¹³

Frösö var landskapets sentrum. På gården Forberg (firi berghi), som på 1400-tallet også omtales som Kongsgården, ble jemtene felles allting - jamtemotet - holdt fram til slutten av 1400-tallet. Der holdt som oftest også lagmannen stevne. Eget representasjonsting fikk jemtene først i 1490-årene, men fra dette kunne det appelleres til lagmannsretten i Trondheim. Det nye tinget ble flyttet til Sproteid helt vest på øya.¹¹⁴

Den lokalkirkelige organisasjonen synes å ha vært sterk i Jemtland. Det er kirkesognet de fleste brevene refererer til. Landskapets fremste representant synes å ha vært prosten, som også opptrer i en rekke verdslige sammenhenger, og den lokale geistligheten har spilt en aktiv rolle i det kommunale livet. Mange av jemtlandsprestene bærer også den hedrende tittelen "herr", som i det øvrige Norge var forbeholdt ridderne. Viktig har det trolig også vært at geistligheten i stor utstrekning ble rekruttert blant jemtene.¹¹⁵ Med hensyn til sosial anseelse er det likevel de håndgangne mennene som er kommet nest etter prosten. Disse kongsmennene har spilt en fremtredende rolle i det kommunale livet, særlig innen

fins blant annet en rekke referanser til Frostatinget, samt til bygdeting. Det kan ellers nevnes at vestalandsmaterialet for den samme perioden er så tynt at det vanskelig kan sluttet med sikkerhet om lokalsamfunnustviklingen i bygdene mellom Boknafjorden og Romsdalsfjorden. Vi må likevel kunne anta at samfunnslivet i de vestnorske bydene har fortsatt innenfor de rammene som var skapt ved utgangen av høymiddelalderen.

¹¹² Ahnlund op. cit. s. 174 og s. 523 ff.; Helge Salvesen: *Jord i Jemtland* s. 53. Östersund 1979; H. Trættemberg: *Landskapssegl*. KLN M X sp. 262 ff. Trættemberg regner i denne artikkelen Frostatingssseglet og Gulatingsseglet som landskapssegl på linje med seglene for Færøyene, Orknøyene, Shetland og Ragunda. Men i egentligste forstand er disse to fastlandsnorske seglene lagtingssegl og ikke provinssegl.

¹¹³ Ahnlund op.cit. s. 210 ff og s. 506 f.

¹¹⁴ Ibid. s. 499 ff.

¹¹⁵ JHD I nr. 59, nr. 66, nr. 68, nr. 76, nr. 83, jfr. Ahnlund op.cit. s. 548 f.; JHD I nr. 59, nr. 64, nr. 83, jfr. Ahnlund op.cit. s. 535.

rettspleien. Brevene tyder på at det har eksistert et jemtsk landskapsaristokrati med solide bygderøtter. Det var dette samfunnet kongens norske tjenestemenn skulle forholde seg til. Jemtlandsbrevene reflekterer som nevnt i første rekke relasjonen øvrighet-bondesamfunn.

Selv om det er jamtemótet og landskapssentret på Frösön som lettest fanger oppmerksomheten i det overleverte brevmaterialet, aner vi også konturene av en lokal tingordning (som forøvrig trer klart fram i brevene fra første halvdel av 1400-tallet). I 1349 hører vi at de kongelige kommissærene Asbjørn Hallsteinsson og Torstein Jonsson har reist rundt på stevner og ting i landsdelen, og av vårt materiale framgår det at det er blitt holdt stevne på Hæggen i Oviken, på Ragunda, dels i kirkestua, dels i Pales setstue på Berget, og i gildeskålen i Revsund. Stevnelignende møter er også blitt holdt i kirkestua på Fors og ved Rödön kirke.¹¹⁶ Jemtlandsmaterialet vitner om et velorganisert bondesamfunn.

¹¹⁶ JHD i nr. 77, nr. 54, nr. 74, nr. 39, nr. 69, nr. 70, nr. 42, nr. 53.

Kap. 4

DE BYGDEKOMMUNALE AKTØRENE 1320-1350.

Jeg har registrert alle aktørene på kort. Begrepet aktør omfatter de som har 1. utstedt/beseglet brev, 2. bevitnet rettshandlinger, men uten å besegle, 3. utført diverse andre funksjonærhandlinger innenfor lokaloffentligheten, f.eks. tatt opp prov, sittet i domsutvalg eller vært mededsmenn og deltatt i takstforretninger, grenseoppganger og ved åstedsbefaringer, og endelig 4. personer som har vært parter i de handlingene brevene vitner om. Vanlige vitner ved provsopptak o.l., eller personer som det refereres til i en tilsvarende funksjon, er utelatt.

Disse fire kategoriene kan igjen samles i to hovedkategorier: De som har tjent offentligheten, som altså har spilt hva vi kunne kalle *funksjonærroller* (kategoriene 1-3), og de som har brukt lokaloffentligheten for fremme av egne eller andres, statlige, kirkelige eller private interesser, *brukerne* (kategori 4).

Jeg har vært interessert i å kartlegge antallet aktører og fordelingen av dem på kategoriene funksjonærer og brukere, og dessuten finne ut hva slags folk det har dreid seg om. De er gruppert som følger:

Stats- eller rikstjenestemennene, det vil si de som har innehatt det kongelige styringsverkets faste posisjoner eller på annen måte kan sies å ha tilhørt landets politiske elite, med andre ord riksaristokratiet. Det vil dreie seg om sysselmennene, fehirde, lagmennene, hirdstjorene, kansleren og prosten ved Apostelkirken i Bergen. (De øvrige kongelige klerkene er rubrisert sammen med geistligheten.) Hit har jeg også regnet alle som tituleres herre, selv når brevene ikke knytter dem til noen styringsposisjoner. Herretittelen var forbeholdt ridderne, som må kunne anses som tilhørende den rikspolitiske eliten.¹

Geistligheten, inklusive personer uten geistlig vigselsgrad, men med "fast" tilknytning til en kirkelig institusjon, som f.eks. bispegårdenes rådmenn. Også de som tituleres klerk har jeg inkludert her, selv om enkelte av dem qua geistlige kan være noe usikre.

De offentlige ombudsmennene, det vil si de som ikke har okkupert faste posisjoner i kronens eller kirkens styringsverk, men som er blitt pålagt ad hoc- oppgaver av statlig eller kirkelig myndighet, eller som har opptrådt på vegne av statlige eller kirkelige øvrighetspersoner, og som således har hatt en slags autorisasjon for lokaloffentlig virksomhet. Til

¹ Lars Hamre: Herretitel. KLNVI VI sp. 508ff.; Ole Jørgen Benedictow: Den nordiske adel i senmiddelalderen. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971. Norge, s. 12 f. Kbh. 1971.

denne kategorien har jeg også regnet alle de lokale kongsmennene, det vil si de som ikke rekrutterte til de faste posisjonene i riksstyret, men som sto til rådighet for offentlige oppdrag, og hvis interesser og virke primært var orientert mot bygda og bondesamfunnet, eller for den saks skyld mot byen og det bykommunale fellesskapet.

Sosialt sett hørte kongsmennene hjemme i hva jeg velger å kalle lokalsamfunnsaristokratiet, eller lokalsamfunnseliten, som også omfattet de beste bøndene i bygda.² Det var herfra bispeombudsmennene og kirkeombudsmennene ble rekruttert, og det var slike folk som ble oppnevnt til domsutvalg og granskingskommisjoner. Her hørte også lensmennene hjemme. Lensmannen var den viktigste lokale ombudsmannen i denne perioden, og som sysselmannstjener var han i en viss forstand knyttet til riksstyret. Dessuten var lensmannsombudet gjenstand for stadige kongelige inngrep og reguleringer, slik at lensmannen var å regne som en halveis statstjenestemann.³ Ikke desto mindre var lensmannen fremfor noe en lokal ombudsmann. Det var i bygda lensmannen hørte hjemme, både sosialt og i utførelsen av sin offentlige oppgaver. En rekke lensmenn nevnes til og med primært som tilhørende dette eller hint distrikt, og altså ikke som representanter for denne eller hin sysselmann.⁴ Det synes også mange steder å ha vært stor gjennomtrekk i lensmannsombudet, så alt i alt er det rimelig grunn til å plassere lensmannstjenesten sammen med de øvrige lokaloffentlige ombudene.

Byenes rådmenn vil jeg også regne til denne gruppen, da de liksom de offentlige ombudsmennene på landsbygda sto i en mellomstilling mellom øvrighet og allmue.⁵ I det hele tatt inntar denne mellomgruppen, i by som i bygd, viktige posisjoner i det kommunale livet.

Endelig har vi *bøndene*. Bøndene blir således å forstå som en restkategori, det vil si

² Når jeg har valgt å unngå begrepet adel, skyldes dette at adel i egentlig forstand ennå ikke fantes i Norge i første halvdel av 1300-tallet. I beste fall kan vi bare tale om ansatser til en slik samfunnsgruppe ved utgangen av høymiddelalderen (Benedictow op. cit. s. 17). Følgelig bærer adelsbegrepet med seg en rekke anakronistiske valører som snarere stenger enn åpner for forståelsen av viktige sider ved norsk samfunnsliv i middelalderen. Om bruken av begrepet elite, se ellers Guy Fourquin: *Les soulèvements populaires au moyen âge*. Presses Universitaires de France. Paris 1972. Her etter den engelske oversettelsen: *The Anatomy of popular rebellion in the Middle Ages*, s. 27-83. North-Holland Publishing Company. Amsterdam 1978.

³ Sverre Bæra: *Lensmannsinstitusjonen i Noreg ca. 1270-1570, funksjonar og relasjonar*, s. 48 ff. Hovedoppgave i historie Universitetet i Oslo 1967.

⁴ F. eks. Bård Bjarneson, lensmann i østre skipreide på Follo (DN I nr. 255, 293, IV nr. 343, V nr. 198); Torgils skjegge, lensmann over vestre skipreide på Follo (DN I nr. 296); Aslak Ragnvaldsson, lensmann i Eidsvoll sogn (DN V nr. 109); Steinar Stiolfsson, lensmann for søndre Hadeland (DN XXI nr. 75); Torgeir, lensmann på Hadeland (DN XXI nr. 50); Torstein, lensmann på Hadeland (DN III nr. 169); Gaut Sveinsson, lensmann på Voss (DN II nr. 236, V nr. 150) o fl.

⁵ Knut Helle: *Bergen Bys Historie I* s. 302 og 450. Universitetsforlaget 1982.

bøndene er de personene vi sitter igjen med etter at de tre foregående kategoriene er trukket fra. Vi må likevel ha in mente at viktige deler av bondeeliten befinner seg i det flytende mellomsjiktet hvorfra ombudsmennene er blitt rekruttert, at det derfor *ikke er mulig å trekke noe klart sosialt skille mellom de to siste kategoriene*, og at grensen mellom formaliserte og uformaliserte/institusjonaliserte og ikke-institusjonaliserte funksjonærposisjoner i lokaloffentligheten har vært vag og tøyelig. Hverken sosialt eller funksjonelt er det mulig å trekke noen klar og entydig grense mellom statssamfunn og bondesamfunn, i alle fall ikke med hensyn til den delen av befolkningen vi møter i diplomene. (Det er også en av grunnene til at det i dette samfunnet er vanskelig å operere med begreper som adel og bønder/ikke-adel.) Det samme gjelder også i en viss grad mellom kirken og bondesamfunnet, skjønt her var de formelle skillelinjene klarere markert. Geistligheten var en egen stand.

Jeg har også vært interessert i å finne ut hvem som dominerte lokaloffentligheten, og hvilke interesser som der spilte seg ut. Spørsmålet dreier seg om aktørfrekvens og saksforhold. Ettersom vi skal behandle sakene og saksbehandlingen i en annen sammenheng, vil jeg her konsentrere meg om aktørfrekvensen: hvem opptrer hyppigst innenfor lokaloffentligheten, og i hvilke sammenhenger?

Aktørene generelt.

I tabellene nedenfor har jeg søkt å gi tallmessige svar på spørsmålene ovenfor. Tallene er fremkommet gjennom en manuell analyse av de 637 brevene 1320-50, som jeg har funnet relevante for studiet av det bygdekommunale liv i denne perioden.

Alle aktørene er som nevnt ført på kort og rubrisert i samsvar med de kriteriene som er oppstilt ovenfor. Dette har stort sett vært uproblematisk, og de meget få skjønsmessige avgjørelsene det har vært nødvendig å foreta, kan knapt sies å ha hatt noen statistiske konsekvenser av betydning. Det må likevel nevnes at det reelle aktørantallet er noe lavere enn den summen som angis i tabell 1 (2698). Grunnen er at enkelte øvrighetspersoner er blitt telt mer enn én gang fordi deres virksomhet har omfattet større områder enn de distriktene jeg har valgt å dele tabellen inn i. Det kan dreie seg om enkelte biskoper o.a. geistlige med tilknytning til sentralkirkelige institusjoner, noen lagmenn, men fremfor alt representanter for landets politiske elite. Mange er det likevel ikke tale om.

Med hensyn til spørsmålet om aktøreres sosiale tilhørighet, kunne jeg nok ha kommet noe lenger der materialet er mest rikholdig. En mer individualiserende analyse kunne for enkelte personers og lokalsamfunns vedkommende gitt oss opplysninger om slektskaps- og familieforhold og om økonomisk-sosial status. En systematisk utnyttelse av navneskikk og eiendomsforhold burde kunne gi viktige tilleggsopplysninger om sosiale forhold innenfor "diplompopulasjonen". Når jeg likevel har valgt å holde disse problemene utenfor, skyldes dette dels at en slik individanalyse bare kunne gjennomføres for en begrenset del av populasjonen, dels at målet har vært å finne fram til noen landsgyldige karakteristika når det gjelder deltakelse i det bygdekommunale livet.

Tabell 4:1. Aktørene

1320-1350 fordelt på gruppene statstjenestemenn (S), geistlige (G), ombudsmenn (O) og bønder (B). Ab står for antall brev og Aa for det samlede antall aktører.

Distrikt	Ab	Aa	G	S	O	B
Skienssysla (eks. Numedal)	15	53	4	8	5	36
Vestfold	24	96	7	6	1	82
Follo m. Ask.Bær.	24	117	13	5	5	94
Oslo	74	267	15	16	8	228
Borgarsysla	22	162	9	1	3	149
Båhuslen	6	30	5	4	3	18
Viken tils.	165	725	53	40	25	607
Romerike m. Sol.Od.	42	206	24	4	5	173
Mjøsbygdene	53	248	36	6	9	197
Hadeland-Land	6	26	3	0	5	18
Ringerike m. Dr.v.	25	130	16	1	11	102
Opplandene tils.	126	610	79	11	30	490
Numedal	4	19	1	2	2	14
Tverrdalene m.Flå	6	27	3	0	3	21
Valdres	39	171	18	7	9	137
Gudbrandsdalen	73	262	24	2	11	225
Østl.dalene tils.	122	479	46	11	25	397
Østlandet tils.	413	1814	178	62	80	1494
Råbyggelaget	1	4	1	0	1	2
Agder	2	20	9	1	0	10
Det sønnafjelske	416	1838	188	63	81	1506
Rogaland	13	62	20	3	2	37
Sunnhordland	9	22	3	0	3	16
Sørvestlandet tils.	22	84	23	3	5	53
Hardanger	17	88	4	6	2	76
Voss	47	117	11	2	7	97
Bergen	37	160	22	20	18	100
Sogn	29	105	9	2	3	91
Sunnfjord	2	4	0	0	0	4
Nordfjord	9	32	6	0	5	21
Det sentrale Vestl.	141	506	52	30	35	389
Møre og Romsdal	11	53	3	4	4	44
Vestlandet tils.	174	643	78	37	44	48
Trøndelag	10	81	5	11	2	63
Jemtland	33	126	20	11	10	85
Midt-Norge	44	207	25	22	12	148
Nord-Norge	3	8	3	2	0	3
Det nordafjelske	221	858	106	61	56	637
Hele Norge	637	2698	294	124	137	2143

Av de ialt 2698 aktørene har jeg registrert 572 handlende innenfor byoffentligheten derav 371 sønnafjells og 201 nordafjells. Når det gjelder geistligheten, har 75 av de 294 hatt tilknytning til byene eller sentralkirkelige institusjoner. Blant statstjenestemennene dominerer lagmennene med ca. 57% av hele gruppen, mens lensmennene veier tyngst blant ombudsmennene med sine 44%. Lensmannsinstitusjonen er best dokumentert i østlandsmaterialet, hvor jeg har funnet 52 lensmenn.⁶ Nesten alle registrerte ombudsmenn på Østlandet kan karakteriseres som verdslige. Bare tre kirkelige ombudsmenn er registrert sønnafjells mot hele 14 på Vestlandet.

Kategorien bønder er selvfølgelig problematisk når det gjelder byene. De 238 rubriserte "bøndene" i Oslo, og de 100 tilsvarende for Bergen, er selvfølgelig ikke bønder i samme forstand som den tilsvarende kategorien under landdistriktene. Bondekategorien i disse to byene omfatter både byfolk og bygdefolk, og det er umulig å skille klart mellom dem. Byens "bønder" og bygdas "bønder" hørte i mangt til den samme sosiale gruppen, noe Knut Helle har påvist for Bergens vedkommende⁷, og som også synes å gjelde for Oslo og de øvrige norske byene.

Selv om vi ikke kan skille klart mellom by- og bygdefolk innenfor kategorien bønder under Oslo og Bergen, lar det seg likevel gjøre å skille ut noen forholdsvis sikre bygdefolk og bymenn. På et rent skjønnsmessig grunnlag vil jeg i Oslo regne 61 som forholdsvis sikre bymenn, mens 66 trolig har hørt hjemme i bygdene omkring. De resterende 101 er det umulig å si noe mer om med hensyn til hjemhørighet. Tilsvarende tall for Bergen er 4 sikre bymenn (rådmenn o.a. med bykommunale verv er da regnet inn under kategorien ombudsmenn), 68 fra bygdene omkring og 28 usikre.

⁶ Kanslerens ombudsmenn på Follo er regnet inn blant lensmennene (DN V nr. 78 og 79, DN I nr. 261 og 293, DN IV nr. 312, DN III nr. 244, DN V nr. 198, DN II nr. 294, DN IX nr. 148, DN IV nr. 343 og 347), likeledes den ombudsmannen som prosten ved Apostelkirken i Bergen har hatt i Sogn (DN III nr. 260).

⁷ Bergen Bys Historie I s. 302 f. Universitetsforlaget 1982.

Geistligheten.

Tabell 4:2. *Geistligheten, roller og frekvens. F = funksjonærroller, Br = brukere, Bd = begge deler, 1x, 2x og 3x+ står for forskjellig frekvenser, f. eks. 3x+ betyr 3 eller flere ganger.*

Distrikt	F	Br	Bd	1x	2x	3x+
Skiensysla	3	1	0	4	0	0
Vestfold	5	2	0	7	0	0
Follo m.Ask.Bær.	7	6	0	10	2	1
Oslo	8	7	0	10	3	2
Borgarsysla	6	3	0	8	1	0
Båhuslen	3	2	0	5	0	0
Viken tils.	32	21	0	44	6	3
Romerike m. Sol.Od.	22	3	1	18	5	1
Mjøsbygdene	31	9	4	29	3	4
Hadeland-Land	2	1	0	3	0	0
Ringerike m.Dr.v.d.	11	6	1	13	0	3
Opplandene tils.	66	19	6	63	8	8
Numedal	1	0	0	1	0	0
Tverrdalene m. Flå	3	0	0	3	0	0
Valdres	11	7	0	9	4	5
Gudbrandsdalen	24	3	3	13	8	3
Østl.dalene tils.	39	10	3	26	12	8
Råbyggelaget	1	0	0	1	0	0
Agder	7	2	0	9	0	0
Det sønnafjelske	145	52	9	143	26	19
Rogaland	15	6	1	16	4	0
Sunnhordland	3	0	0	2	0	1
Sørvestlandet tils.	18	6	1	18	4	1
Hardanger	4	0	0	3	0	1
Voss	9	4	2	3	6	2
Bergen	16	6	0	17	0	5
Sogn	8	1	0	7	0	2
Sunnfjord	0	0	0	0	0	0
Nordfjord	6	0	0	6	0	0
Det sentrale Vestl.	43	11	2	36	6	10
Møre og Romsdal	3	1	1	2	1	0
Vestlandet tils.	64	18	4	56	11	11
Trøndelag	4	1	0	4	1	0
Jemtland	16	7	3	10	3	7
Midt-Norge tils.	20	8	3	14	4	7
Nord-Norge tils.	3	0	0	2	1	0
Det nordafjelske	87	26	7	72	16	18

Hele Norge **232** **78** **16** **215** **42** **37**

Som brukere av lokaloffentligheten har de geistlige først og fremst varetatt privatøkonomiske interesser; i alle fall er det disse som er best dokumentert i materialet (42 private mot 36 kirkelige). I økonomisk og sosial forstand fremtrer lokalgeistligheten som en integrert del av bygdesamfunnet. Sogneprestene hørte til lokalsamfunnseliten, og deres tilknytning til bøndene understrekes eksempelvis gjennom ættledning av prestebarn.⁸ Som bygdefunksjonærer møter vi helst prestene som medusedere og medbeseglere. Det er vel også grunn til å tro at det er geistlige som har ført mange av disse brevene i pennen, i det minste må det gjelde for de brevene som er utstedt på prestegårder eller hvor prester nevnes som tilstedeværende. For svært mange av bygdebrevene kan det imidlertid ikke påvises noen form for geistlig medvirkning. Selv om vi ikke kan si noe sikkert om hvem som har utferdiget disse brevene, synes det å være grunn til å anta at legmenn kan ha behersket skrivekunsten.⁹

Det kan også være verdt å nevne at selv om de geistlige utgjør et stort antall i forhold til f.eks. gruppen statstjenestemenn, opptrer de aller fleste geistlige bar én gang, mens deres kolleger i kongens tjeneste relativt sett har en langt høyere frekvens i brevmaterialet. Videre kan det være verdt å merke seg de store regionale forskjellene med hensyn til geistlighetens deltakelse i det bygdekommunale liv. Hamar bispedømme med kjerneområdene rundt de tre Østlands-innsjøene Mjøsa, Randsfjorden og Tyrifjorden, synes i særlig grad å ha merket geistlighetens nærvær. Det samme gjelder i en viss utstrekning for Stavanger bispedømme, som jo omfattet Hallingdalen og Valdres. Men derfra er materialet mer sparsomt, og dermed mindre utsagnskraftig. I enkelte bygder på Vestlandet har likledes geistligheten utgjort et betydelig innslag i det kommunale livet. Dessuten slår geistligheten sterkt gjennom i materialet fra Jemtland, men der først og fremst som representanter for Uppsala-erkebispens interesser.

⁸ Se f.eks. RN IV nr. 153, 154, 172, 173 og 174, RN V nr. 551, DN V nr 169; jfr. Erik Gunnes: *Prester og deier - sølibatet i norsk middelalder*. I "Hamarspor", festskrift til Lars Hamre. Universitetsforlaget 1982.

⁹ Egil Pettersen: *Språk i brytning i Vest-Norge 1450-1550*, s. 64 ff. Universitetsforlaget 1975; jfr. Sigurd Kolsrud: *Heidmarksbrev 1315-1560*. Kristiania 1914.

Statstjenestemennene.

Tabell 4.3. Statstjenestemennene, roller og frekvens. *F* = funksjonærroller, *Br* = brukere, *Bd* = begge deler, *1x*, *2x*, *3x+* = frekvenser. *3x+* står eksempelvis for 3 eller flere ganger.

Distrikt	F	Br	Bd	1x	2x	3x+
Skienssysla	8	0	0	5	1	2
Vestfold	6	3	3	2	0	4
Follo m.Ask.Bær.	5	0	0	2	3	0
Oslo 15	4	3	6	5	5	
Borgarsysla	1	0	0	1	0	0
Båhuslen	4	1	1	3	0	1
Viken tils.	39	8	7	18	9	13
Romerike m. Sol.Od.	3	2	1	3	1	0
Mjøsbygdene	5	2	1	4	0	2
Hadeland-Land	0	0	0	0	0	0
Ringerike m. Dr.v.d.	1	0	0	0	1	0
Opplandene tils.	9	4	2	7	2	2
Numedal	2	0	0	1	1	0
Tverrdalene m. Flå	0	0	0	0	0	0
Valdres	6	2	1	3	1	3
Gudbrandsdalen	1	2	1	1	0	1
Østl.dalene tils.	9	4	2	5	2	4
Østlandet tils.	57	16	11	30	13	19
Råbyggelaget	0	0	0	0	0	0
Agder	0	1	0	1	0	0
Det sønnafjelske	57	17	11	31	13	19
Rogaland	2	1	0	2	0	1
Sunnhordland	0	0	0	0	0	0
Sørvestlandet tils.	2	1	0	2	0	1
Hardanger	5	2	1	5	1	0
Voss	2	1	1	1	1	0
Bergen	19	5	4	1	1	18
Sogn	2	0	0	1	1	0
Sunnfjord	0	0	0	0	0	0
Nordfjord	0	0	0	0	0	0
Det sentrale Vestl.	28	8	6	8	4	18
Møre og Romsdal	2	3	1	2	1	1
Vestlandet tils.	32	12	7	12	5	20
Trøndelag	11	1	1	6	3	2
Jemtland	8	4	1	4	1	6
Midt-Norge tils.	19	5	2	10	4	8
Nord-Norge tils.	1	1	0	1	1	0
Det nordafjelske	52	18	9	23	10	28
Hele Norge	109	35	20	54	23	47

Når det gjelder statstjenestemennene er de få i tall sammenlignet med geistligheten. Dette oppveies imidlertid noe ved at statstjenestemennene relativt sett forekommer hyppigere i brevene. Det er likevel ikke til å komme utenom at gruppen statstjenestemenn er forholdsvis beskjedent representert i bygdebrevene. Av tabellen vil vi kunne lese at det er i byene de i første rekke har utøvd sine offentlige funksjoner overfor bondesamfunnet. Viktigst har lagmennesenes tjenester vært. En sjelden gang møter vi ham på stevne ut i bygda, men vanligvis har bøndene dratt inn til Hamar, Oslo, Tønsberg, Skien, Bergen og Nidaros. Det er bare i Jemtland, Nord-Norge og på Sørvestlandet, kanskje også Båhuslen, samt Shetland, Færøyene og Island, at lagmennene har vært uten bytilknytning. Sysselmennene har også mest holdt seg i byene, hvorfra de gjennom sine ombudsmenn har opprettholdt en viss kontakt med sysla. Sysselmenn i "felten" møter vi i første rekke i Gudbrandsdalen, Valdres, Møre og Romsdal og i Jemtland. Selv om statstjenestemennene som oftest opptrer som funksjonærer på kongedømmets vegne, hvilket jo ligger i sakens natur, er det interessant å legge merke til at de ikke sjelden har stilt seg til rådighet for bondesamfunnets behov for offentlige tjenester. Sysselmennene ses eksempelvis som medutstedere og medbeseglere av bondebrev. De har deltatt i grenseganger o.a. åstedsbefaringer, og de har meklet forlik mellom bøndene. Og utøvelsen av statsfunksjonene i lokalsamfunnet har gjerne skjedd gjennom et samvirke mellom statstjenestemannen og bygdefolket.

kongstjenesten med en lokal stormannsposisjon. Erling Vidkunsson er eksempelvis den dominerende skikkelsen i Møre og Romsdal, dels som sysselmann på Sunnmøre, dels som herren til Giske. Vi kan også se ham i varetakelsen av halveis offentlige, halveis private interesser i Lofoten.¹⁰ Som kjent satt Erling også med det store nordnorske gudskomplekset Bjarkøy. I Rogaland var det herrene til henholdsvis Talgje (Gaute Isaksson) og til Hesby (Finn Ogmundsson) som dominerte.¹¹ En tilsvarende kombinasjon av statstjeneste og tradisjonell høvdingeposisjon har jeg ikke funnet andre steder enn på Sørvest- og Nordvestlandet, kanskje med unntak av Stig Håkonssons stilling på Brunlanes.¹² Storfolket i Sogn og i Hardanger har ikke hatt en tilsvarende kontroll over statens lokale posisjoner i sine hjemdistrikter, og heller ikke har jeg registrert lignende "føydale" tilstander noe sted på Østlandet, om vi ser bort fra det nevnte tilfellet på Brunlanes. Sørums-mennene er påfallende fraværende i Romeriks- og Borgarsysla-materialet.¹³

¹⁰ DN I nr. 285, DN V nr.171, DN II nr. 279, 280, 306, DN I nr. 163.

¹¹ DN I nr. 160, 168, 180, DN IV nr. 197, DN II nr. 143, DN IV nr. 156, 227, DN VIII nr. 132, 133.

¹² DN I nr. 215, 231, 232.

¹³ Unntaket er et brev fra 1331 hvor det refereres til den gangen Havtore Jonsson var sysselmann på Romerike og tok veitsle der (DN I nr. 213). Havtore Jonsson døde i 1319 eller 1320. Se ellers Knut Helle m.fl. (red.): *Norske Middelalderdokumenter* nr. 78. Universitetsforlaget 1973 og H. Koht: *Havtore Jonsson*. Norsk Biografisk Leksikon V.

Det nordafjelske	51	14	9	26	9	21
Hele Norge	125	31	19	64	29	45

Ombudsmennene har som vi ser av tabellen utgjort et meget viktig innslag i det bygdekommunale liv. Ikke bare er gruppen tallmessig større enn statstjenestemennene, men den kan også oppvise en større frekvens. Ja, svært mange av de ombudsmennene som sorterer under frekvenskategorien 3+ opptrer meget hyppig i materialet. Men enda viktigere er det at ombudsmennene til forskjell fra statstjenestemennene først og fremst er å finne ute i bygdesamfunnet. (Det forholdsvis store antall ombudsmenn rubrisert under Bergen, skyldes det forhold at byens rådmenn er regnet inn her. Ikke sjelden har rådmennene stått til bøndernes disposisjon med segl og underskrift, og kanskje enda viktigere, skriftkyndighet og en viss "teknisk-juridisk" kompetanse. Likeledes finner vi enkelte håndgange menn med tilhold i Oslo og Tønsberg, som har tjent romeriks- og follobønderne og vestfoldingene på lignende vis.)

Bygdeoffentligheten har vært de aller fleste ombudsmennenes egentlige tumleplass.¹⁴

¹⁴ Det eneste viktige unntaket jeg har registrert er fra Skienssysla, hvor sysselmannen Ivar Ogmundsson i tillegg til sine "bygdelenmenn" Hallvard Trondsson (DN I nr. 269), Olav og Nikolas (DN II nr. 302) og Torbjørn Sveinsson (DN I nr. 239), synes å ha hatt fast residerende ombudsmenn i Skien. Jon Bårdsson som, som 5.mars 1336 løslot en fange på Bratsberg i Gjerpen (DN II nr. 217), kan ha vært en slik byresiderende lensmann, og Bjørn Asteson på Mæla var det ganske sikkert (DN II nr. 216, 217, DN I nr. 245 og 269). Det gamle lendmannssetet Bratsberg har trolig vært sysselmannens residens, og skulle som kjent senere gi navn til amtet. Mæla, som her fremtrer som ombudsmannens gård, skulle senere bli futerresidens. (Terje Christensen: Gjerpens Bygds Historie I s. 256.) Den skiensresiderende lensmannen, som også til tider har reist rundt i distriktet (DN II nr. 216), ser altså ut til å ha hatt en spesiell status som sysselmannens nestkommanderende i sysla. Situasjonen i Skienssysla synes forøvrig å ha vært unik, dels fordi innslaget av drapssaker og voldelig bygdekrangel er større her enn i noe annet distrkt, kanskje bare Jemtland unntatt, dels fordi en av rikets aller fremste menn, Ivar Ogmundsson av Hesby, virket som sysselmann her i mer enn tretten år, og dels fordi ikke noen annen del av landet kan vise til en tilsvarende sentralisering av den lokale offentlighet. For folket i Grenland, Telemark og Numedal har Skien vært "byen" på en langt mer direkte måte enn f.eks. Tønsberg, Oslo og Hamar i forhold til bygdene omkring. Når vi andre steder møter lensmenn i byene, får vi inntrykk av at det mest har dreid seg om gjesteroller. Eksempelvis møter vi gudbrandsdalslensmenn på Hamar, hvor de i lagmannsretten har fulgt opp saker de har fått til behandling ute i bygdene, f.eks. lensmannen Amund Asleson (DN XV nr. 17, DN I nr. 279, DN V nr. 196 og 202). Jeg har også mistanke om at et par lensmenn kan ha vært rekruttert blant byens husbønder. Det gjelder eksempelvis Gyrd Smidssons lensmann på Hedmarken,

I noen få tilfeller møter vi dem som representanter for myndighetene. Det gjelder først og fremst i de meget få kriminalsakene som finnes. Her peker Telemark og Jemtland seg ut med de langt fleste drapssakene i landet. Dessuten har vi i Jemtland den halveis "politiske" kontroversen mellom sysselmannen Nils Petersson djakn og jemtene.¹⁵

Det er ellers svært få myndighetsinteresser ombudsmennene har varetatt i bygdesamfunnet. Foruten et fåtall draps- og voldssaker som var gjenstand for offentlig påtale og straffeforfølgelse, har det dreid seg om et ubetydelig antall økonomiske saker, som f.eks. den registrering av krongods og skattekretser som ble gjennomført i Borgarsysla og Båhuslen i 1344 og 1346.¹⁶ Det ligger videre i sakens natur at kirkeombudsmennene primært har vært opptatt av å skjømte om de bygdekirkelige interessene (som i en viss forstand faktisk også kan oppfattes som en slags kommunale saker), og at bispeombudsmennene har tatt seg av biskopens interesser.¹⁷ Men alt i alt utgjør de kirkelige ombudsmennene en forholdsvis beskjeden gruppe sammenlignet med det overveldende flertall av lensmenn, og diverse lokalt plasserte kongsmenn. De kirkelige sakene synes da også å ha utgjort et marginalt felt innenfor bygdeoffentligheten. (Vi kan forresten skyte inn at bygdefolket regelmessig har deltatt sammen med ombudsmennene, også når disse har opptrådt qua øvrighetsrepresentanter.)

I bygdebrevene er det bygdefolks interesser som dominerer. Lensmennenes fremste oppgave har bestått i å ta opp prov i alle slags eiendomstvister o.a. private "mål", forlike naboer, foreta grenseoppganger og åstedsbefaringer, medutstede og besegle salgsbrev og makeskiftebrev osv., ja, i det hele tatt fremtrer lensmennene og de andre offentlige ombudsmennene som bygdekommunens fremste funksjonærer.

Som vi ser av tabellen har ombudsmennene, sammenlignet med f.eks. geistligheten, vært beskjedne brukere av lokaloffentligheten. Men når de har brukt den, har det først og fremst vært for å fremme privatøkonomiske interesser. På grunn av de sosiale båndene som har bundet denne gruppen til bøndene, er det ellers vanskelig å skille ombudsmannsinteressene fra de øvrige storbondeinteressene. Det samme gjelder forøvrig som vi har nevnt for en rekke bygdeprester med solide slektsrøtter i og omfattende privatøkonomiske bånd til

Tore Ogmundsson, som vi også møter som huseier i Oslo (DN V nr. 123, 148, DN II nr. 260, DN V nr. 176 og 210). Det er forøvrig flere interessante forbindelser mellom husbøndene i Oslo og storbøndene på Østlandet. Kanskje har Tore Ogmundsson vært en utflyttet hedmarking? Alt dette må imidlertid regnes som unntakene som bekrefter hovedregelen: Lensmennene har hatt sitt opphav og virke i bygdesamfunnet.

¹⁵ DN II nr. 216, 217, DN IV nr. 228, DN II nr. 226, DN I nr. 269, DN II nr. 156, 269, 239; JHD I nr. 38, 46, 49, 58, 68, 73, 76, 77, 78.

¹⁶ DN IV nr. 278, 279 og 305. Se også Vågå 16. februar 1349, hvor lensmannen Alv Erlendsson har tatt opp prov ang. kongens vissøre (DN V nr. 207).

¹⁷ Kirkeombudsmennene har primært vært sognefolkets representanter. Lars Hamre opplyser at denne ombudsmannsgruppen ble utviklet i strid med kanonistisk doktrine og først allment godkjent ved Tridentinum. I Norge ser vi at de har fått biskopelig autorisasjon i form av ombudsbrev i senmiddelalderen (f. eks. DN III s. 579; DN XI s. 181), og de har hatt regnskapsplikt overfor biskopen.

bygdeeliten.

De kongelige komissærene, eller kanskje vi heller burde bruke det gammelnorske ordet nemndemennene, som er blitt oppnevnt for å greie opp i tvister om vei- og sætteretter, eller til å dømme i forskjellige private tvistemål, har jeg også plassert blant ombudsmennene. Mange er de ikke, men de utgjør en interessant gruppe. I de aller fleste tilfellene er de blitt oppnevnt etter initiativ fra bygdefolk for å vareta bygdefolks egne interesser, og de er gjerne blitt valgt ut mellom bygdas ledende menn.¹⁸ Kommissjonsinstituttet utgjør således et meget interessant bindeledd mellom bondesamfunnet og statssamfunnet i første halvdel av 1300-tallet. Her er påfallende og tankevekkende paralleller til 1600-tallets kommissjonsvesen.

¹⁸ Se f.eks. tvisten om vei- og sætterett i Dale i Luster 1324, som forresten demonstrerer en interessant blanding av bonde-, grendelags- og kirkeinteresser (DN I nr. 174, jfr. DN II nr. 146), eller eiendomstvisten på Voss 1346/47, som er blitt løst under medvirkning av to "kongsombudsmenn". Betegnelsen kongsombudsmenn ser her ut til å ha vært brukt om ad hoc-oppnevnte kongelige dommere (DN I nr. 304). Begge kongsombudsmennene hører dessuten til bygdeeliten. Den ene, Brynjulv Brynjulvsson, har også en kort periode vært lensmann på Voss, og er ellers en av de mest aktive deltakerne i det kommunale livet i bygda (DN XXI nr. 30, DN I nr. 200, DN III nr. 170, DN IV nr. 207, DN II nr. 231 og 232, DN I nr. 264, DN III nr. 200 og 201, DN XXI nr. 58, DN I nr. 268, DN V nr. 150, DN XII nr. 94, DN I nr. 304 og DN III nr. 245). Også den andre kongsombudsmannen, Arnbjørn Bjørnsson, har hørt hjemme blant de bedre vossabøndene (DN II nr. 232, DN X nr. 49, DN I nr. 304 og DN III nr. 245). Begrepet kongsombudsmenn brukt om kongelig ad hoc-oppnevnte dommere forekommer også på skipreidinget i Breim i 1339 (DN XIII nr. 11), og i Jemtland, hvor Magnus Eriksson i 1349 oppnevnte en to-manns granskings- og domskommisjon i saken mellom jemtene og sysselmannen Nils Petersson djakn (JHD I nr. 76, 77, 78; DN IV nr. 347). Det er forøvrig interessant å legge merke til at kongen i dette tilfellet nettopp valgte dommere fra kretsen av bygdekakser. Den ene kongsmannen, Asbjørn Hallsteinsson på Melhus, var en trøndersk storbonde (DN II nr. 263, DN V nr. 182 og 186). Den andre het Torstein Jonsson, og kan, som Nils Ahnlund påstår, i likhet med Asbjørn Hallsteinsson ha vært trønder (Jämtlands och Härjedalens Historia I s. 236), men noe belegg for dette finnes det ikke. Derimot ser jeg ikke bort i fra at denne Torstein Jonsson kan ha vært identisk med en samtidig bybygdekakse fra Valdres, som en periode også har vært lensmann (DN II nr. 254, 257, DN I nr. 312 og DN IV nr. 343). Umulig er det i alle fall ikke. Valdrisen synes å ha vært et mobilt folkeferd. Folk fra Valdres har bekledd geistlige stillinger både i Stavanger og i Nidaros (DN V nr. 180, DN IV nr. 294, DN I nr. 313), og Valdres utgjorde på mange måter et kommunikasjonsmessig knutepunkt mellom det sønnafjelske og nordafjelske Norge (se ellers Sverre Steen: *Ferd og fest* s.178 ff. Oslo 1929).

Bøndene.*Tabell 4:5. Bøndene, roller og frekvens, Bd = begge deler, 1x, 2x og 3x+ står for de forskjellige frekvensene. 3x+ betyr eksempelvis en frekvens på 3 eller flere ganger.*

Distrikt	F	Br	Bd	1x	2x	3x+
Skien	4	32	0	34	1	1
Vestfold	50	37	5	71	6	5
Follo m. Ask.Bær.	68	44	18	67	10	17
Oslo	140	104	16	164	36	28
Borgarsysla	107	47	5	133	14	2
Båhuslen	14	4	0	18	0	0
Viken tils.	383	268	44	487	67	53
Romerike m. S.O	113	71	11	143	14	16
Mjøsbygdene	106	91	0	173	12	12
Hadeland-Land	11	7	0	18	0	0
Ringerike m. Dr.v.	64	38	0	83	18	1
Opplandene tils.	294	207	11	417	44	29
Numedal	11	4	1	10	4	0
Tverrdalene m. Flå	17	4	0	21	0	0
Valdres	93	56	12	110	17	10
Gudbrandsdalen	161	79	15	165	37	23
Østl.dal. tils.	282	143	28	306	58	33
Østlandet tils.	959	618	83	1210	169	115
Råbyggelaget	0	2	0	2	0	0
Agder	7	3	0	10	0	0
Det sønnafjelske	966	623	83	1222	169	115
Rogaland	26	11	0	33	3	1
Sunnhordland	8	8	0	11	3	2
Sørvestlandet tils.	34	19	0	44	6	3
Hardanger	49	34	7	57	10	9
Voss	66	49	18	46	23	28
Bergen	55	54	9	83	12	5
Sogn	53	42	4	68	13	10
Sunnfjord	3	1	0	3	1	0
Nordfjord	15	8	2	15	5	1
Det sentrale Vest.	241	188	40	272	64	53
Møre og Romsdal	34	10	0	43	1	0
Vestlandet tils.	309	217	40	359	71	56
Trøndelag	43	24	4	58	5	0
Jemtland	64	24	3	67	7	11
Midt-Norge tils.	107	48	7	125	12	11
Nord-Norge tils.	1	2	0	3	0	0
Det nordafjelske	417	267	47	487	83	67
Hele Norge	1383	890	130	1709	252	18

Vi har tidligere, som kommentar til tabell 4:1, splittet opp kategorien bønder i Oslo og Bergen på sikre bymenn, sikre bygdefolk og de som er uvisse med hensyn til hjemhørighet. Når det gjelder roller og frekvenser fordeler de samme seg som følger: *Oslo*: Alle de antatte bymennene har i sitt hopehav med bygdefolk utført funksjonær oppgaver innenfor lokaloffentligheten. Dessuten har 15 av dem innenfor rammen av byoffentligheten også varetatt sine egne interesser v.s. bygdas folk. De antatte bøndene har vært funksjonærer i 14 tilfeller og brukere i hele 53, mens de uvisse har vært funksjonærer i 67 tilfeller og brukere i 34. *Bergen*: Her har de sikre bymennene vært funksjonærer i 4 tilfeller og brukere i 2, mens 28 av bygdemennene har utført funksjonær oppgaver mot 45 i brukerroller. Blant de uvisse er tallene henholdsvis 23 funksjonærer og 7 brukere.

Selv om byen i første rekke var øvrighetens og rikselitenes tumleplass, har den også vært en viktig arena for bondesamfunnsinteressene. Det er et betydelig antall bønder som trer oss i møte i diplomene. I tillegg til de 2143 som her er registrert, kommer alle de hundrevis som bare nevnes i egenskap av vitner o.l. Det er også verdt å merke seg at *av de 2143 har de aller fleste eid segl*, noe som synes å ha vært en viktig, om ikke absolutt nødvendig, forutsetning for fullverdig deltakelse i det bygdekommunale liv. Sammenhengen mellom bondesegl og lagrettemannsstatus synes ennå ikke å ha vært aktuell i tiden før 1350. Begrepet lagrettemann forekommer bare i et fåtall brev.¹⁹

Bare unntaksvis har brevutstedere manglet segl, og da sies det alltid klart fra i teksten at en annen vil besegle i stedet.²⁰ Det nye statssamfunnets tekniske hjelpemidler, skriften, seglet og alle de nye rettsinstituttene var i første halvdel av 1300-tallet blitt bondeie. Deltakelse i kommunalt styre og stell forutsatte at man behersket, eller i det minste hadde tilgang til disse hjelpemidlene. Og i mangt synes bygdesamfunnet å ha vært godt rustet til å løse de fleste offentlige oppgavene på egen hånd.

Men selv om et oppsiktsvekkende høyt antall bønder på denne måten har deltatt aktivt i bygdelivet, viser kildene samtidig at det er en mindre, og trolig mer eksklusiv gruppe som har dominert bygdeoffentligheten. Av de 2143 er det bare 434 som forekommer mer enn én gang, og av dem igjen er det ikke mer enn 182 som kan karakteriseres som virkelige gjengangere i brevmaterialet. Fremfor alt er det denne gruppens økonomiske og sosiale interesser som spiller seg ut i lokaloffentligheten, og det er herfra de offentlige ombudsmennene er blitt rekruttert.

På Voss f. eks., hvor det bygdekommunale livet må ha vært spesielt aktivt, i alle fall om vi regner det traderte brevmaterialet som representativt, synes lensmannsombudet nærmest å ha gått på omgang blant bygdas fremste menn, nesten som et slags kommunalt verv.

¹⁹ Jfr. H. Trøtteberg: Bondesegl. KLN II sp. 103. Jeg har bare funnet syv brev hvor begrepet lagrettemenn forekommer. Et brev fra Vågå 26. juni 1325 er utstedt av en lagrettemann istedet for lensmannen som ikke har kunnet være til stede. Imidlertid må en annen bonde besegle for denne lagrettemannen, som ikke har hatt segl! (DN XIV nr. 3.) Av de øvrige seks brevene som nevner lagrettemenn er fem helt fra slutten av 1340-årene (DN VI nr. 143, DN II nr. 275, nr. 301, DN IV nr. 305, DN VIII nr. 154, DN VI nr. 190).

²⁰ Eksempelvis RN IV nr. 172, nr. 173, nr. 174, DN II nr. 183.

Omløpstiden har stundom vært svært kort, og det har ikke en gang vært slik at lensmannen alltid er blitt regnet som den gjæveste mann i bygda; i alle fall har han stundom måtte finne seg i å stille bak større og bedre bønder i rekken av brevutstedere.²¹ Denne bondebyggeskapskapen kommer ikke minst til uttrykk gjennom bruken av den hedrende tittelen "bonde", særlig hyppig brukt i de bygdesamfunn som har vært "styrt" av et lokalt aristokrati.²²

Det er denne lokale eliten som på sett og vis har eid bygdeoffentligheten, og som sammen med de offentlige ombudsmennene kan sies å ha utgjort bygdekommunen i egentligste forstand.²³ Her har vi "de gode menn", bygdefolkets naturlige og selvbestaltede ledere.²⁴

Dette kaksesjiktets betydning i det bygdekommunale liv synes imidlertid å ha variert noe fra distrikt til distrikt. Nå kan selvfølgelig denne variasjonen like gjerne skyldes selve traderingen av brev materialet som den virkeligheten det er vår oppgave å mane fram på grunnlag av brevene. En får likevel det inntrykk at bondekommunen har stått sterkere på Voss enn f. eks. i bygdene rundt Bergen og Trondheim. Likeledes ser vi at bøndene har dominert lokaloffentligheten i Borgarsysla, mens de derimot rett over fjorden, i Vestfold, og altså innenfor det samme lagdømmet har måttet dele rom med byfolk og statstjenestemenn. Også i det offentlige livet i det nordlige nabolaget, Follo, har bøndene stått sterkt, selv om nærheten til Oslo merkes godt. Det samme gjelder forøvrig for Romerike. På en helt annen måte enn Bergen fremtrer Oslo som et bygdelagssentrum. I Bergen var det så absolutt øvrigheten som dominerte. Bergen var fortsatt landets politiske

²¹ DN III nr. 164, 170, 175, 201, DN I nr. 268, DN II nr. 236, DN V nr. 150, DN XXI nr. 33. Av disse brevene kan vi f. eks. se at Brynjulv Brynjulvsson, som første gang tituleres lensmann på Voss i 1340, alt året etter ble etterfulgt av Gaut Sveinsson. Borgar Bjarneson, som var lensmann på Voss i 1333, men ikke i 1332, synes å ha etterfulgt en Jørund lensmann, som trolig er identisk med storbonden Jørund Asbjørnsson på Berge. Jørund Asbjørnsson opptrer i en rekke brev, men nevnes ellers aldri som lensmann. Og Brynjulv Brynjulvsson, som senere tiltuleres både lensmann og kongsombudsmann, må i 1339 finne seg i å stille bak en rekke enda bedre vossabønder (DN II nr. 231 og 232). Også etter at han var blitt lensmann må han finne seg i å stille bak sognepresten.

²² Hallvard Trøtteberg op. cit. 103.

²³ Det samme mønsteret gjenfinner vi forøvrig i det kontinentale materialet. Se f.eks. Peter Blickle: *Deutsche Untertanen* s. 23 ff. München 1981; Werner Rösener: *Bauern im Mittelalter* s. 155 ff. og s. 198 ff.; R.H. Hilton: *The Peasantry as a Class. I The English Peasantry in the later Middle Ages*. Oxford 1975; Maurice Keen: *Robin Hood - Peasant or Gentleman?* I R.H. Hilton (ed.): *Peasant, Knights and Heretics*. Cambridge 1976; J.C. Holt: *Robin Hood*. London 1982; Emmanuel le Roy Ladurie: *The French Peasantry 1450-1660* s.88 ff. Scholar Press 1987.

²⁴ Om begrepet "gode menn" mer allmennt, se Knut Helle: *Konge og gode menn i norsk riksstyring 1150-1319*, s. 23-38. Universitetsforlaget 1972. Det kan her føyes til at "godemenn" eller "gudmen i landit" i senmiddelalderen og de følgende par hundreårene brukes som fast referanse til den orkadiske og shetlandske eliten.

og administrative sentrum, i alle fall hvis vi skal tro på brevmaterialet. Også oppover i de store Østlandsdalene, i Valdres og i Gudbrandsdalen, møter vi sterke bondesamfunn, og likeså på andre siden av fjellet, i indre Sogn og Hardanger. Likeledes har bøndene i Jemtland stått sterkt. Dette er som nevnt det stedet i Norge hvor bygdefolk trer oss klarest i møte som politiske aksjonister. Jemtene har også hatt, og i høyeste grad brukt, sitt eget kommunitetssegl, og rundt tinget på Frösön er det regionale bondefellesskapet blitt konstituert. Blant bygdeeliten i Jemtland finner vi også mange kongsmenn.²⁵ På den annen side utgjør både kirkelige og statlige myndighetsrepresentanter et svært markant innslag i det jemtske lokalsamfunnet, særlig i 1340-årene. Ingen andre steder i Norge brukes lokalsamfunnoffentligheten så aktivt av stat og kirke som akkurat her.

²⁵ Ahnlund op. cit. s. 210 ff, 488 ff. og 528 ff.; Hallvard Trøttestad: Landskapsvåpen. KLN M X sp. 274f.: Edv. Bull: Jemtlands landskapssegl og våpen. I Festskrift til Hjalmar Pettersen. Oslo 1926; RN V nr. 1002; JHD I nr. 49, 50, 54, 58, 64, 73, 75 og 76.

Kap. 5

DEN BYGDEKOMMUNALE SEKTOR 1320-1350.

Hvilke spørsmål kalte på offentlig behandling i bygde-Norge i første halvdel av 1300-tallet, og hvilken rolle spilte bygdefolket i løsningen av dem?

Både kronens, kirkens og rikselitenes interesser spilte seg ut innenfor bygdeoffentligheten. Kronens interesser var først og fremst av fiskal eller judisiell karakter, men kunne samtidig romme politiske elementer, det vil si slikt som angikk selve øvrighetsfunksjonen i lokalsamfunnet. Noe av det samme gjaldt for kirken, skjønt i det foreliggende materialet er det kirkens jord-og grunneierinteresser som dominerer. I de få tilfellene hvor vi møter rikselitene handlende innenfor lokaloffentligheten på egne vegne, er det alltid i varetakelsen av privatøkonomiske interesser.

Det er likevel bygdefolkets egne saker som har dominert lokaloffentligheten. De aller fleste brevene handler om bøndenes sosiale og økonomiske interesser. Generelt gjelder det at bygdebrevene fokuserer på interessefellesskap og interessebrytninger så vel innad i lokalsamfunnet som mellom bygdefolk og bygdeeksterne instanser (krone, kirke, rikseliter).

Vi skal i det følgende konsentrere oss om bygdefolkets plass i dette samspillet av interesser. Jeg har funnet det hensiktsmessig å gruppere sakene i to kategorier, de private og de offentlige. Som offentlige vil jeg regne de sakene som hørte til kronens og kirkens særlige kompetanseområde, inklusive de hvor statlige eller kirkelige interesser spilte en hovedrolle, samt de lokale sakene som har angått selve bygdefellesskapet.

De private sakene.

Om vi skal tro det overleverte kildematerialet, var det først og fremst økonomiske interesser som utløste konflikt i bygdesamfunnet. Det er omtvistede gårdhandler, arveskifter, gaver, odelsløsningssaker, usikre gårdgrenser, krangel om vanskjøtsel og åbot, strid om sæter- og veirett o.s.v. de aller fleste provsbrevene, forliksbrevene, domsbrevene og diverse andre vitnebrev forteller om.

Felles for alle disse sakene er at de primært ble søkt løst innenfor bygdesamfunnet. Man løp ikke til øvrigheten og rettsapparatet i utide. Dessuten kostet det penger.¹ I første

¹ Det synes å ha vært offentlig mening i middelalderen at private tvister helst burde løses uten hjelp av domstolene, se Mons

omgang, ofte også i den siste, ble bygdas gode menn foretrukket som konfliktløser. De forente sosial prestisje og lokal kunnskap med den nødvendige offentlige erfaring og innsikt. Dessuten har bygdefellesskapets konsensus hatt stor betydning for utfallet.

Både først og sist gjaldt det å få fastslått sakens fakta, det vil si partenes rettigheter, slik brev eller kunnige bygdefolk kunne vitne om. Og det var avgjørende viktig at dette skjedde i full offentlighet. Det er neppe tilfeldig at provsbrevene dominerer i det overleverte aktmaterialet fra 1320-30- og 40-årenes bygdetvister. Faktisk ser det ut til at provsopptaket har vært gjenstand for mer offentlighet enn de etterfølgende og egentlig konfliktløsende skrittene i prosessen: dommen eller forliket.

De aller fleste referansene til herredsstevne/bygdeting eller stevnebø/tingsted er knyttet til provføring og provsopptak.² Ellers ser vi at bygdestevnet også er blitt brukt til å bekjentgjøre stevninger og til å foreta skifte, skjønt mer vanlig var det at det ble stevnet i vitners nærvær hjemme hos den som stevnes skulle, og at skifte ble foretatt der hvor arv var å dele. Jeg har bare registrert et tilfelle hvor bygdestevnet kan ha tjent som dømmende instans i en privat tvist, skjønt av sammenhengen synes det helst å ha vært tale om bekjentgjøring av dom. Det heter nemlig i lensmannen Solves brev, sannsynligvis fra Valle i Setesdal, : "...ek uar a stefnu þeira...lystu þui domar þeira firir mer ok morgum odrum godom monnum at þeir doemdom...".³ De få tilfellene jeg har registrert hvor lagmannen har holdt stevne i bygda, og der avsagt dom i private tvister, må vel heller regnes som lagmannsstevner enn som bygdestevner, selv om lagmannen har benyttet seg av lokale meddomsmenn. Jeg tør derfor slutte at 1300-tallets bygdestevne ikke var noen slags

Sandnes Nygard: *Eigedomsavhending i norsk rettshistorie*, s. 33 og *ibid.* note 23. Universitetsforlaget 1977. Ved utgangen av høymiddelalderen ser likevel myndighetene ut til å ha akseptert at folk i økende grad søkte slike offentlige tjenester. Dessuten har dette trolig vært en viktig inntektskilde for de kongelige tjenestemenn. Således inneholder Magnus Eirikssons store retterbot for Oslo fehirdsle og Borgarsysla fra 1347 et eget sportelregulativ for lagmennene og sysselmennene, NGL III s. 175.

²) DN III nr. 120, nr. 134, DN II nr. 146, DN XI nr. 15, DN III nr. 171, DN IV nr. 161, nr. 203, DN II nr. 185, DN XXI nr. 36, DN III nr. 169, DN III nr. 171, DN VI nr. 143, DN I nr. 227, DN XXI nr. 67, DN V nr. 207, nr. 210, DN V nr. 210, DN IV nr. 278, nr. 279, nr. 305, DN I nr. 247, DN V nr. 122, DN II nr. 219, nr. 231, DN I nr. 264, DN V nr. 148, DN III nr. 209, DN I nr. 278, DN II nr. 257, DN V nr. 170, DN XIII nr. 19, DN III nr. 237, DN I nr. 304, DN III nr. 245, DN V nr. 196, DN II nr. 287, DN III nr. 254, nr. 255, nr. 260, DN II nr. 296, DN XI nr. 29, DN X nr. 45, DN IV nr. 268, DN IV nr. 327. Hertil kommer grensegangene, som gjerne kombinerte provsopptaket på stevnet med etterfølgende åstedsbefaring: DN XIII nr. 20, DN II nr. 275, nr. 282, DN V nr. 190, DN VIII nr. 93, DN XXI nr. 67.

³) DN X nr. 55. En tilsvarende lysning av dom på bygdestevne kjenner vi også fra Valdres, DN II nr. 157.

bondedomstol eller underrett, slik bygdetinget skulle bli etter de kongelige reformene i rettsstellet fra slutten av 1500-tallet.⁴

Det offentlige provet, varetakelsen av selve offentlighetsprinsippet i bygdelivet, har vært stevnets/tingets viktigste oppgave. Provopptakets sentrale funksjon i det kommunale livet understrekes ytterligere ved det spesielle ansvar de offentlige ombudsmennene ser ut til å ha vært tillagt i den sammenheng. Gjennomføringen av provet synes å ha vært lensmennesenes hovedoppgave som lokaloffentlige funksjonærer.⁵ Tilsvarende oppgaver ses kirkeombudsmennene å ha utført når lokalkirkelige interesser var involvert, noe vi har et meget instruktivt eksempel på i striden mellom Halsnøyklosteret og Onarheim-kirken om skogteigen i Hetlelia i 1327. Onarheim-kirkens ombudsmann Tore Torkjellson spilte ved det høvet en sentral rolle både når det gjaldt å bringe fram sakens fakta og å forsvare de bygdekirkelige interessene.⁶

Provets hovedoppgave var altså å bringe fram den offentlige mening om et saksforhold i en konfliktsituasjon, eller i en situasjon hvor noen har hatt presserende behov for bygdefellesskapets "responsum". I mange av de private sakene er provsbrevet det eneste overleverte aktstykket, noe som kan bety at det har hatt større bevaringsverdi enn f.eks. den endelige domsslutningen eller forliket, eller også at provføringen ikke ble etterfulgt av dom eller skriftfestet forlik. Det var bygdefolkets mening, slik den i full offentlighet kom til uttrykk på bygdetinget, eller i et tilsvarende forum, og i regi av bygdefellesskapets ledere, partene synes å ha vært mest interessert i. Her lå det egentlig hjemmelsskapende elementet som all konfliktløsning i bygdesamfunnet til syvende og sist måtte hvile på. Hjemmelen var stridens kjerne, og uten unntak ser vi at eventuell senere domstolsbehandling har lagt det offentlige provet til grunn for domsslutningen. Lagmannen bare "orskurdet" på grunnlag av bygdemeningen.

I enkelte tilfeller synes det offentlige provet nærmest å ha antatt karakteren av domsslutning. De store grensegangsforetningene, som vanligvis foregikk i to etapper, provsopptaket på stevnebøen med etterfølgende grenseoppgang i marka, bærer et slikt preg.

⁴ S. Imsen: Bygdeting, NHL.

⁵ DN III nr. 120, DN XIV nr. 3 (hvor provsopptaket uttrykkelig nevnes som en lensmannsoppgave), DN XXI nr. 36, nr. 42, DN VII nr. 132, DN VI nr. 136, nr. 143, DN III nr. 185, DN II nr. 230, DN XVI nr. 7, DN XXI nr. 67, DN V nr. 170, nr. 196, DN III nr. 169, DN XXI nr. 50, (DN II nr. 219), DN XXI nr. 75, (DN VIII nr. 156), RN IV nr. 713, DN XI nr. 16, DN III nr. 200, nr. 201, DN I nr. 268, DN V nr. 150, DN XXI nr. 33, DN III nr. 135, nr. 171, (DN XIII nr. 13), DN V nr. 148, DN XI nr. 29, DN V nr. 190, nr. 210, DN II nr. 163, DN XI nr. 12, DN I nr. 239, DN V nr. 122, (DN I Nr. 258), DN XI nr. 15, DN IV nr. 266, nr. 296, nr. 297, DN V nr. 109, (DN XII nr. 60), (DN XII nr. 6), (DN VIII nr. 92), (DN III nr. 209), DN III nr. 260, DN I nr. 245, nr. 269, DN II nr. 206, nr. 217, nr. 225, DN XIII nr. 12, DN XIV nr. 4, JHD I nr. 42, DN I nr. 255, DN VI nr. 190. I noen få tilfeller har også sysselmannen forestått provsopptaket.

⁶ DN X nr. 22, nr. 24, nr. 25, DN IV nr. 171, nr. 176, nr. 179 og nr. 180.

I disse sakene var det vanlig at lensmannen eller en annen betrodd mann (også sysselmenn har forekommet i slike sammenhenger) oppnevnte utvalg på 6 eller 12 menn, som under eds ansvar avla sine vitnemål for tinglyden. (Partene utpekte vanligvis hver sin halvpart av utvalget.) Det er denne "provsnemndas" utsagn som så er blitt iverksatt gjennom den etterfølgende grensedragningen, ofte under medvirkning av alt tingfolket.⁷

Selv om provsopptaket på tinget i enkelte tilfeller, og bare i funksjonell forstand, tenderer mot domsslutningen, har det normalt inngått i en prosess som skulle lede fram til en endelig løsning på konflikten, enten ved forlik eller ved dom. (Jeg ser da bort fra de provene hvor det er vanskelig å bestemme konteksten, og som slik sett mest fremtrer som isolerte "bygdetingsresponsa".)

At bygdetinget primært ikke var noen domstol, betyr imidlertid ikke det samme som at bygdesamfunnet var uten muligheter til på egen hånd å fatte domsavgjørelser i private tvister. Særlig i omstridte arvesaker har det vært vanlig å oppnevne egne domsutvalg, som med partenes samtykke har fått fullmakt til å skifte. I klartekst heter det således i en skiftesak fra Ringsaker i 1340: "... var þætte sæmiað vor (skiftedommernes) ok fullær domær sua at þau ero nu saat ok allsat vm fyrnæmdæn arf ok vm alt þet sem firir oss kom ok oss var tet sua at huart þeiræ sem þettæ rytmær skall sliku firir suara sem sa er ryfuær logsamdæ domæ..."⁸ Og disse frivillige skiftenemndenes avgjørelser er blitt betraktet som jevngode med formelle domsslutninger.⁹ En annen sak er det at partene ikke alltid respekterte resultatet. Enkelte arvesaker kan følges gjennom generasjoner.

Slike ad hoc oppnevnte lokale domsutvalg forekommer forøvrig ved alle slags eiendomstvister. Det var gjerne lensmannen som ble betrodd oppgaven å oppnevne domsnemnda, som vanligvis, men ikke nødvendigvis, besto av 3, 6 eller 12 gode bygdemenn.¹⁰

Det var likevel forliket, og ikke dommen, som var målet for all kommunal konfliktløsning. Bygdesamfunnet har hatt behov for utsoning mellom partene i alle slags konflikter, også de som gikk på helse eller æra løs. Til og med etter lagmannsdom har bygdefolket søkt å forsone partene og få til minnelige løsninger, ja, lagmannsdommen kan ha hatt som mer eller mindre uttalt premiss at det etterpå skulle forhandles om forlik hjemme i bygda.¹¹

⁷) DN II nr. 282, DN VIII nr. 93, DN XXI nr. 67, DN X nr. 24.

⁸) DN VI nr. 157.

⁹) DN IV nr. 312, nr. 343, nr. 346, DN VI nr. 157, DN III nr. 213, DN V nr. 84, DN I nr. 317, DN III nr. 142 (jfr. DN VIII nr. 70), nr. 153, DN XXI nr. 78, DN V nr. 194, DN III nr. 270 (her heter det at partene møttes på stevne på tinget i Holter i Nannestad hvor det ble oppnevnt en seksmanns-nemnd til å takserer boet, og som umiddelbart deretter har gjennomført takstforretningen), DN III nr. 174.

¹⁰) DN II nr. 254, nr. 301 (her pålegges Ivar Ogmundssons lensmenn Olav og Nikolas å oppnevne lagrettemenn til en "alltingsrett", som skal ordne opp i en arvesak), DN XI nr. 11, DN III nr. 156, DN V nr. 91, nr. 166, DN VI nr. 140, DN IV nr. 189.

¹¹) DN II nr. 141, nr. 157, nr. 202, nr. 244, nr. 271, nr. 285, nr. 301, DN IV nr. 260, DN V nr. 73, nr. 91, nr. 124, nr. 166,

Det var først når bygdesamfunnet selv ikke maktet å rydde opp i tvistene at øvrigheten ble bragt inn som konfliktløser, hvilket helst betydde lagmannen, gjerne sammen med sysselmannen eller en annen stormann. I vanskelige arvesaker, hvor spørsmål om rettsgyldig ekteskap og legitim fødsel ble reist, kunne det også være aktuelt å be om avgjørelse ved kirkelig rett.¹² Det samme gjaldt ofte for privatøkonomiske tvister hvor bygdepresten var part. Et av de beste eksemplene på dette har vi fra Valdres, hvor det i 1340-årene raste en heftig arvestrid innen en lokal presteslekt. Striden, som hadde sitt opphav i en ættledningssak tyve år tidligere, synes også å ha involvert verdslige stormannsinteresser. I første omgang ble den behandlet lokalt, og etter søknad fra den ene av partene, presten Eirik Håvardsson, ble den pådømt av et kongelig oppnevnt domsutvalg bestående av sysselmannen, lensmannen og fire bønder på et tingsted i nordre Valdres.¹³ Saken var imidlertid langt fra slutt med det. Eiriks onkel Torgeir Berdorsson, som var kannik i Stavanger, gjorde nå sine arvekrav gjeldende, og det hele endte opp med stevning for biskopen i Stavanger. Der tapte Eirik Håvardsson.¹⁴ Denne saken viser at bygdefolk i kompliserte arve- og eiendomstvister kunne vende seg direkte til kongen med bønn om å få oppnevnt egne doms-utvalg.

Hva kunne så offentlige myndigheter tilby bøndene, og hvordan nyttegjorde bygdesamfunnet seg disse offentlige tjenestene?

Lagmannen er som nevnt den statstjenestemannen bøndene hyppigst har vendt seg til for å få hjelp til løsning av private tvistemål og intern bygdestrid. Og ettersom lagmannen sjelden holdt stevne ute i bygda, innebar stevning for lagmannen ikke bare at saken ble bragt inn for øvrigheten, men også at den ble trukket ut av lokalsamfunnet og inn til det regionale sentrum, byen.¹⁵

Egentlig er det påfallende få av de bevarte tvistebrevene som vitner om stevning for lagmannen. Fra Oslo har jeg funnet kun en skriftlig lagmannsorskurd i en slik sak, skjønt flere er kjent indirekte gjennom referanser i provs- og forliksbrev, fra Tønsberg har vi bevart tre, fra Skien fire, fra Hamar fem, fra Bergen fem, fra Nidaros en og fra Jemtland

DN VI nr. 140, DN I nr. 165, DN III nr. 127, DN VI nr. 131 (her karakteriseres lagmannens orskurd som et forlik).

¹²) Se f.eks. DN nr. 166 a og b.

¹³) Utrykt brev i NHKI, se RN V nr. 551, jfr. *ibid.* nr. 535.

¹⁴) RN IV nr. 153, nr. 154, nr. 172, nr. 173, nr. 174 (alle disse brevene er utrykte, regestene i RN er laget på grunnlag av kopier i NHKI), DN V nr. 180, DN IV nr. 294. Se også andre økonomiske tvister hvor bygdeprester har vært innblandet, f.eks. DN I nr. 299, nr. 304, nr. 306, DN XXI nr. 34.

¹⁵) Om vi ser bort fra lagtinget på Avaldsnes, var det bare i Jemtland at lagmannsstevnet var knyttet til et bygdeforum. Jeg har ellers bare registrert et fåtall lokale lagmannsstevner i det øvrige Norge: DN V nr. 132 (Kville i Båhuslen), DN I nr. 212 (Bø i Telemark), DN IV nr. 228 (Heddal i Telemark), DN IV nr. 334 (Grini i Bærum), DN VI nr. 131 (Svene i Flesberg). Dessuten forekommer det referanser til tidligere lagmannsstevner ved et par grensegangsforretninger i Borgarsysla.

en.¹⁶ Bare to av disse sakene kan med sikkerhet sies å ha vært behandlet av lagmannen på lagtinget.¹⁷ Lagtingsbehandling har jeg foruten i disse to sakene bare kjennskap til i en eiendomstvist som var til behandling på Avaldsnes i 1322. Denne saken er forøvrig unik ettersom tinglyden hindret lagmannen i å orskurde. Da den ene av partene så truet med å skyte saken inn for kongen og rådet, tok tingfolket saken i egne hender og dømte i favør av motparten.¹⁸

Det er altså lagmannstevnet det oftest er tale om, lagmannens egen rett hvor han dømte i egenskap av embetsdommer, gjerne med en eller flere kongelige tjenestemenn og andre stormenn til stede. Stundom finner vi også enkelte lokale kakser ved lagmannens side.

Det er lagmannens orskurd bøndene har vært interessert i, det vil si kjennelsen om hvem som etter loven hadde rett i den foreliggende tvist. Stevning for lagmannen betydde derfor at en av partene har følt behov for den ekstra autoritet som lå i lagmannens juridiske ekspertise og hans øvrighetsposisjon. Det er imidlertid et åpent spørsmål hvor tungt denne autoriteten har veid i bygdesamfunnet. Gjentatt lagmannsbehandling av samme sak, ofte med flere års mellomrom, samt serier av lokale prov om tidligere lagmannskjennelser, tyder på at lagmannsstevnets betydning som konfliktløsende organ i private tvister har vært betinget av partenes innbyrdes styrke og lokale forhold. Dette synes også lagmannen og de øvrige stormennene å ha vært klar over, idet kjennelsen ofte har hatt som premiss etterfølgende lokal mekling mellom partene med tanke på forlik.¹⁹ I likhet med de lokale provene fremstår således lagmannsorskurden som et av flere hjemmelsskapende elementer i de lokale konfliktene.

Som nevnt forekommer det også ad hoc oppnevnte kongelige domsutvalg i enkelte private bygdetvister. Jeg har registrert ialt ti saker hvor en av partene etter søknad har fått utvirket kongelig stevning av motparten og oppnevning av et eget domsutvalg.²⁰ Oftest har det dreid seg om vanskelige arveoppgjør, og/eller økonomiske tvister hvor lokale litens interesser har vært involvert. Men det gjelder ikke for alle tilfellene. Her er også eksempler på kongelige domsutvalg i mer omfattende bygdestridigheter om strand-, vei- og sætterrett,

¹⁶) DN IV nr. 341 og nr. 346 (gjelder to lagmannsdommer i samme sak h.h.v. 1348 og 1349), DN XI nr. 20, DN II nr. 277, DN V nr. 201, DN I nr. 270, DN VIII nr. 149, DN XIV nr. 7, DN II nr. 301, DN III nr. 163, nr. 191 og nr. 221 (også her to lagmannsdommer i samme sak h.h.v. 1337 og 1344), DN I nr. 265, DN i nr. 280, DN V nr. 202, DN III nr. 124, DN IV nr. 166 a-b, RN IV nr. 654, DN III nr. 153, DN XXI nr. 69, DN II nr. 285, DN III nr. 127, JHD I nr. 74.

¹⁷) DN III nr. 124 og DN II nr. 285, begge på Gulatinget.

¹⁸) DN I nr. 168.

¹⁹) Se f.eks. DN V nr. 73 og DN II nr. 244.

²⁰) DN II nr. 183, nr. 213, RN IV nr. 841, DN III nr. 163, DN V nr. 84, DN III nr. 134 og nr. 135, nr. 245, DN I nr. 304, DN XV nr. 9. (jfr. RN IV nr. 155, DN DN I nr. 166, DN VIII nr.), RN V nr. 551 (jfr. *ibid.* nr. 535), DN XI nr. 11 (jfr. RN IV nr. 414 og 415), DN IV nr. 160 (jfr. DN IV nr.159), DN I nr. 174 (jfr. DN II nr. 146). Dertil kommer en bygdestrid fra Breim hvor det trolig har foreligget en tilsvarende henvendelse til kongen, DN XIII nr. 11.

som f. eks. i Dale i Luster i 1322/24 eller Re i Breim i 1338.²¹

Interessant er det å legge merke til at disse utvalgene, selv om de har vært utrustet med retten til å felle endelig dom, stort sett har søkt å forlike partene, at de altså snarere har fungert som voldgiftsnemnder (skiladómr) enn som domskommisjoner. Det kan også være verdt å nevne at flere av disse utvalgene har gjennomført omfattende provopptak blant bygdefolket. De kongelig oppnevnte nemndene har altså virket innenfor bygdeof-fentligheten og i vekselvirkning med lokalbefolkningen.

Vi bør derfor kunne slutte at der i det norske bondesamfunnet ved utgangen av høymiddelalderen rådde en tendens til harmoni og konsensus. Det var slett ikke slik som jeg selv en gang har hevdet, at de norske bøndene ved første og beste høve søkte voldsverk og selvtukt fremfor fredlig konfliktløsning.²² Til og med i draps- og utroskapssaker, hvor det er grunn til å tro at det emosjonelle aspektet har stått nokså sentralt, ser vi at partene i den private delen av oppgjøret, under medvirkning av gode bygdemenn, har søkt rasjonelle løsninger som det skulle være mulig å leve videre med.²³ De få eksemplene materialet rommer av ukontrollert voldelig framferd er unntakene som bekrefter hovedregelen. Det er forresten ikke tvistene som dominerer i det overleverte materialet, men transaksjonene, gårdhandlene, gavene og makeskiftene.

Jeg har registrert ialt 221 brev angående kjøp og salg av jord. De aller fleste er vitnemål om selve avtalen om salg (kaupet) og om betalingen. Jeg har funnet bare to vitnebrev om odelsløsning, enda det er dette initierende steget i avhendelsesprosessen som lovene vier størst oppmerksomhet.²⁴ Skjønningen og selve iverksettelsen av avtalen om gårdhandel har jeg ikke funnet spor etter i brev materialet.

De fleste av disse transaksjonene synes å ha skjedd mellom bygdefolk. Men også mellom bygdas og byens bønder har det vært en ikke ubetydelig handel med jord. Som allerede nevnt bør vi være forsiktig med å sondre for skarpt mellom disse to samfunnsgruppene, ettersom både byens og bygdas menn slektsmessig så vel som økonomisk har vært sterkt sammenfiltret. Mellom bygdefolket og den kirkelige og statlige eliten har det imidlertid vært langt mindre av denne typen samhandel. Jeg holder da utenfor alle de sogneprestene som på egne vegne har deltatt i transaksjoner med sine kjødelige søsken og andre sambygdinge. Bare i noen få tilfeller er det tale om kirken som part i slike transaksjoner. (Det var helst i form av sjelegaver o.l. testamentariske disposisjoner at det ble overført jord fra bøndene til kirken.)

Jeg har registrert få brev angående gårdhandler mellom bøndene og rikseliten. Unntaket danner for så vidt den omstridde sysselmanen i Jemtland, Nikolas Petersson djakn, som i 1347 og 1348 utviste en hektisk økonomisk aktivitet, ikke minst gjennom oppkjøp av fiskerettigheter.²⁵ Men også en stormann som Erling Vidkunsson synes å ha utnyttet sin

²¹) DN II nr. 146, DN I nr. 174, DN XIII nr. 11.

²²) S. Imsen: *Cappelens norgeshistorie* IV s.58. Oslo 1977.

²³) Se. f.eks. DN III nr. 258, DN V nr. 166, DN I nr. 314.

²⁴) DN III nr. 122, DN VII nr. 136, jfr. Sandnes Nygard op.cit. s. 60.

²⁵) JHD I nr. 63, nr. 64, nr. 69, nr. 70, nr. 71, nr. 75. Nikolas Petersson har muligens heller ikke gått av veien for å bruke sin øvrighetsposisjon til fremme av egne økonomiske interesser,

kombinerte posisjon som lokal høvding og kongelig tjenestemann til å tilvende seg bondejord.²⁶

Vi vet forøvrig alt for lite om middelalderens bondegods. Ut over anslag over bondeeiendommens omfang, foreligger det ingen undersøkelser av bondegodsets struktur og funksjon, og dermed heller ingen analyse av bøndene som økonomiske aktører.²⁷ Mange spørsmål må derfor forbli ubesvarte. Det er imidlertid viktig å legge merke til at bøndenes økonomiske transaksjoner har spilt seg ut i full offentlighet, og at bøndene fremtrer som aktive deltakere på eiendomsmarkedet.

Det er særlig i forbindelse med gårdsalg at bøndene har søkt inn til byen. Dette gjelder i særlig grad for Oslo, som har vært det viktigste sentrum for omsetning av jord på Østlandet. Når bøndene har tydd inn til byen skyldes det trolig ikke bare byens naturlige markedsfunksjon, men også det forhold at offentlige tjenester har vært lettere tilgjengelige der. Svært mange lagmenn, kanniker og andre offentlige tjenestemenn med tilhold i byen, samt en rekke gode bymenn med kontakter til statlig og kirkelig styringsverk, forekommer som utstedere, vitner og sigillanter i de overleverte vitnebrevene om salg.

Selv om gårdhandlene dominerer i det overleverte materialet, har også andre bonde-transaksjoner krevd offentlighet. Det gjelder eksempelvis for gavene. Jeg har registrert ialt 35 brev angående gaver av forskjellig slag. Blant bygdefolket synes gaveinstituttet først og fremst å ha hørt hjemme hos den lokale eliten. Kaksene har gitt hverandre praktfulle statusgjenstander, og dermed markert sin sosiale posisjon i bygda, eller de har skutt inn klekkelig både med gods og gull når døtre ble giftet bort. Også de mer jevne bøndene har ytt heimanfylgja og morgengave ved ekteskapsinngåelse, sogneprestene har gitt gaver til sine uektefødte barn, kvinner har tilgodesett døtre, som ellers kanskje ikke ville ha kommet så heldig ut ved arveoppgjør, og mang en bonde har gitt en jordpart til kirken mot å bli minnet med bønner og lys inn i evigheten.

De aller fleste gaveoverføringene har funnet sted innenfor bygdeoffenligheten. Det er blitt stilt de samme krav til vitner og bekreftelse gjennom besegling her som ved gårdhandlene, noe som forøvrig også gjelder for det fåtall andre private avtaler som vi har bevart skriftlige vitnemål om.

Felles for alle disse transaksjonene er det at de vitner om et velutviklet offentlig liv i bygdene, og om en norsk bygdebefolkning som har visst å nyttegjøre seg det nye "rikssamfunnets" institusjoner til varetakelse av sine privatøkonomiske interesser.

Av alt dette bør vi kunne slutte at offentlig behandling av private saker primært hørte til den bondekommunale sektor, selv om det fantes adgang til å trekke inn statlig eller kirkelig øvrighet. *Konfliktløsning i private tvister, og dermed opprettholdelse av lokalsamfunnets indre fred, vil jeg anse for bondekommunens viktigste ansvarsområde.*

De offentlige sakene.

Selv om disse sakene utgjør et beskjedent antall i brevmassen sammenlignet med de

se eksempelvis JHD I nr. 58.

²⁶) Se f. eks. DN I nr. 163, DN V nr. 171 og DN II nr. 306.

²⁷) H. Bjørkvik: *Jordejendom*, KLN VII sp. 664 ff.

private, er de gjennomgående bedre dokumentert. Dessuten har de stort sett større prinsipiell interesse enn de fleste private sakene fordi de fokuserer på forholdet mellom bygdekommunen og de statlige/kirkelige myndighetene, det vil si på relasjonen lokalsamfunn-rikssamfunn.

Ettersom det er vår oppgave å avdekke bygdefolkets rolle i lokalt styre og stell, må vi vite noe om hvordan bøndene ble involvert når kirkens og statens interesser grep inn i lokalsamfunnet. Særlig observante bør vi være på konflikter mellom bygdefolksinteresser (individuelle eller kollektive) og øvrighetsinteresser. Dessuten vil vi søke å fange inn de offentlige oppgavene som var bygdefolkets kollektive ansvar.

Kronens saker.

Staten synes ikke å ha spilt noen fremtredende rolle i bygdelivet, i alle fall er det ikke bevart mange restene etter statlig virksomhet i bygde-Norge 1320-50. Dessuten er mange av de statsoppgavene bygdebrevene vitner om rene forvaltningssaker, f. eks. stevninger i straffesaker, varetektsfengsling av forbrytere, oppkreving av straffebøter og effektivering av dommer, innkreving av leidang og landskyld, ettersyn med folks våpen, samt bekjentgjøring av en rekke påbud som vi hverken kjenner rekkevidden eller virkningene av.

Men også disse lokale forvaltningslevningene gir interessante glimt av gjensidigheten krone-bygdeallmue i løsningen av offentlige oppgaver. Eksempelvis har registrering av kronens økonomiske rettigheter i lokalsamfunnet bare kunnet finne sted under medvirkning av bygdefellesskapet. I 1340-årene satte Magnus Eiriksson igang et slikt registreringsarbeid. Vi vet ikke hvor omfattende det var tenkt å være, eller har vært. Arbeidet er kjent bare fra Oslo fehirde, hvor vi har spor etter de omreisende kongelige "registratorene" fra Borgarsysla og Gudbrandsdalen i 1344, samt fra i Båhuslen 1346.²⁸

Vanskeligere er det å plassere den oppregning av veitsler, avfall og ødejord i Olden skipreide som fant sted i Olden kirke den 19. januar 1340.²⁹ Jeg tør i det hele tatt ikke ha noen mening om dette brevets kontekst. Vi bør likevel merke oss at registreringen i Nordfjord bærer preg av ha å vært en intern bygdesak. Brevet er utstedt av sognepresten i Olden sammen med tre gode bygdemenn, og det er bonden Ivar på Rake som har foretatt oppregningen for nordfjordkaksen Olav Ogmundsson.³⁰

Vi bør merke oss at de omreisende kongsombudsmennene som hadde ansvaret for registreringen i 1344 og 1346 møtte bøndene på tinget, det er tale om allmennt ting, og at

²⁸) DN IV nr. 278, nr. 279, DN II nr. 265, DN IV nr. 305. Dette var forøvrig en funksjon som er enda bedre dokumentert etter reformasjonen, da statens overtakelse av kirkegodset medførte hyppige konsultasjoner med bygdefolket.

²⁹) DN IX nr. 120.

³⁰) DN XIII nr. 11, DN X nr. 35, DN IV nr. 336. Vi vet ikke om Olav Ogmundsson har handlet på vegne av bygdeeksterne interesser eller ei, men jeg vil ikke se bort fra at det kan ligge kirkelige jorddrottsinteresser bak. Brevene kan tyde på at Olav har hatt visse kontakter til bispestolen i Bergen.

vitnebrevene om kongens jorder og lidetallet fra Borgarsysla og Båhuslen er utstedt av representanter for bygdefellesskapet.³¹

I 1350 skal erkebiskop Henning av Uppsala ha henvendt seg til sysselmanen og allmuen i Jemtland vedrørende noen jorder som han mente erkesetet hadde krav på. I et svarbrev utstedt av prosten og fem sogneprester får vi høre at sysselmanen med allmuens samtykke har forelagt denne saken for kongen. Allmuen skal ha fremholdt at det tidligere lå tingsted og kongsgårder på disse jordene, og at de derfor egentlig var å anse som kronens eiendom. Brevet til kongen skal ha vært beseglet med allmuens segl, det vil si landskapsseglet.

Oppebørselen var også i en viss forstand et felles statlig-bygdekommunalt anliggende. Skatteoppkrevingen fant sted på tinget til faste terminer.³² Og den sysselman som forsøkte å kreve opp mer skatt enn bøndene mente han hadde krav på, måtte regne med kollektiv motstand og trenering. Slik gikk det eksempelvis med Nikolas Petersson djakn da han i 1347 skulle kreve opp skatten i Jemtland. Nå skulle denne saken utvikle seg til noe mer enn en ren skattenekteraksjon, og vi skal senere komme tilbake til sakens politiske aspekter. Hva som i denne sammenhengen er viktig, er at jemtene hele tiden sto fast på at det var sysselmansens skattekrav de ikke hadde villet akseptere. Dette standpunktet var urokkelig også etter at de ellers hadde unnsagt støtten til den mindre gruppen "aktivister" som sto bak et generelt klageskriv til kongen over sysselmansens framferd. I striden om skatten var det forøvrig kongens standpunkt at den skulle avgjøres etter tolvmannsdom og i samvar med gammel sedvane.³³

Samme året var det også skattestrid mellom kongen og bøndene på Romerike og Hedemarken. Her var så vidt jeg kan se ingen sysselman innblandet. Striden gjaldt kongens krav på vissøre og leidang i forngild mynt. Saken endte opp hos riksrådet, som i egenskap av voldgiftsdomstol dømte i kronens favør. Begrunnelsen var at bøndene jo svarte landskyld etter slik takst. Det var derfor rimelig at også skatten ble beregnet på dette grunnlaget³⁴

Det var forresten ikke bare sysselmennene som tok seg av oppebørselen. Fra Voss kjenner vi eksempelvis til at lokale kakser har ført leidangen til Bergen, og innkrevingen av bøter har skjedd i full offentlighet.³⁵ Oppebørselen og alt slikt som angikk kronens økonomiske rettigheter i lokalsamfunnet var altså ikke et ensidig forvaltningsmessig anliggende. Dette samfunnsområdet var også en bygdesak, og dessuten et felt med generelle politiske overtoner.

³¹) Det var også på alltinget i Vågå at spørsmålet om eiendomsretten til Heimdalsvatnet og spørsmålet om tidligere kongelig eiendomsoverføring til Sandbu-mennene (kong Sverres gavebrev til Ivar Gjesling) ble behandlet av lensmannen i Nord-Gudbrandsdalen og fem gode bygdemenn i 1336, DN III nr. 185.

³²) Se f.eks. NGL III s. 164 f. og DN V nr. 207.

³³) JHD I nr. 65, nr. 68.

³⁴) NGL III s. 171 f.

³⁵) DN XV nr. 13, DN I nr. 163, DN II nr. 306, JHD I nr. 58, se også JHD I nr.50.

Den kongelige jurisdiksjon på områder hvor kronen hadde straffende monopol forutsatte likeledes bygdekommunal medvirkning. Jeg tenker da først og fremst på de grove voldsverkene og drapssakene.

Drapssakene utgjør ingen stor gruppe innenfor det overleverte bygdebrevmaterialet. Dessuten har det i de fleste tilfellene dreid seg om uoverlagte drap eller rene vådeverk. Som nevnt er det sparsomt med vitnemål om vold i 1300-årenes norske bondesamfunn. Brevmaterialet viser en påfallende konsentrasjon av drapssakene til Skienssysla og Jemtland.

Drapssakene var gjenstand for kongelig straffeforfølgelse, og med Magnus Lagabøtes landslov var den siste rest av privat jurisdiksjon på dette området blitt forbudt. Ikke desto mindre hadde drapssakene fortsatt to sider, en offentlig og en privat. Den offentlige siden dreide seg om statens rett til drapsbøter, og i tilfelle av ubótamål var det opp til kongen, som jo kunne "meta miskunn", å innvilge ugjerningsmannen landsvist, det vil si kongelig rettsvern. Den private siden ved drapsoppjøret besto i den fornærmede parts rett til kompensasjon. Det var også statens ansvar å sikre de etterlattes rettigheter, og det er særlig dette aspektet ved drapsprosessen som er dokumentert i bygdebrevmaterialet.

I en drapssak fra Hardanger i 1329 får vi eksempelvis vite at ugjerningsmannen alt før saken kom for øvrigheten hadde fått et lokalt seksmannsutvalg til sverge på at det dreide seg om et tilfelle av uaktsomhet, noe lagmannen uten videre synes å ha akseptert som grunnlag for sin kjennelse. Vi ser også at lagmannens domsbrev er medbeseglet av åtte gode bygdemenn, dels de samme som hadde sittet i den lokale seksmanns-dómen.³⁶ Syv år senere møter vi tolv gode bygdemenn, deriblant sognepresten, på Eidareng i Askim idet de avsier dom i nok en sak om uforsettelig drap. Det har dreid seg om idømmelse av bøter, trolig til de etterlatte.³⁷

Fra Jemtland har vi flere slike tilfeller. I 1336 ga kong Magnus lagmannen og fire gode jemter ordre om å foreta undersøkelser i en drapssak. I instruksene heter det blant annet at dersom de finner ugjerningsmannen skyldig i ubótamål, skal de konfiskere alt hans gods. I alle fall skal drapsmannens frender bøte av godset (til de etterlatte?), og dessuten betale tegngilde og fredkjøp til kongen. Hele saken synes altså å ha vært overlatt til dette lokale utvalget. Det arbeidet i to år. Den 27. oktober 1339 innberettet lagmannen og tre av de fire oppnevnte jemtene at de hadde gjort seg ferdig med den private delen av oppjøret. Sammen med åtte "skilrike" bønder hadde de tildømt den fornærmede part erstatning. (Seks bønder var blitt tatt ut til å taksere drapsmannens jord.) Med hensyn til kongens bøter har de imidlertid ikke villet fattet noen avgjørelse, heter det, fordi landsvist ennå ikke var innvilget. Nemnda har tydeligvis sett det slik at dette spørsmålet lå utenfor dens kompetanseområde.³⁸ Også i to andre drapssaker fra Jemtland ser vi gode jemter medbesegle lagmanns- og sysselmannsbrev.³⁹

³⁶) DN III nr. 153, jfr. RN IV nr. 713.

³⁷) DN I nr. 236.

³⁸) DN V nr. 114, JHD I nr. 38.

³⁹) JHD I nr. 49, nr. 50, nr. 73. I dette siste brevet vet vi at to av de fire medutstedende jemtene har hatt status av håndgange menn. Om de håndgangne menns spesielle stilling i Jemtlands-samfunnet, se S. Imsen: Bygdesamvirket som

Det har også forekommet at drapsmannen har søkt en minnelig løsning med den dreptes etterlatte før saken er blitt fremmet for retten.⁴⁰ Og dessuten hjemlet loven en rett for den siktede til å fri seg ved nektelsesed, eksempelvis måtte to telemarksbønder, far og sønn, i 1337 sverge seg fri for drapsanklage, faren med tylvtered, og sønnen, som skulle ha medvirket til ugjerningen, med settered. Bygdefolket har altså spilt en viktig rolle i drapsprosessen.

Av de egentlige statssakene er det bare de som angikk kronens økonomiske interesser i lokalsamfunnet eller jurisdiksjonen på det strafferettslige området som er dokumentert i bygdebrevsmaterialet. Men vi skimter også andre offentlige områder, som lovmaterialet vet å fortelle mer om. Det gjelder eksempelvis det militære. I 1345 må bøndene i Berg i Jemtland ha vendt seg til kongen etter at det var kommet en retterbot som fastsatte ny termin for det årlige våpentinget. De ville beholde den gamle ordningen, og kongen tok bøndenes anmodning til følge.⁴¹

Plikten til veihold var med Magnus Lagabøtes landslov blitt ens for hele landet.⁴² Veiholdet defineres i loven som en offentlig plikt for bygdefelleskapet. Jeg vil karakterisere ansvaret for fellesveiene som et typisk "kommunalt" saksområde. I 1342/43 raste det en heftig strid mellom vossabøndene om ansvaret for byggingen av Båbrua fra Rogneslandet. Aktstykkene fra denne saken er meget interessante idet de gjør detaljert rede for hvordan det "kommunale veivesenet" var organisert. Vi ser f. eks. at det er blitt ført manntall over arbeidsfordeling og leveranser av nødvendig materiale, og at veiarbeidet har vært organisert i faste roder, kalt åttinger. Det er skjellig grunn til å tro at andre offentlige bygdeforpliktelser har vært organisert på en lignende måte. Forvaltningen av fellesressursene synes også å ha vært underlagt "kommunal" regulering.

Diplomene 1320-50 gir oss dessverre lite innsyn i disse sidene ved bygdefelleskapet. Det er likevel grunn til å anta at slike kommunale saker har spilt en betydelig rolle i bygdefolkets hverdag. Jeg vil tro at bygdebrevenes manglende opplysninger om disse fellesskapssakene først og fremst skyldes at dette området har vært forholdsvis konfliktfritt, og at det vitale spørsmålet om hjemmel ikke hadde samme aktualitet her som når det dreide seg om private rettigheter.⁴³

rikspolitisk utsiktspunkt, s. 137ff. Heimen 1988.

⁴⁰) DN I nr. 215, DN IV nr. 228. I en tilsvarende sak fra Ringsaker ser vi også at partene har inngått forlik, men det er ut fra brevet vanskelig å vite noe om hvilket stadium i prosessen dette har skjedd på.

⁴¹) JHD I nr. 57.

⁴²) MLL VII 43-46.

⁴³) Ser vi bort fra de stridighetene som alt er nevnt ang. strand-, vei- og sætterrettigheter, har jeg bare funnet en konflikt over bruk av felles utmark. Det gjelder en sak fra Fåberg i 1320 (DN III nr. 120). Striden dreide seg om to rydningsmenn som hadde tatt opp jord i marka til stokklendingene i Rudsbygda. (Om fenomenet stokklending, se A. Holmsen: Eidsvoll Bygds Historie II,1 s. 5 ff. Oslo 1950.) Konlikten ble behandlet som en intern bygdesak med provsopptak på herredsstevnet på Jørstad.

Men tilbake til striden om Båbrua på Voss; den ble til slutt bragt inn for lagmannen i Bergen, da bøndene ikke greide å bli enige på egen hånd. Endelig dom ble fattet den 24. mars 1343 av et meget øvrighetssterkt tribunal bestående av både gulatingslagmannen og lagmannen i Bergen, samt fehirde og en rekke fremtredende "herrer".⁴⁴

Med hensyn til relasjonen øvrighet-bygdefolk har vi også levninger etter en veritabel bondeaksjon mot en av kongens menn. Det gjelder Nikolas Petersson djakn, sysselmannen i Jemtland i slutten av 1340-årene. Som alt nevnt dreide det seg dels om en skatteprotest, som alle jemtene samlet seg om, dels om Nikolas framferd. Dette siste er det vanskelig å si noe mer konkret om, men en gruppe fremtredende jemter gikk i alle fall til det drastiske skritt å skrive klagebrev til kongen i *allmuens navn* og under *allmuens segl*.

Nå er det et åpent spørsmål hvor stor tilslutning denne "protestjuntaen" hadde. Under den etterfølgende prosessen unnsa de øvrige jemtene sin støtte til brevskriverne, det vil si med unntak for skatteprotesten. Og hovedmannen bak aksjonen, Gunnar på Vamsta, innrømmet at han ikke hadde gjort allmuen kjent med innholdet av brevet på forhånd. Det er likevel grunn til tro at de syv som til siste slutt ble stående igjen som syndebugger, i utgangspunktet kan ha hatt betydelig støtte. Gunnar fastholdt da også at landsfolket hadde gitt sitt generelle samtykke til aksjonen og klagepunktene.

Det viktigste ved denne saken er imidlertid vitnemålet om bygdefolkets evne og vilje til organisert politisk handling. (Menigmanns protestevne har vi også tidligere pekt på i forbindelse oppløpet på Avaldsnes-lagtinget og i striden om hvordan vissøren på Romerike skulle utlignes.) I Jemtlands-saken er det dessuten interessant å legge merke til at myndighetene har behandlet landskapet som en regional bondekommune. Det første undersøkelsesarbeidet ble sentralisert til alltinget på Frösön, hvortil hvert sogn ble pålagt å sende to delegater med fullt ombud fra sognefolket. Det ble holdt to provstevner på rad på tingstedet Forberg i jula 1347. Prosten på Lit, fire sogneprester, lagmannen, to av kongens håndgagne menn i Jemtland, samt fire fremtredende bønder sto for provsopptaket. Året etter ble seks av brevskriverne dømt, først av lagmannen i Oslo, som fastsatte kongsbøtene, og dernest i Lödöse, hvor fem menn oppnevnt av hirdstjoren i Viken, Ogmund Guttormsson, fastsatte de bøtene som skulle betales til Nikolas Petersson.

Men saken var ikke slutt med det. Ennå var ikke hovedmannen Gunnar på Vamstad dømt, og muligens har det fortsatt gjæret blant jemtene. I alle fall oppnevnte kongen nå en egen undersøkelses- og domskommisjon. Dommen mot Gunnar på Vamstad falt den 19. mars 1349. To lagmenn sammen med kongens håndgangne menn i Jemtland, samt en rekke andre fremtredende jemter var meddommere. De kongelige utsendingene fortsatte imidlertid samtale med bygdeallmuen rundt på bygdetingene utover våren. Politisk uro blant menigmann var noe kongen tok ytterst alvorlig. Jemtlands-affæren demonstrerer myndighetenes ønske om å dempe gemyttene og finne fram til minnelige løsninger med

Det var lensmannen som tok opp provet. Sognepresten og tre gode bygdemenn medbeseglet brevet. Fra Flesberg kjenner vi også en strid om en rydningsplass (DN XI nr. 12, DN VI nr. 131). Men denne konflikten er ikke helt analog med saken fra Fåberg, ettersom det her har dreid seg om individuelle og ikke kollektive rettigheter.

⁴⁴) DN I nr. 281, DN VI nr. 167, DN XXI nr. 68, nr. 69.

bygdefolket.⁴⁵

Kirkens saker.

Kirkens interesser er langt bedre dokumentert enn kronens. Dette skyldes først og fremst at kirken eide mye mer jord enn kronen, og at kirkens folk har vært mer aktive som jordegodsherrer enn kongemaktens representanter.

Det er altså de økonomiske relasjonene mellom kirken og bygdesamfunnet diplomene vet å fortelle mest om. Av særlig interesse for bygdekommunen har varetakelsen av bygdekirkens økonomiske interesser vært. Kirkeombudsmannsordningen viser oss at ansvaret for fabrica har vært et fellesanliggende mellom bygdefolket og biskopen, som jo hadde den formelle forvaltningsmyndighet over det lokalkirkelige godset. Vi har allerede nevnt kirkeombudsmannen Tore Torkjellsons innbitte forsvar for Onarheimkirkens rettigheter i striden med Halsnøyklosteret i 1327/28. I denne striden møter vi Tore både som representant for biskopens og bygdefellesskapets interesser.⁴⁶

Tore Torkjellsson hørte til bygdeeliten. Det var slike bygdeledere biskopene søkte å knytte til seg i varetakelsen av kirkens interesser i lokalsamfunnet. Vi må forresten heller ikke glemme at sogneprestene sto i en interessant dobbeltstilling. De var både øvrighetsrepresentanter i bygda og integrerte medlemmer av bygdefellesskapet. Ætt og eiendom bandt dem til bondesamfunnet, og de har vært fremtredende funksjonærer innenfor bygdeoffentligheten.

Selv om det i første rekke er oppebørsel av bygdekirkens tiende og landskyld og tilsynet med kirkebygningen ombudsmennene har hatt ansvar for, ser vi at de også er blitt betrodd stevningsrett på kirkens vegne og i kirkens saker. I Bergen bispedømme møter vi dessuten en rekke bispeombudsmenn, som har varetatt bispestolens økonomiske interesser i lokalsamfunnet.⁴⁷

Selv om de kirkeombudsmennene har utført sine funksjoner i kraft av biskoppelige mandater, vil jeg hevde at de i en viss forstand også må kunne oppfattes som representanter for bygdekommunen. Dessuten var det lokale kirkeholdet en felles forpliktelse for sognefolket og dermed et kommunalt saksområde. Om dette vitner den avtalen om tjærebreining av kirken i Gulsvik som presten i Ål lot kunngjøre for alt sognefolket den 13. desember 1346.⁴⁸ Også det faktum at tienden i Norge ble skiftet i fire deler, mellom biskopen, presten, kirken og sognefolket, reflekterer dette kommunale aspektet. Nå er ikke bondeluten av tienden dokumentert i bygdebrevene, men den nevnes i samtidens

⁴⁵) RN V nr. 1002, JHD I nr. 68, RN V nr. 1047, JHD I nr. 67, nr. 76, nr. 77, nr. 78, nr. 79.

⁴⁶) DN X nr. 22, nr. 24, nr. 25, DN IV nr. 171, nr. 176, nr. 179, nr. 180.

⁴⁷) DN IV nr. 240, DN VII nr. 172, nr. 174, nr. 175, nr. 176 a og b, nr. 179, nr. 181, DN X nr. 42. Se også DN XXI nr. 59, hvor Ogmund Ivarsson (trolig kirkeombudsmann) har solgt en gårdpart som tilhørte Follebu kirke. Denne handelen ble senere stadfestet av biskopen i Hamar, DN XXI nr. 63.

⁴⁸) DN I nr. 302.

lover⁴⁹, og dessuten kjenner vi meget godt til den motstand bøndene ytte da kongene etter reformasjonen forsøkte å oppheve ordningen.

Generelt gjelder det for kirken som for kongedømmet at varetakelsen av dens økonomiske interesser i lokalsamfunnet forutsatte bondefellesskapets medvirkning. Dette har vi et godt eksempel på i den store grensegangsforretningen som fant sted på herredsstevnebøen Garlaus i Fron den 7. oktober 1342.⁵⁰ Hensikten var å registrere erkestolens gods i bygda, og dessuten få gått opp grensene mellom Odens, Dalseggs og Rolstads marker. Til dette var bøndene stevnet med tre netters bud av Ingjald Håkonsson, som representerte erkebiskopens rådsman sira Jon. Selve grensegangen ble gjennomført av ei tolvmannsnemnd oppnevnt av lensmannen. De tolv nemndemennene ble valgt ut blant de beste bøndene i bygda, likevel slik at bøndene på de berørte gårdene foreslo seks av medlemmene og Ingjald Håkonsson de seks andre. Selve grensegangen var imidlertid en ren bygdesak administrert av lensmannen.

Mye av det overleverte brevmaterialet består av vitnemål om økonomiske transaksjoner mellom bygdefolk og kirken. Det har dreid seg om gaver og forskjellige testamentariske diposisjoner, om makeskifter og om kjøp og salg. Her er det verdt å merke seg at disse overføringene i de aller fleste tilfellene har skjedd innenfor bygdeoffentligheten, at dette er blitt regnet for rettshandlinger med primær relevans for bygdesamfunnet.

Men forholdet mellom kirken og bygdefolket har ikke bare artet seg ved gjensidig funksjonalitet og i tilsynelatende harmoni. Her er også interessante eksempler på konflikt. Det er særlig kirkelige jordegodsinteresser som har kollidert med bygdefolkets. Av de kirkelige godsherrne synes klosterbrødrene å ha vært de iherdigste når det gjaldt å hevde påståtte rettigheter. Det var således Halsnøyklosteret Tore Torkjelsson sto overfor da han kjempet for Onarheimkirkens rettigheter i 1327. I det tilfellet gjaldt det en skogteig. Ellers synes klosterfolket særlig å ha vært interessert i fiskerettigheter, og i slike saker kom de gjerne i konflikt med kollektive bondeinteresser. Brødrene i Lyse lå eksempelvis i strid med både søstrene i Nonneseter og bøndene i Os om fiskerettigheter, og mellom bøndene i Suldal og Halsnøybrødrene og domkapitlet i Stavanger hersket det en bitter strid om fisket i Suldalslågen i 1322.⁵¹ Denne striden var forresten av gammel dato. Viktig er det å merke seg at dom i denne saken falt på bygdestevnet i Suldal etter åstedsbefaring med deltakelse fra de berørte parter. Sysselmannen Hallvard på Nærland ledet befaringen, mens lagmannen i Ryfylke orskurdet og utstedte domsbrevet. Domsslutningen siktet mot å forlike de stridende interessene. Også i Jemtland har det vært strid mellom bygdefolket og kirken om fiskerettigheter.⁵²

Men ikke bare kirkens jorddrottelige interesser skapte bygdestrid. Også de kirkelige avgiftskravene kunne møte kollektiv bygdemotstand. Eksempelvis nektet bøndene i Skjåk og Lom sognepresten den reidegift han mente å ha krav på. Striden endte hos biskopen i Hamar, som felte dom i saken den 7. oktober 1343.⁵³ Til bispestevnet i Hamar sendte de to involverte menighetene hver sin ombudsmann, som altså hadde fullmakt til å handle på

⁴⁹) NGL III s. 83.

⁵⁰) DN XXI nr. 67.

⁵¹) DN VIII nr. 83, nr. 84, DN IV nr. 155, nr. 156.

⁵²) Se f.eks. JHD I nr. 39 o. fl. st.

⁵³) DN I nr. 287.

vegne av bygdefellesskapet. Men sognefolket tapte, da motparten kunne legge fram fullgode adkomstbevis for sine krav. Bedre gikk det imidlertid i Jemtland, da presten i Alsen forsøkte å kreve inn såkalt bispestol (cathedraticum). Her hevdet bøndene at de i sin tid hadde lagt en egen gårdpart til prestebordet til dekning av diverse utgifter ved bispevisitas, og da uppsalabiskopen endelig kom, dømte han i menighetens favør.⁵⁴

Allmennt gjelder det både for kirken og kronen at forholdet til bygdefolket ikke har vært betraktet som en ensidig øvrighetsrelasjon. Bygdeallmuen har ikke bare vært gjenstand for styring, den har også vært delaktig i styringen. Samvirket bygdekommune-rikksmyndigheter var selve fundamentet for den gammelnorske statsordningen.

De fleste offentlige oppgavene har vært bygdefolkets eget ansvar. Det lokaloffentlige rommet har stort sett vært behersket av bygdeeliten, kontakten mellom bygdesamfunn og rikssamfunn har i høy grad vært sikret gjennom ordningen med offentlige ombudsmenn, og i krisesituasjoner har bygdefellesskapet visst å yte kollektiv motstand. Det var et betydelig politisk potensiale i bondesamfunnet.⁵⁵

Den politiske krisen i Jemtland 1347-49 medførte behov for ekstraordinære tiltak for å få til en dialog mellom jemtene og styresmaktene. Men dette behovet var også til stede i hverdagen og fant gjerne sted under mindre dramatiske omstendigheter, som f.eks. når sysselmannen møtte bøndene på ting og stevne, eller når biskopen kom på visitas. Et brev utstedt på Stein på Byneset den 1. desember 1342 gir oss et levende vitnemål om hvordan det foregikk under bispebesøk.⁵⁶ Her fortelles det at erkebiskop Pål Bårdsson etter gudstjenesten og fermingen hadde samtaler med menigheten. Blant annet hadde han spurt om de hadde noen klager å fremføre på prost, prest eller andre av hans klerker eller tjenestemenn. Da bøndene sa seg godt fornøyd med tingenes tilstand, ble det utferdiget et vitnebrev om dette, utstedt og beseglet av to kanniker i Nidaros, en notarius og ni representanter for bynesningene.

Samlet vitner det overleverte bygdebrevmaterialet om at der *i høymiddelalderens norske bondesamfunn var enighet om tre grunnprinsipper for sosialt samliv, nemlig at alle viktige saker skulle behandles i full offentlighet, at bygdefellesskapet skulle være delaktig i den offentlige behandlingen, og at denne måtte være i samsvar med loven.*

⁵⁴) JHD I nr. 53.

⁵⁵) Det er forøvrig påfallende likheter mellom det vi har funnet m.h.t. det politiske livet i bygde-Norge 1320-50 og det Peter Blickle regner som karakteristisk for den kontinentale bondekommunalismen som vokste fram mot slutten av høymiddelalderen. Se "Die Gemeinde als Verband mit staatlichen Funktionen" i Blickle 1981 s. 23 ff.

⁵⁶) DN IV nr. 268.

Kap. 6 **BYGDEBREVENE 1420-1450.**

I norsk historiografi tegnes den politiske utviklingen i senmiddelalderen som en nedadgående kurve. Nedgangen har tre aspekter: tapet av nasjonal selvstendighet, statsmaktens oppløsning og det lokale samfunnslivets regresejon til førstatlige tilstander.¹

Bortsett fra det faktum at Norge i 1536/37 ble inkorporert i Danmarks krone, og at den egne norske staten med det forsvant, kan det hevdes at selve nedgangsbegrepet substansielt sett er nokså magert. Derimot er det omgitt av et tykt lag med nasjonale verdidommer og forutfattede synsmåter. Eksempelvis er ennå ikke påstanden om statsmaktsoppløsning gitt noe adekvat innhold. Jeg regner da ikke de sentrale norske riksorganenes reduserte betydning etter 1387 som uttrykk for statsmaktsoppløsning. Dette var bare en naturlig følge av at landets politiske sentrum nå ble liggende utenfor rikets grenser. Statsmakten forsvant ikke fra det norske samfunn, selv om statsledelsen flyttet. Heller ikke vet vi nok om den norske lokalforvaltningen i hundreåret etter 1350 til å kunne tale om oppløsning av statsmakten på det nivået. Det samme gjelder læren om at bygdesamfunnene som følge av denne påståtte statskrisen skal ha vendt tilbake til en slags førstatlige urtilstand.²

Nå er det ikke min hensikt å gå til frontalangrep på den bøygen som heter Norges nedgang; men ved å rette søkelyset mot kommunalordningens utvikling i hundreåret etter maneddauen burde vi komme nærmere en begrunnet oppfatning av spørsmålet om

¹ S. Imsen: Over bekken etter vann eller historien om den tyske bondekommunalismen som hjelp til selvhjelp. HT 1989.

² Se eksempelvis J.A. Seip: Lagmann og lagting i senmiddelalderen og det 16. århundre, hvor det på s. 118 hevdes at "Den gradvise opløsning av statsmakten i det 14. årh. får avgjørende innflydelse på organene for rettspleien. Der kan iakttas en regresjon til mere primitive domstoler, til lagmannen og dernest til den mest elementære av alle domstoler, til domen". Oslo 1934. Jfr. Andreas Holmsen som sier: "Mens statssamfunnet gikk i oppløsning vokste de primitive lokale bondesamfunnene fram til nytt liv". Norges Historie, s. 353. Oslo 1961. I tråd med disse utsagnene hevder Ole Jørgen Benedictow at: "Ettersom staten Norge vek i bakgrunnen, trådte bygdenorge fram. Inntrykket av regresjon forsterkes av at bondesamfunnets typiske reaksjon på selv å måtte overta sosiale kontroll- og reguleringsoppgaver, var å gripe tilbake til de gamle førstatlige organisasjonsformene". Norges Historie V, s. 78. Oslo 1977.

statsmaktens forvitring og bygdelivets regresjon. Jeg vil derfor undersøke om bygda fortsatt var et fellesskap med statlige funksjoner i 1450, og på hvilke premisser dette fellesskapet eventuelt fungerte. Var bygdekommunen blitt mer autonom i forhold til stat og kirke i løpet av dette hundreåret? Var interessekonstellasjonene i lokalsamfunnet endret, og hadde endringene gitt seg strukturelle utslag? Jeg er også interessert i se nærmere på bonden som kollektiv politisk aktør hjemme i bygda, så vel som innenfor bygdelaget, regionen, landsdelen, eller for den saks skyld på riksnivå.

Det nordiske unionsmonarkiet nådde sin topp i 1420-30-årene. Perioden er preget av en sterk og ambisiøs statsledelse, som til slutt måtte strekke våpen overfor motstanderne av det dominale unionsregimet og kongens baltiske stormaktpolitikk. I 1440-årene forsøkte man å tømre opp igjen unionen, men løsere enn før og med svakere kongemakt. De politiske kampene som fulgte etter Kristoffer av Bayerns død i 1448 gjorde i virkeligheten slutt på den nordiske treriksunionen, selv om arven fra Kalmar først ble skrinlagt i 1520-årene. Dessuten har menigmann satt sitt preg på det politiske livet 1420-1450 i en grad som er ukjent siden borgerkrigstiden.

Det er bevart et rikt lokalt diplommateriale fra Erik av Pommerns og Kristoffer av Bayerns tid. Vi har mer enn dobbelt så mange bygdebrev fra disse årene som fra tidsrommet 1320-1350. Heller ikke tiden etter 1450 kan oppvise en tilsvarende lokal diplomrikdom. Grunnlaget burde derfor være godt nok til å rekonstruere hovedtrekkene i den norske kommunalordningen, selv om ikke alle sidene ved det kommunale livet er like godt dokumentert enn si dokumenterbare.

Noen innledende betraktninger om brevene.

Før vi tar fatt på de strukturelle og sosiale aspektene ved kommunalordningen 1420-1450 skal vi sammenholde det aktuelle diplommateriale med brevene 1320-1350 for å kartlegge saksområde og interessekonstellasjoner i bygdesamfunnet gjennom disse hundre årene.

Jeg har valgt å gruppere brevene under kategoriene *transaksjoner* (gårdhandler, gaver, makeskifter, arveskifter o.l.), *tvister* og diverse *øvrighetsrelasjoner*. Med tvister vil jeg mene sivile uoverensstemmelser, overveiende, men ikke utelukkende, av økonomisk karakter. Tvistene ble søkt løst gjennom en rettslig prosess i samsvar med lov og/eller sedvane. Jeg har valgt å regne individuelle og kollektive tvister mellom bygdefolk og kirkelige institusjoner/geistlige personer til en og samme kategori på grunn av likheten - mellom disse sakene både med hensyn til tvistegjenstand og behandlingsmåte. Det er imidlertid klart at de kollektive tvistene bygdefolk-lokalgeistlighet i tillegg har hatt "politiske" overtoner som kunne berettiget til en plassering under kategorien øvrighetsrelasjoner. Disse kollektive tvistene vil derfor også bli trukket inn ved en samlet vurdering av forholdet mellom bygdesamfunn og kirkelig øvrighet. Under kategorien diverse øvrighetsrelasjoner har jeg samlet alt fra levninger etter lokal forvaltning til politiske saker som berørte eller involverte bygdefolk, som f.eks. opprørene i 1430-årene eller tronfølgestridighetene 1448-1450. Også enkelte kongebrev med særlig relevans for forholdet øvrighet-bondesamfunn er tatt med.

Transaksjonene og tvistene er igjen delt inn i underkategoriene interne bondetran-

saksjoner, transaksjoner mellom bønder og kirkelige institusjoner/geistlige personer, transaksjoner mellom bønder og adel/rikselite, interne bygdetvister, tvister mellom bønder og kirkelige institusjoner/geistlige personer og tvister mellom bygdefolk og adel/rikselite. Tvister mellom bøndene og kronen forekommer bare unntaksvis - jeg regner da ikke allmueuro, protest og oppløp til kategorien tvister. Øvrighetsrelasjonene er sortert i kategoriene: bøndenes forhold til kirken, som altså ikke rommer de kollektive tvistene, bygdefolkets mellomværender med kronen, samt drap og andre alvorlige krenkelser av fysisk eller sosial art. Når jeg har skilt ut drapene og andre kriminelle mål som en gruppe for seg, er det dels fordi disse sakene på en særlig dramatisk måte fokuserer på spenninger og konflikter i lokalsamfunnet, og dels - som tidligere nevnt - fordi drapsprosessen hadde to aspekter, et strafferettslig og et privatrettslig.

Når det gjelder tabellene nedenfor, må det nevnes at grensdragningen mellom de sosiale kategoriene ikke er helt uproblematisk. Å skille klart og entydig mellom gruppene adel, bønder og bymenn har i mange tilfelle vært ganske umulig. Særlig vanskelig har det vært for perioden 1320-1350, ettersom de forskjellige elitene fløt mye mer over i hverandre da enn hundre år senere. Jeg har derfor i mange tilfeller anvendt et forholdsvis grovt skjønn når det gjelder å bestemme en aktør som bonde, bymann eller "adelig". Dette med adel er forresten noe enklere i 1400-årene enn tidligere på grunn av den mer utbredte og differensierte bruken av adelspredikater, noe som reflekterer fremveksten av en virkelig adelsstand i Norge i løpet av dette århundret.

Det må også nevnes at jeg av praktiske grunner ikke har skilt mellom geistlige som handlende på vegne av kirken og som handlende på egne vegne. Innenfor kategoriene transaksjoner og tvister bønder-kirke/geistlighet er det derfor ikke så rent få tilfeller av private prestetransaksjoner og tvister. I det hele tatt understrekes i brev etter brev lokalgeistlighetens økonomiske og sosiale bånd til sambygdingene.

Det må videre understrekes at det selvfølgelig er umulig å trekke entydige og bindende slutninger på grunnlag av endringer i brevmengde og den saklige sammenhengen av corpus, samt diplomenes geografiske fordeling. Slutningene vil nødvendigvis ha et hypotetisk preg. De kan likevel være nyttige som utgangspunkt for det videre arbeid.

Tabell 6:1. Brevene 1320-1350 og 1420-1450.

Tr.=transaksjoner, tv.= tvister og rel.= diverse øvrighetsrelasjoner, I=1320-1350, II=1420-1450.

Opphavsstedene	tr.I	tr.II	tv.I	tv.II	rel.I	rel.II
Agder	1	18	-	6	-	6
Grenland	1	18	5	6	5	12
Vestfold	14	48	5	27	3	9
Drammensvassdraget	4	29	2	15	-	4
Oslo m. omland	49	32	9	17	5	27
Follo	15	14	7	21	-	-
Borgarsysla	8	57	7	47	3	4
Båhuslen	2	12	1	11	4	3

Viken	94	228	36	150	20	57
Rom.-Sol.-Odal	29	34	11	10	(1)	3
Mjøsbygdene	26	40	35	32	-	8
Hadeland-Land	1	6	4	5	-	1
Ringerike	8	8	9	1	1	-
Opplandene	64	88	59	48	2	12
Råbyggelaget	-	20	1	2	-	4
Telemark	-	44	1	9	3	13
Numedal	1	17	3	2	-	-
Tverrdalene-Hallingd.	2	14	4	2	-	-
Valdres	17	10	16	2	-	1
Gudbrandsdal	36	84	28	40	3	10
Østerdalen	-	-	1	-	1	-
Dalene sønnafjells	56	189	54	57	7	28
Det sønnafjelske	214	505	149	255	29	97
Rogaland	2	33	5	5	1	6
Sunnhordland	1	2	7	1	1	-
Hardanger	8	23	4	4	1	2
Voss	24	17	18	8	-	4
Bergen	15	8	11	5	14	2
Sogn	18	1	8	2	-	1
Sunnfjord	1	-	-	-	-	-
Nordfjord	3	2	3	-	2	-
Møre	3	4	1	1	3	5
Romsdal	1	4	-	1	1	-
Vestlandet	76	94	57	27	23	20
Vesterhavsoyene	3	3	-	1	1	3
Trøndelag	5	6	4	8	1	21
Jemtland	8	82	4	11	7	28
Midt-Norge	13	88	8	19	8	49
Nord-Norge	-	-	-	-	1	5
Det nordafjelske	89	182	65	46	32	74
Fastlands-Norge	303	687	214	301	61	171

Denne samlede oversikten over brevene tyder på at det saksområdet som har vært gjenstand for institusjonalisert samhandling mellom bøndene innen bygda/bygdelaget - eller på et en høyere regionalt nivå - og mellom bygdefolk og øvrighetsrepresentanter, ikke har endret seg nevneverdig mellom 1350 og 1450. Den kommunale sektor synes med andre ord uendret siden Magnus Erikssons tid. *Varetakelse av sambygdingenes økonomiske og sosiale interesser, samt ansvaret for å løse lokale konflikter og derigjennom bevare samfunnsfreden, har vært menigmanns offentlige hovedbeskjeftigelse.* Dertil kommer diverse fellesoppgaver pålagt bygdefellesskapet av geistlig og verdslig øvrighet. Brevmassen viser oss at bygda primært har vært en "rettskommune".

Men selv om den bygdekommunale sektor saklig sett synes uendret, er det grunn til å tro

at den kommunale aktiviteten er økt, i alle fall har brevmengeden vokst betydelig. Vi har bevart dobbelt så mange brev fra tiårene 1420-1450 som fra perioden 1320-1350.³

Også det geografiske mønsteret er i hovedtrekk det samme på de to tidspunktene. Men innenfor dette mønsteret kan vi observere interessante forskyvninger i brevmassen. Mest iøynefallende er Sørøstlandets og Sørlandets tyngde i corpus 1420-1450. La oss se nærmere på hva de forskjellige kategoriene kan fortelle oss om interessekonstellasjoner og geografisk variasjon.

Transaksjonene.

Tabell 6:2. Transaksjonene 1420-1450.

*Bb=interne bonde*transaksjoner, *bk=transaksjoner bonde-kirke/geistlighet*,
ba=transaksjoner bonde-adel/rikselite, I=1320-1350, II=1420-1450.

Opphavsstedene	bbI	bbII	bkI	bkII	baI	baII
Agder	-	13	1	4	-	1
Grenlandsområdet	-	14	1	1	-	2
Vestfold	14	34	-	4	-	7
Drammensvassdr.	1	21	2	-	-	8
Oslo m. omland	42	18	6	6	-	5
Follo	6	5	9	9	-	-
Borgarsysla	6	40	2	11	-	5
Båhuslen	1	7	1	4	-	1
Viken	70	152	22	39	-	29
Romerike-Sol.-O.	26	32	3	2	-	-
Mjøsbygdene	18	37	6	-	-	2
Hadeland-Land	1	6	-	-	-	-
Ringerike	5	7	3	1	-	-
Opplandene	50	82	12	3	-	2
Råbyggelaget	-	20	-	-	-	-
Telemark	-	42	-	2	-	-
Numedal	1	16	-	1	-	-
Tverrd.-Halld.	1	14	-	-	-	-
Valdres	16	9	-	1	-	-
Gudbrandsdalen	27	74	6	6	2	4

³ Veksten har imidlertid ikke vært kontinuerlig siden 1350. Brevmengden de første tiårene etter manedauen viser en fallende tendens. Først i 1380-90-årene gjenvinnes nivået 1320-1350, men vekst ut over dette kan ikke registreres før århundreskiftet.

Dalene sønnafjells	45	175	6	10	2	4
Det sønnafjelske	165	409	40	52	2	5
Rogaland	2	14	-	18	-	-
Sunnhordland	1	2	-	-	-	-
Hardanger	6	23	2	-	-	-
Voss	22	9	1	5	-	3
Bergen	12	4	2	3	-	1
Sogn	16	1	1	-	-	-
Sunnfjord	1	-	-	-	-	-
Nordfjord	1	2	2	-	-	-
Møre	1	3	-	1	2	-
Romdsdal	1	4	-	-	-	-
Vestlandet	63	62	8	27	2	4
Orknøyene	-	1	-	-	-	1
Shetland	-	1	-	-	3	-
Færøyene	-	-	-	-	-	-
Vesterhavsøyene	-	2	-	-	3	1
Trøndelag	4	5	1	1	-	-
Jemtland-Herjed.	1	79	2	1	6	2
Midt-Norge	4	84	3	2	6	2
Nord-Norge	-	-	-	-	-	-
Det nordafjelske	67	146	11	29	12	6
Fastlands-Norge	232	555	51	81	14	41

(I tillegg kommer et titalls transaksjoner bygdefolk-bymenn, og et tilsvarende antall interne rikselitetransaksjoner som har funnet sted i lokaloffentligheten, og der bygdefolk har medvirket som funksjonærer. Ættledninger av prestesønner, samt diverse andre avtaler som vanskelig lar seg rubrisere som transaksjoner er heller ikke tatt med i tabellen.)

Tallene indikerer økende transaksjonshyppighet blant bygdefolk i første halvdel av 1400-årene sammenlignet med tiårene før 1350. Avfolkning, landskyldfall og ødegårdsdannelse har altså etter den første vanskelige tilpasningsperioden ikke resultert i mindre salg og kjøp av jord, makeskifter m.m., snarere tvert imot. Samtidig kan den økende mengden skriftlig dokumentasjon sies å svare dårlig til forestillingen om bygde-Norges regresjon etter manndauen. Det er særlig grunn til å merke seg skriftof-fentlighetens ekspansjon inn i det sørnorske selveierområdet. Setesdal, Telemark, Numedal og Hallingdal, som nesten ikke har etterlatt oss brev fra tiden før 1350, for ikke å si 1400, kan nå vise til en rekke salgsbrev og makeskiftebrev etter århundreskiftet. Denne tendensen styrkes ytterligere ut gjennom århundret. I bygdebrevmaterialet 1537-1559 stammer mer enn halvparten av de sørnorske transaksjonene fra dette randområdet. Brevmassen vitner om betydelig økonomisk aktivitet blant bøndene der. Slik sett kan utviklingen i de sørnorske utkantbygdene snarere karakteriseres som progressiv enn som regressiv.

Situasjonen etter 1400 synes å ha skapt et behov blant bøndene i det norske

selveierområdet for å øke og ordne sitt jordegods, og brevet (skriftfestingen) har tydeligvis vunnet anerkjennelse som et adekvat instrument til trygging av bygdefolks økonomiske interesser. Samtidig er det blitt skapt behov for lokal kompetanse til rettslig sikring av disse avtalene. Situasjonen har kalt på sambygdingenes medvirkning. Senmiddelalderens typiske bygdekommunale funksjonær, lagrettemannen, er fra nå av fast gjest ved salg, makeskifter og arveskifter. Teler og setesdøler med respekt for seg selv har eid segl.

Sett i sammenheng med det sørnorske selveierområdets særegne kombinasjon av bruk og eiendom, kan den økte transaksjonshyppigheten tolkes som uttrykk for ønsket om å sikre vitale interesser i et kriserammet bondesamfunn. Problemet er imidlertid at økt transaksjonsfrekvens er et allmennt fenomen i de sørnorske bygdene. Det er derfor grunn til å tro at der i denne delen av landet var skapt en økonomisk situasjon etter 1400 som stimulerte bygdefolk så vel som bymenn, geistlige og adelige til økt aktivitet på eiendomsmarkedet. Skriftoffentlighetens ekspansjon kan samtidig tolkes som uttrykk for at de sørnorske avdalene, som ifølge Andreas Holmsen ennå i Magnus Lagabøtes tid ikke var skikkelig integrert i det norske statssamfunnet, nå i det minste var innlemmet i landsdelens bygdekommunale selskap.⁴

Som nevnt gjenfinner vi i hovedtrekk det samme geografiske mønsteret i diplomcorpus 1420-1450 som vi leste ut av brevene 1320-1350. Fortsatt utgjør Oslofjord-området, Mjøsbygdene og Gudbrandsdalen hovedaksen i systemet; men her er som alt antydning interessant forskyvninger. Oslofjord-områdets stilling er betydelig styrket i forhold til Opplandenes. Det sørnorske kystområdet synes å ha fått større økonomisk betydning etter 1400, noe som også reflekteres i brevmengden fra Båhuslen og ikke minst fra Agder.⁵ Dette har rimeligvis også stimulert den bygdekommunale aktiviteten. Bygdefolket har fått fler tvister å løse og interaksjonen mellom bygdefolk og adel/øvrighetsrepresentanter er blitt intensivert.

Det kan også være verdt å merke seg den betydelige nedgangen i brev fra Valdres, som igjen synes å svare til brevreduksjonen fra Sogn. Samtidig kan vi registrere en betydelig

⁴ Andreas Holmsen: Integreringen av innlandsdistriktene i det gammelnorske riket. Hamarspor. Festskrift til Lars Hamre, s. 9ff. Universitetsforlaget 1982.

⁵ Den økonomiske aktiviteten langs den sørnorske kysten reflekteres også gjennom sine negative utvekster, sjørøveriet, som 1400-tallsmaterialet kan rapportere om. Eksempelvis ser vi at sjørøvere er blitt dømt til å tape sin hals i Marstrand i 1438 (DN III 743), og allmuen i Lista len begrunnet sin bønn til kongen om å få beholde Hartvig Krummedike som lensherre med at han hadde beskyttet dem mot røveri (DN V 716). Den samme Hartvig var forøvrig meget interessert i å investere i jordegods langs Sørlandskysten. Fra Oslofjordområdet og Agdesiden øker nå også vitnemålene om skipshandler og interesse for sjøfart og handel, og i dette synes også bygdefolk å ha deltatt (DN VIII 283, DN III 667, DN II 710, DN IX 260, DN V 715). Jeg vil likeledes tro at den markerte forskyvningen av brevmengden rundt Drammensvassdraget fra de øvre til de nedre bygdene (Eiker og Lier) gjenspeiler kystområdets økte økonomiske betydning.

brevøkning fra Hardanger, som i kommunikasjonsmessig forstand var knyttet til Østlandet via Numedal og øvre Telemark. Dette kan reflektere en omlegning, eller forskyvning av kommunikasjonen mellom Vestlandet og Østlandet fra den tidligere hovedruten mellom de opplandske breibygdene via Valdres til Sogn og til de sørøstnorske kystbygdene via de sørlige dalførene til Hardanger, skjønt her byr traderingen på betydelige muligheter for feilslutninger. Etter 1400 ble også deler av Valdres overflyttet fra Gulatingslagen til Oslo lagsogn.⁶

Relativt sett er altså Vestlandets posisjon i corpus svekket i løpet av disse hundre årene. Det vestnorske transaksjonsmaterialet viser vekst bare for handler hvor geistlige har vært involvert. Det synes å ha vært langt mindre økonomisk aktivitet blant de vestnorske bøndene enn blant de østnorske. Det samme gjelder trønderne. Sannsynligvis skyldes dette kirkens og de store herrenes dominerende posisjon som jordeiere nordafjells.⁷ I det hele tatt er sporene etter bygdekommunalt liv svakere vestafjells enn ellers i fastlands-Norge. Det føyer seg forøvrig godt inn i det generelle mønsteret at bare Rogaland og Hardanger kan vise til noen brevvekst av betydning.

Jemtland står i en stilling for seg. Der kan vi observere en påfallende endring i sammensetningen av brevmengden fra første halvdel av 1300- til første halvdel av 1400-tallet. Mens det er øvrighetsinteressene som dominerer 1300-talls materialet er det jemtene økonomiske egenaktivitet som preger 1400-tallsbrevene. Hele 79 salgs- og makeskiftebrev har jeg funnet i Jemtland 1420-1450, mot åtte hundre år tidligere. Det er de beste jemtene som har kjøpt og solgt og ordnet sitt gods, de som har kunnet smykke seg med tittelen "beskedelige menn".⁸

⁶ J.A. Seip op. cit. 1934, s. 9ff. En passant kan det nevnes at den godshungrige Hartvig Krummedige på Brunla, som hadde hovedtyngden av sine økonomiske interesser knyttet til Oslofjordbygdene, også søkte å skaffe seg fotfeste i Hardanger og på Agder (DN IX nr. 286, DN I nr. 789, DN II nr. 752, DN V nr. 738, DN III nr. 791, jfr. Ole J. Benedictow: Hartvig Krummedikes jordegods. En studie i en senmiddelaldersk adelsøkonomi, s.15f. Univ.forl. 1970.) Periodens kjente bondeoppløp er også knyttet til bygdene rundt Oslofjorden, nedre Telemark, samt Hardanger, og dessuten hører vi om et sysselmannsdrap i Gudbrandsdalen.

⁷ Se eksempelvis Per-Øivind Sandberg: *Jordeboka over Hans Sigurdssons norske godskompleks*. Et forsøk på rekonstruksjon av Sudrheimættens jordegods i Norge ca. 1500. Hovedfagsoppgave UniO 1970. Se også A. Holmsen: *Gård og gods i Norge i eldre tid*. Univ.forl. 1980; A. Dybdahl: *Jordeiendomsforhold og godseiere i Trøndelag*. Fra Aslak Bolt til Landkommisjonen. Trondheim 1979.

⁸ Betegnelsen beskedelig mann svarer til det eldre skjønnsom (skynsamir) mann, eller på latin discretus vir. Selv om det forekommer at væpnere er blitt omtalt som beskedelige menn, har beskedelig ikke vært noe adelspredikat. Betegnelsen er helst blitt brukt om folk fra bondesamfunnets øvre sjikt. I det øvrige fastlands-Norge forekommer betegnelsen beskedelig mann bare

Byene ser ut til å spilt en både absolutt og relativt mindre rolle som sentra for bøndenes jordegodstransaksjoner nå enn hundre år tidligere. Særlig påfallende er Bergens reduserte betydning som møtested for vestlandsbøndene. For bøndene har Bergen først og fremst vært stedet hvor Gulatinget holdt til. Også Oslos posisjon som sentrum for det østnorske eiendomsmarkedet synes svekket, men langt fra i samme grad som Bergens tilsvarende posisjon på Vestlandet. Derimot ser Tønsbergs regionale sentrumsrolle ut til å ha vært urokket. Det samme gjelder Skien og Hamar; dessuten dukker nå Sarpsborg og Marstrand opp i materialet.

Men corpus indikerer ikke bare geografiske forskyvninger. Her antydes også viktige sosiale endringer. I denne omgang vil jeg nøye meg med å påpeke et forhold som lett faller i øynene, nemlig framveksten av det jeg vil kalle en regional "nyadel" i Oslofjordområdet, samt det økonomiske samspillet mellom denne gruppen og den tradisjonelle bygdeeliten. De sørøstlandske kystbygdene skiller seg således ut ikke bare ved mengden transaksjoner, men også ved den store graden av økonomisk interaksjon mellom nye og gamle eliter. Dertil kommer at også kirkens menn har opptrådt mer aktivt på det lokale eiendomsmarked her enn i andre deler av landet. Det synes som om "moderniseringsprosessen" var kommet lenger i Sørøst-Norge enn i resten av landet ved midten av 1400-tallet. Bygdelivet sør for Oslo har artet seg annerledes enn i de mer "tradisjonelle" opplandsbygdene.

Twistene.

Tabell 6.3. Twistene 1320-1350 og 1420-1450.

Bb=interne bonde-bygdetvister, bk=tvister bonde-kirke/geistlighet, ba=tvister bonde-adel/rikselite. I=1320-1350, II=1420-1450.

Opphavsstedene	bbI	bbII	bkI	bkII	baI	baII
Agder	-	5	-	1	-	-
Grenlandsområdet	5	5	-	1	-	-
Vestfold	4	12	1	8	-	7
Drammensvassdr.	2	7	-	2	-	6
Oslo m. omland	7	10	1	6	-	1
Follo	3	7	4	14	-	-
Borgarsysla	7	38	-	7	-	2
Båhuslen	1	11	-	-	-	-
Viken	29	95	6	39	-	16
Romerike-Sol.-O.	10	8	1	2	-	-
Mjøsbygdene	16	25	7	6	1	1
Hadeland-Land	3	4	1	1	-	-

sporadisk før 1450. (Se eksempelvis DN II 706, DN XV 59, DN III 747, DN XXI 324, DN IV 938, DN II 735, DN I 776, DN II 773, DN I 810, DN V 766, DN VII 433). Jfr. Halvor Kjellberg: *Titulaturer*, KLN M XVIII og E. Fjeld Halvorsen: *Discretus vir*, KLN M III.

Ringerike	6	1	3	-	-	-
Opplandene	35	38	12	9	1	1
Råbyggelaget	1	2	-	-	-	-
Telemark	1	7	-	2	-	-
Numedal	3	2	-	-	-	-
Tverrd.-Hallingd.	4	2	-	-	-	-
Valdres	14	2	2	-	-	-
Gudbrandsdalen	25	26	3	3	1	2
Østerdalen	1	-	-	-	-	-
Dalene sønnafjells	49	41	5	5	1	2
Det sønnafjelske	113	174	23	53	2	19
Rogaland	3	4	3	1	-	-
Sunnhordland	2	-	6	1	-	-
Hardanger	4	4	-	-	-	-
Voss	17	5	1	1	-	2
Bergen	9	5	4	-	-	-
Sogn	6	2	2	-	-	-
Sunnfjord	-	-	-	-	-	-
Nordfjord	2	-	1	-	-	-
Møre	1	1	-	-	-	-
Romsdal	-	1	-	-	-	1
Vestlandet	44	22	17	3	-	3
Vesterhavsøyene	-	1	-	-	-	-
Trøndelag	2	5	2	3	-	-
Jemtland	1	10	2	1	-	-
Midt-Norge	3	15	4	4	-	-
Nord-Norge	-	-	-	-	-	-
Det nordafjelske	47	37	21	7	-	3
Fastlands-Norge	160	211	44	60	2	22

(Et fåtall tvister bønder-bymenn er ikke tatt med i denne oversikten. Jeg har også registrert en enkeltstående eiendomstvist bonde-krone fra Jemtland 1448 (DN XXI 448), som likeledes er holdt utenfor. Den ble forøvrig avgjort av en lokal 12-mannsnemnd. Når det gjelder tvistene mellom bygdefolk og lokalgeistlighet har disse enten hatt sin bakgrunn i enkelte bygdepresters privatøkonomiske disposisjoner (eksempelvis vestbypresten Skeldulf Tordssons, som kan spores i 11 av de fjorten brevene fra Follo 1420-1450), konflikt på grunn av prestebordsinteresser eller enkelte sognepresters krav på arbeidytelser, som f.eks. striden om kirkeveien i Sande i Vestfold. Slike stridigheter var det forøvrig mange av i bygdene rundt Oslofjorden i første halvdel av 1400-tallet (NGL 2.r. I s. 364f. og s. 382, DN I 595, DN VIII 682, DN II 770, jfr. Koht 1976 s. 35).)

Twistene gjenspeiler den samme tendensen som transaksjonene, nemlig det sørøstnorske kystområdets dominans og Vestlandets både absolutte og relative tilbakegang sammenlignet med perioden 1320-1350.

Særlig kan det være grunn til å fremheve bygdene mellom Langesundsfjorden og Iddefjorden. Ikke bare møter vi mange interne bondetvister i dette området, men også

mellom bøndene og de andre samfunnsgruppene synes konfliktnivået å ha vært høyere enn andre steder. Tvistene herfra kan blant annet tolkes som uttrykk for en ny "sosial" konfliktdimensjon knyttet til forholdet mellom den tradisjonelle bygdeeliten bestående av storbønder/bygdekakser og en ny regional adel, dels bestående av enkelte gamle familier på vei oppover i det sosiale system, men særlig av nykomlinger med tilknytning til de mektige herrer på kongens slott.⁹

Også kollektiv bondemotstand er bedre dokumentert fra disse bygdene enn fra det øvrige fastlands-Norge. Særlig synes det økonomiske hopehavet mellom bøndene og lokalgeistligheten i Skiensysla, Tønsbergsysla og Borgarsysla å ha vært konfliktfyllt.¹⁰ En tilsvarende turbulent sameksistens bygdefolk-kirke/geistlighet er hundre år tidligere best kjent fra Rogaland og Sunnhordland; og vel å merke er det først og fremst klostergeistligheten som der har vært bygdefolkets motpart. Munkene er så godt som fraværende i bygdebrevene 1420-1450.

Det ualminnelig høye konfliktnivået i bygdene rundt Oslofjorden, som de overleverte brevene synes å indikere, gir oss anledning til å studere det bygdekommunale livet mer inngående der enn andre steder i landet, kanskje Gudbrandsdalen og Jemtland unntatt. Muligheten til å studere bygdekommunen er altså ikke like god for alle landsdelene. Problemet gjelder forsåvidt også for tidsrommet 1320-1350, skjønt Vest-Norge er bedre stilt for denne tidligste perioden. Når det gjelder Trøndelags del er det imidlertid motsatt, ikke minst takket være erkebiskop Aslak Bolts aktive forhold til bøndene.

Brevene fra Sørøstlandet forteller oss at lokal konfliktløsning fortsatt har vært bygdefellesskapets hovedansvar. Og det har ikke bare dreid seg om interne bondetvister. Også tvister som involverte adelens, geistlighetens og øvrighetens interesser (først og fremst den kirkelige) har vært gjenstand for bygdekommunal behandling. Hovedregelen synes å ha vært at lokale tvister skulle avgjøres lokalt. Både lagmann og official har regelmessig sendt eiendomstvister hjem til bygda for provsopptak og/eller domsavgjørelse. Og i de tilfellene den endelige dommen er blitt fattet i byen og ved en embetsinstans har representanter fra lokalsamfunnet normalt vært medvirkende. I det minste når det gjelder denne delen av landet, synes bygda som rettskommune snarere styrket enn svekket, i alle fall ved første øyekast. I tillegg til utøvelsen av den lokale domsmakten kommer som nevnt forvaltningen av en økende mengde transaksjoner innenfor bygdeoffentligheten.

⁹ A. Coldevin: *Norske Storgårder*. Bd. 1 s. 20ff. Oslo 1950.

¹⁰ NGL 2.r I s. 364f., s. 382, DN I nr. 595, DN VIII nr. 264, DN V nr. 553, DN I nr. 682, DN VII nr. 377, DN VIII nr. 271, DN I nr. 701, DN XI nr. 145, DN III nr. 687, DN VIII nr. 279, nr. 280, DN VII nr. 385, DN VIII nr. 286, DN XVIII nr. 58, DN II nr. 739, DN VIII nr. 312, nr. 313, nr. 314, DN I nr. 777, DN IX nr. 282, DN VIII nr. 315, nr. 316, DN I nr. 780, DN XVIII nr. 62, DN V nr. 734, DN II nr. 770, DN I nr. 798, DN VIII nr. 330, DN I nr. 799, DN VIII nr. 331, nr. 333, DN IX nr. 307, DN V nr. 760. Vi bør ha in mente at en del av disse tvistene kunne vært rubrisert som interne bygdetvister, da den geistlige part i en rekke tilfeller handler på egne vegne og i en sosial sammenheng som primært eksponerer hans tilhørighet til bøndene.

Når det gjelder de tilgrensende dalførene legger vi merke til at tvistematerialet ikke viser på langt nær den samme veksten som transaksjonene. Samtidig er dette det området i landet som både før og etter 1350 kan vise til den største drapsfrekvensen. Brevene vitner imidlertid om at drapene enten har vært å regne som rene vådefall - i det minste som klart uforsettelige handlinger - eller spontane affekthandlinger som følge av personlig krenkelse. Økonomiske uoverensstemmelser synes sjelden å ha gitt seg slike drastiske utslag. Ellers gjelder det for drapene som for tvistene at bondefellesskapet har deltatt aktivt i prosessen. Bygdeprovet har vært avgjørende for spørsmålet om myndighetenes videre strafferettslige forfølgelse, mens den private delen av drapsoppgjøret synes å ha vært betraktet som en sak for bygdekommunen og partene.

Østlandet forøvrig oppviser stor stabilitet sammenlignet med tiden før 1350. De østnorske byene synes å ha opprettholdt sin tidligere rolle som judisielle sentra for bøndene. Også når det gjelder tvistematerialet er tilbakegangen for Valdres markert. Gudbrandsdalen derimot har holdt seg godt. Dette er dessuten den delen av Østlandet nest etter bygdene rundt Oslofjorden hvor den lokale adelen synes best i materialet.

Sammenlignet med tiden 1320-1350 er det som nevnt en heller matt og tafatt bygdeoffentlighet som møter oss vestafjells i Erik av Pommerns og Kristoffer av Bayerns tid.¹¹ Tvert imot normen ellers i landet viser tvistene en klart synkende tendens. Mellom Boknafjorden og Romsdalsfjorden mangler vi derfor dokumentasjon av bygdekommunale organer som ting og ombudsmenn. Nemndevesenet er også forholdsvis dårligere dokumentert fra det sentrale Vestlandet enn fra landet forøvrig. Trolig er det en sammenheng mellom alt dette og fraværet av bygdehøvdinger som Peter på Finne Brynjulv Brynjulvsson, og Halldor Olavsson duk fra Voss, Peter på Sandven fra Hardanger og Eindrid Bottolfson, Pål Arnfinnson og Øystein Mugga fra Sogn. Slike folk hadde dominert bygdeoffentligheten vestafjells før 1350. De smykket seg med tilnavnet bonde, men tenderte i virkeligheten oppover mot rikseliten. Lokale ombud og offentlige verv gikk på omgang innenfor denne gamle bygdeeliten. Vi savner slike bygdeledere i de vestnorske brevene 1420-1450.

Det vestlandske tvistematerialet dokumenterer forøvrig den samme forskyvningen mot Hardanger og de sørligere delene av landsdelen som vi har påpekt for transaksjonenes del. For vestlandsbøndene har Bergen først og sist vært Gulatingets by.

Også når det gjelder tvistemålene skiller Jemtland seg ut i det nordafjellske materialet. På alle måter vitner brevene om et levende jemtsk bygdeliv.

Forøvrig antyder tvistematerialet et kontinuerlig, og i det vesentligste uendret, forhold bygdefellesskap-øvrighet. Dette forholdet skal vi imidlertid se nærmere på senere.

¹¹ Forøvrig kan kong Kristoffers brev av 10. desember 1444 til allmuen nordafjells om opprettelse av et eget retterting for denne landsdelen tyde på et uttalt behov blant menigmann for statens judisielle tjenester. (NGL 2.r. I s. 258f.)

Øvrighetsrelasjonene.

Tabell 6:4. Diverse øvrighetsrelasjoner 1320-1350 og 1420-1450. Rk=relasjoner bonde-kirke, rs=relasjoner bonde-stat, d=drap, I=1320-1350, II=1420-1450.

Opphavsstedene	rkI	rkII	rsI	rsII	dI	dII
Agder	-	1	-	2	-	3
Grenland	-	1	-	3	5	8
Vestfold	1	2	1	5	1	2
Drammensvassdr.	-	1	-	3	-	-
Oslo m. omland	-	1	3	17	2	9
Follo	-	-	-	-	-	-
Borgarsysla	-	-	2	3	1	1
Båhuslen	-	1	2	2	2	-
Viken	1	7	8	35	11	23
Romerike-Sol-Od.	-	1	(1)	2	-	-
Mjøsbygdene	-	1	-	2	-	5
Hadeland-Land	-	-	-	1	-	-
Ringerike	1	-	-	-	-	-
Opplandene	1	2	-	5	-	5
Råbyggelaget	-	1	-	-	-	3
Telemark	1	2	-	-	2	11
Numedal	-	-	-	-	-	-
Tverrd.m.Hallingd.	-	-	-	-	-	-
Valdres	-	1	-	-	-	-
Gudbrandsdalen	-	3	3	3	-	4
Østerdalen	1	-	-	-	-	-
Dalene sønnafj.	2	7	3	3	2	18
Det sønnafjelske	4	16	11	43	13	46
Rogaland	-	5	1	-	-	1
Sunnhordland	1	-	-	-	-	-
Hardanger	1	-	-	-	-	2
Voss	-	3	-	1	-	-
Bergen	10	1	2	1	2	-
Sogn	-	-	-	-	-	1
Sunnfjord	-	-	-	-	-	-
Nordfjord	1	-	1	-	-	-
Møre	-	5	2	-	1	-
Romsdal	-	-	1	-	-	-
Vestlandet	13	14	7	2	3	4
Orknøyene	1	-	-	3	-	-
Trøndelag	1	15	-	4	-	(1)
Jemtland	4	3	11	1	6	3
Midt-Norge	5	18	11	5	6	4

Nord-Norge	-	5	1	-	-	-
Det nordafjelske	18	37	19	7	9	8
Fastlands-Norge	22	53	30	50	22	54

(Kongebrev adressert til norske bønder, men utstedt i Danmark eller Sverige, er ikke tatt med i denne oversikten. De fleste slike fra perioden 1320-1350 dreier seg om forholdet mellom sentralmyndighetene og jemtene. Dette gjelder til dels også for dronning Margrete og Erik av Pommerns brev (se. f.eks. DN XIV nr. 36). Nevnes bør kong Kristoffers brev til allmuen nordafjells om opprettelse av en fast rettertingskommisjon, datert København 10. desember 1444 (DN I nr. 790). Heller ikke det fullmaktsbrevet de norske allmuerepresentantene i Lödoöse utstedte for riksrådet i anledning kongevalget der i 1442 er tatt med (NGL 2.r. I s. 204ff..))

Som vi ser er også øvrighetsrelasjonene best belagt i det sønnafjelske materialet. Oslos posisjon som Sør-Norges politisk-administrative sentrum synes usvekket etter 1350. Det er det politiske hopehavet øvrighet-bygdefolk som preger oslobrevene 1420-1450. Hele 14 av de 17 brevene derfra angående forholdet bønder-øvrighet under Erik av Pommern og Kristoffer av Bayern, drapssakene unntatt, kan knyttes til Amund Sigurdssons og Hallvard Gråtoppes reisninger (1436-1439). Dernest kommer brev i forbindelse med kongevalget 1449/50, som f. eks. hedmarkingenes hyllingsbrev til Christian av Oldenburg. Ellers framtrer nå Oslo først og fremst som "hovedstad" for drapsprosessen, og selvfølgelig som et kirkelig administrasjonssentrum. Tvistebrevene kan dessuten fortelle at byen fortsatt har vært viktig som lagmannssete, og lensherren der var naturlig adressat for klagemål over lokale tjenestemenn. Bare en kongelig lov er utstedt i Oslo i denne perioden, nemlig kong Kristoffers norske landefredsforordning av 1442. Han ble forøvrig kronet der i byen.

Ellers kan vi fortsatt observere kirkens relativt sterke stilling nordafjells. Særlig har erkebiskop Aslak Bolt satt spor etter seg. Brevene fra Nidaros erkebispedømme forteller om nær kontakt mellom bygdeallmue og kirkeledelse. Ikke få lokale statutter er bevart etter Aslak, som dessuten i første halvdel av 1430-årene enten selv - eller ved utsendte delegater - gjennomførte et omfattende forhandlingsprogram med sikte på å gjenreise erkesetetets økonomi og erkestolens autoritet i lokalsamfunnet, fra Vestfjorden i nord og til Sunnmøre i sør. En mengde brev er bevart etter de forhandlingene han førte for å få trøndere, møringer og nordlendinger til å betale mikkelstoll, olavsfe og erkebiskopsgave.¹²

I vestlandsmaterialet finnes det knapt spor etter kongelige tjenestemenn og kongelige interesser. Ikke engang lensmenn eller bygdeting kan som nevnt dokumenteres fra bygdene mellom Boknafjorden og Romsdalsfjorden, og det kan være rett som Knut Helle hevder at lensmannsombudet lå nede på Vestlandet i 1400-årene.¹³ Desto merkeligere er dette da lensmennene hadde spilt en viktig rolle i den vestnorske bygdeoffentligheten 1320-1350. På Voss har vi sett at dette ombudet gikk på omgang blant bygdas ledende menn i Magnus

¹² NGL 2.r. I s. 472ff., 474ff., 484ff., 490ff., 496ff., s. 501ff.

¹³ Bergen Bys Historie I, s. 840. Univ.forl. 1982. Helle har i det hele tatt lite å fortelle om lensforvaltning og stiftstyring vestafjells før 1500, se *ibid.* s. 820ff. og 881.

Erikssons tid.¹⁴

Også forholdet bygdesamfunn-kirke er bedre dokumentert sønnafjells 1420-1450 enn tidligere. Materialet er særlig egnet til å studere bøndenes medansvar for bygdekirkelig eiendom og økonomi. Det gir derimot bare spredte glimt av kirkens jurisdiksjon på familie- og seksuallivets område. Det er de økonomiske spørsmålene som dominerer. Også biskopene har varetatt sine økonomiske interesser i lokalsamfunnet i samvirke med representanter for bygdeallmuen.

Jemtene, som mellom 1320 og 1350 i ekstrem grad synes å ha vært gjenstand for verdslige og geistlige makthaveres interesse, ser ut til å ha fått et mer normalt forhold til krone og kirke etter 1400. Noe av grunnen til det er trolig at landskapet etter etableringen av treriksunionen mistet den frontplassering det hadde hatt i 1300-årenes politiske spill. Det gamle jemtiske kommunalsystemet basert på en korporativt utformet regional elite av kongsmenn, nå titulert "beskedelige menn", og med lagmannen og prosten i spissen, har imidlertid fortsatt å spille en hovedrolle i samfunnslivet.¹⁵

Men fritt for kongelige tjenestemenn og eksterne politiske interesser har landskapet ikke vært. Her er flere referanser til "kongsgården" Forberg på Frösö (den nevnes ikke i 1320-1350), og vi møter fogden ute i bygda, ivrig vaktende over kronens interesser.¹⁶ De norske sysselmenn - rekruttert fra det trøndske og nordvestlandske aristokratiet - som hadde vært så karakteristiske for jemtlandsoffentligheten i første halvdel av 1300-tallet, er imidlertid borte. Isteden kan vi observere en interessant kontakt mellom Jemtland og Trondheim. Dit har jemtene dratt både for å selge jord og for å få sine tvister løst. Samtidig synes båndene til den kirkelige ledelsen i Uppsala, i alle fall relativt sett, å være styrket, noe som trolig henger sammen med at erkebiskopen i Uppsala en rekke år var forlent med landskapet.¹⁷ Noen slags regresjon til prestatlige tilstander merkes ikke, selv om jemtens egeninteresser eksponeres i en helt annen grad enn tidligere. På drapsstatistikken kommer de også mye gunstigere ut nå enn i 1330-40-årene.

Østlandet, og da særlig Viken, synes - om vi tør ta brevfrekvensen alvorlig - å ha vært kongedømmets viktigste operasjonsområde i første halvdel av 1400-årene, liksom hundre år tidligere. Faktisk merkes kronens nærvær enda sterkere i 1400-tallsmaterialet enn i 1300-årenes. Intet tyder på at statens engasjement i lokale forhold er blitt svekket i løpet av disse hundre årene, snarere tvert imot. Østlandbrevene vitner om at høymiddelalderens kommunalordning fortsatt var intakt.

¹⁴ Heller ikke i Jemtland finner vi lensmenn, men dette er ikke nytt for 1400-tallet.

¹⁵ S. Imsen: Bygdesamvirket som rikspolitisk utsiktspunkt. Heimen 1988, s. 137ff.; Barbro Bergner: Kung och landskap. Några grunddrag i den lokala politiska kulturen i Jämtland fram till 1600-talets mitt. Heimen 1988, s. 143ff.

¹⁶ Eksempelvis DN XXI 448, DN XV 77. Det kan som en kuriositet nevnes, at den kongelige futen som i 1420 bragte jemtens diverse klagemål og ønsker fram for kong Erik, hvilket førte til at kongen utstedte en ny retterbot for Jamtland (DN XIV 36), trolig var den samme Jösse Eriksön som i 1434 provoserte de svenske dalkarene til opprør.

¹⁷ NGL 2.r. I s. 61ff.

Når det gjelder kronen er det først og fremst de fiskale interessene bøndene sønnafjells er blitt konfrontert med (når vi holder utenfor samvirket bygdefellesskap-øvrighet i den sivile rettspleien). Mest iøynefallende er de nye skattekravene og diverse andre økonomiske pålegg. Staten har dessuten hatt en betydelig interesse i drapsprosessen, hvor det var store bøter å hente. Materialet vrimler av kongsombudsmenn, sysselmenn, futer og lensmenn. Kontakten mellom bygdefolk og øvrigtsrepresentanter synes imidlertid å ha vært mer konfliktfylt enn tidligere. Trolig skyldes dette nye og uhjemlede økonomiske byrder på lokalbefolkningen, provoserende framferd fra de nye lensherretjenerne (futene) og generell frustrasjon hos den gamle bygdeeliten, som kan ha følt seg overkjørt og forbigått av de nye menn i de mektige slottsherrers tjeneste. Det samme fenomenet møter vi på Orknøyene hvor Erik av Pommerns høvedsmann David Menzies regjerte ved hjelp av såkalte underfuter, trolig rekruttert utenfor kretsen av orkadiske "godemenn".¹⁸

Men bondeuro og protest var ikke noe nytt østnorsk fenomen på 1400-tallet. Alt i 1290-årene hadde Håkon Magnusson måttet takle misnøyde hadelendinger, ringerikinger og hedmarkinger, og i 1340-årene hadde romerikingene og hedmarkingene nektet å godta den nye utligningsmåten for vissøren og leidangen. På samme tid hadde jemtene reist seg mot kongens skattekrav og fogden Nikolas Petersons framferd. Det nye i 1430-årene besto i konfliktenes omfang, nivå og karakter.

Aslak Sigurdssons og Hallvard Gråtoppes feider synes å reflektere en ny type politisk bevissthet blant bygdefolk. Amund og hans følgesmenn har til og med satt seg rikspolitiske mål idet de krevde at alle utenlandske fogder skulle fjernes og erstattes med innfødte menn. Dessuten har de ønsket opprettelse av sentrale myndighetsinstanser i Norge. Bøndene har oppfattet seg, og er blitt oppfattet, som en korporasjon i politisk forstand. Over hele Norgesveldet synes bøndene å ha hatt en felles "ideologisk" plattform i et konservativt, ja nesten reaksjonært, forsvar for hevdvunnen lov og sedvane, kalt St Olavs lov. Det er i første rekke unionsmonarkiets ekstraordinære skattekrav og det nye futeveldet som er blitt oppfattet som en trusel mot den gamle orden.

Ettersom disse kontroversene mellom allmuen og myndighetene inntar en så sentral plass i materialet 1420-1450, vil de bli behandlet i et kapittel for seg.

¹⁸ W. Thomson op. cit. s. 102ff.

Kap. 7

KOMMUNALORDNINGEN 1420-1450.

Det er bevart en rekke lokale særlover fra tiden etter 1319, men hverken disse eller andre kongebrev har føyd noe vesentlig nytt til de allerede gjeldende bestemmelsene om bygdekommunen. Landsloven og Magnussønnes retterbøter dannet fortsatt grunnlaget for kommunalordningen i 1450. Forholdet var forøvrig det samme i 1537.

Nevnes må likevel Håkon VI Magnussons retterbot for Østerdalen, datert Nes på Romerike 22. februar 1358. Både kong Hans, Christian II og Frederik II stadfestet denne retterboten, som ennå i begynnelsen av 1600-årene er blitt holdt for gjeldende rett.¹ Retterboten er interessant fordi den knytter an til hertug Håkon (V) Magnussons arbeid for å styrke bygdefellesskapet vis à vis det lokale embetsverk.² Som nevnt hadde han søkt å løse noe på lensmennes personlige avhengighet av sysselmennene ved å knytte dem nærmere til lokalsamfunnet. Hertug Håkon hadde også nedlagt forbud mot å bringe søksmål inn for ekstern rettsinstans før det var behandlet hjemme i bygda.

I retterboten for Østerdalen skjerpes disse kravene. Om lensmennene heter det nå at de må være "infødder", noe som neppe kan bety annet enn at sysselmennene pålegges å velge seg lensmenn blant folk i distriktet. Videre sies det at når lensmannen "ræker lænet" da skal han ha med seg "eighi fleiri sweina en tua infødda spaka ok skilrika".³ Når det gjelder rettspleien heter det at "Eigi vilium ver at syslumen ok lensmen stæmfni bondum til loghmanz, um sakarøyre utheimtingar fyr en þat sem er kiært er profuat ok ransakat med vitnum ok skilrika heima i bygdalaghe þar sem malet gerdizt." Retterboten nedlegger også forbud mot så vel sysselmanns- som lensmannsforlik (sáttmál).⁴

Andre halvdel av 1300-tallet er preget av mindre lovgivningsaktivitet enn første. Særlig markert er dette for kirkens del, hvor en aktiv lovgivningsperiode fram til 1351 avløses av et tomrom på bortimot førti år. Da det kirkelige lovgivningsarbeidet tok seg opp igjen omkring 1390 var det imidlertid mer karakterisert ved ønsket om å blåse nytt liv i gamle bestemmelser enn av ambisjonen om å skape ny rett. Oslobiskopen Eystein Aslakssons (1385-1407) og erkebiskop Aslak Bolts (1428-1450) brev og jordebøker vitner om storstilte gjenreisningsprosjekter.

¹ NGL IV s. 378ff., jfr. DN DN VI 593, 658, 769.

² Hertug Håkon Magnussons retterbøter for Hedmarken og Toten 1293 (NGL III s. 19ff.) og Hadeland og Ringerike 1297/98 (ibid. s. 27ff.)

³ NGL IV. s. 380.

⁴ Ibid. s. 379f.

Kirkens økonomiske interesser i lokalsamfunnet står sentralt i disse aktstykkene. Det kan være verdt å merke seg at mange av de biskoppelige statutter og mandater er blitt til etter forhandlinger med bygdefolk.⁵ Og allmuen har så visst ikke alltid vært lett å hankses med. Biskop Eystein ble møtt med bondeoppløp både i Moland og i Mo, og det synes å ligge atskillig harme bak Aslak Bolts beretning om bøndene fra Inntrøndelagen og Nordmøre som hadde løpt til Øyratinget, trolig mens forhandlinger pågikk om betingelsene for leie av bispestolens gods eller om betaling av mikkelskorn, som bøndene "triotzkædhes gera".⁶

Størst interesse for oss har imidlertid de delene av den kirkelige lovgivningen som omhandler bygdefolkets medansvar for den lokalkirkelige økonomien. Hertil kommer en rekke ombuds- og kvittansbrev for kirkeombudsmenn. Kirkeombudet trer klarere fram nå enn hundre år tidligere. Samlet vitner brevene om at den lokale forvaltningen av kirkens økonomi har vært et viktig kommunalt felt.

For kirkeledelsen har kontrollen med denne virksomheten ikke vært uproblematisk. Om vi velger å tro biskop Eystein har mangelen på adekvat kontroll ført til misligheter, i alle fall i Telemark. I statuttet fra 1395 sier han at "hinir allæ, ær kirkiunne gotze, huat þæt er j lausu ædher fastu, minnæ ædher meira, huat þæt er lakt till prestbordzens ædher vmbota kirkiunum, af kirkiunum hædrægha medh stuld, false rekning æder ofkappe, alliger ok varn skat afterhalda vtan wart minni, skulu vita sik i banne wara ok Gudz ruædhi, sancte Peters, sancte Paals, apostola hans, ok won eiga, at þeir fae bradhar hemdir badhe þesse hæims ok anners."⁷ Og i et statutt fra Jemtland 1425 skinner det gjennom at sognemennene helst har villet ha den fulle og hele kontroll over kirkekassen selv, uten innblanding fra sognepresten, som på kirkeledelsens vegne skulle overvåke kirkeombudsmennenes virksomhet. For å sikre et minimum av kirkelig kontroll med bygdekirkens penger og verdipapirer, som skulle forvares under tre låser i kirkekisten, fikk derfor erkebiskop Jens Håkonsson hjemlet en rett for presten til å nedlegge all kirkelig tjeneste i sognet dersom sognefolket nektet ham en av de tre nøklene.⁸

⁵ Eksempelvis sier biskop Eystein i sitt store statutt for øvre Telemarken av 1395 at et tidligere statutt fra 1386 (nå tapt) var blitt til med råd og samtykke "þæira bæzstræ ok ælzstra bonda, sæm þaa hia oss waro" (NGL 2.r. I s. 329). Vi har ellers en rekke vitnemål om avtaler oslobisp-bygdeallmue etter forhandlinger under visitas (NGL 2.r. I s. 364ff., 380ff.) Særlig mange vitnemål om slike forhandlinger er bevart etter Aslak Bolt. Likeledes er det grunn til å tro at erkebiskop Jens Håkonsson i Uppsala har forhandlet med jemtene da han i 1425 under visitas i Brunflo utstedte sitt store statutt for Jemtland (NGL 2. r. I s. 455ff., jfr. Erkebiskop Niklis stadfestelse av statuttet 1. mars 1440 på landsting med allmuen i Rödön, *ibid.* s. 572). Og på Eidsvoll-lagtinget har lagrettemennene fra Romerike fattet vedtak om tiende, tiendekjøp, inngang og utferd, sannsynligvis etter forhandlinger med kirkeledelsen (NGL 2.r. I s. 580ff.)

⁶ NGL 2.r. I s. 334, s. 490f.

⁷ NGL 2.r. I s. 333.

⁸ NGL 2.r. I s. 457: "æn wilia ey kirkiowærende aller

Det er forøvrig i dette jemtlandsstatuttet vi finner de mest inngående bestemmelsene om det lokale kirkeombudet.⁹ Sammen med sognepresten skulle kirkevergene (to i tallet) være ansvarlige for forpaktningen av kirketienden og oppebørselen av bygdekirkens øvrige inntekter. De skulle hverken kunne avhende deler av fabrica eller ta opp lån mot sikkerhet i dette uten sognemennenes vitende og samtykke. Og som nevnt skulle kirkens midler forvares i en egen kiste med tre låser. To av nøklene skulle disponeres av kirkeombudsmennene og sognefolket, den tredje av presten. Hver påske skulle kirkeombudsmennene sammen med presten legge fram regnskap for kirketienden og annen oppebørsel i sognemennenes nærvær. Kirkeregnskapet skulle oppbevares i kirkekisten. Regelmessig regnskapsettersyn fra den sentrale kirkeledelsens side forutsetter loven ikke, men prost og biskop kunne be om å få se det. Kirkeombudet framstår som et kommunalt verv av to års varighet, men gjenvalg for et år var mulig. Det var presten sammen med sognemennene som skulle velge. Noen form for biskoppelig approbasjon av valget nevnes ikke.

Det kan trygt hevdes at de jemtske menighetene ("soknamanna") med dette ble hjemlet en ualminnelig sterk posisjon i forvaltningen av bygdekirkens økonomi. Og det er tydelig at biskopen har fryktet misbruk. Det har derfor vært viktig å sikre sogneprestens posisjon i systemet, som en slags øvrighetsgaranti. Vi har alt nevnt problemet med nøklene til kirkekisten. Biskop Jens var også engstlig for at sognefolket skulle misbruke kirkens midler til vedlikehold av prestegårdshusene, og dermed unndra seg denne kommunale forpliktelsen.

Nå er det selvfølgelig et spørsmål om vi kan slutte fra forholdene i Jemtland til resten av fastlands-Norge. Jemtland lå under erkesetet i Uppsala, og deler av 1425-statuttet, inklusive enkelte av bestemmelsene om kirkeombudet og fabricaforvaltningen, er sammenfallende med et tilsvarende statutt som erkebiskop Jens samme år ga for Helsingland.¹⁰ Noe endelig svar på dette spørsmålet tør jeg ikke gi. Men ombuds- og kvittansbrev kan tyde på at det jemtske kirkeombudet i grove trekk har svart til det vi finner ellers i Norge. Den viktigste forskjellen har trolig bestått i biskopenes posisjon vis à vis kirkeombudsmennene. De trøndske, vestlandske og østnorske menighetene synes ikke å ha fått så fritt spillerom som jemtene i fabricaforvaltningen. Blant annet ser vi at biskopene jevnlig har ført kotroll med kirkeregnskapene, og at kirkeombudsmennene er blitt holdt personlig ansvarlige for forsømmelser og uregelmessigheter ved regnskapsførselen. Det er også biskopene som ved sine ombudsbrev har autorisert kirkeombudsmennene for deres virke. I et statutt om kirkeombudsmenns brevløsning, som Aslak Bolt ustedte i 1430, heter det at "thegar soknamen jnsetias j kirkiu vmbud, skulu their taka vmbudzbref, saker thess at engin skal vider koma at tilrekna thøm eller kirkiunne fleire ar edher færre, en som their

soknamenn stædhia presten til tridhia nykel, hafui tha presther wald messofal göra for the sinne sokn, swa lenge han nykel faar oc makt at radha, som honom bør".

⁹ NGL 2.r. I s. 456f.

¹⁰ NGL 2.r. I s. 455 note 1.

thet sama vmbud j handom hafua oc data brefluanna vt visar".¹¹

Men det mindre spillerommet til tross synes bygdefolkets stilling i fabricaforvaltningen styrket i første halvdel av 1400-tallet sammenlignet med det vi vet om situasjonen 1320-1350. I et dekret som biskop Olav i Bergen utstedte på Vossevangen 14. august 1441 får vi vite at han sammen med kirkeombudsmennene og bygdefolket har makeskiftet bygdekirkelig gods med Eilif Gudleiksson. De to kirkeombudsmenne har hengt sine segl under brevet sammen med biskopens.¹² Også fra andre deler av landet har vi tilsvarende vitnemål om bygdekommunal medvirkning ved makeskifte og salg av lokalkirkelig gods.

Ettersom lovene 1350-1450 har lite nytt å føye til hva vi allerede vet om det bygdekommunale systemet 1270-1350, er vi for tidsrommet 1420-1450 henvist til den informasjon vi kan fravriste de fragmentariske restene etter den bygdekommunale virkeligheten.

Bygdefunksjonæren.

Lagrettemannen har vært den sentrale skikkelsen i senmiddelalderens bygdeliv. Før 1400 er han riktignok en forholdsvis sjelden gjest i bygdebrevene. Jeg har bare funnet en håndfull lagrettemenn 1320-1350, og ifølge Asgaut Steinnes og Jens Arup Seip er antallet for den siste halvdel av århundret også ganske beskjedent.¹³

Lagrettemannens gjennombrudd i bygdelivet synes å ha kommet nettopp i perioden 1420-1450. For 1420-årene har jeg registrert rundt to hundre lagrettemenn, mens de i brevene 1430-1450 forekommer så hyppig at jeg ikke har funnet det bryet verdt å telle dem. Og selv om ikke alle brevvitner, domsmenn, takstmenn o.s.v. tituleres lagrettemenn ved midten av århundret, er tendensen klar: Bygdefolk som har vært aktive i lokalt styre og stell har i økende grad skaffet seg autorisasjon som domsmenn hos lagmannen.

På Vesterhavsoyene dukker likeledes lagrettemenn opp i diplomene fra første halvdel av 1400-tallet.¹⁴ Som ellers i Norge har institusjonen ekspandert i de shetlandske bygdesamfunnene i senmiddelalderen. Vi kjenner en rekke shetlandske bygdelagrettemenn fra begynnelsen av 1500-tallet.¹⁵ Trolig har det samme skjedd på Færøyene, skjønt materi-

¹¹ NGL 2.r. I s. 472.

¹² NGL 2.r. I s. 577.

¹³ DN XIV 3, DN VI 143, DN II 275, 301, DN IV 305, DN VIII 154, DN VI 190; A. Steinnes: *Romerike I*, s. 85. Bergen 1932; J.A. Seip: *Lagmann og lagting*, s. 80ff. Oslo 1934.

¹⁴ Færøyene 1404, DF s. 43 (det færøyske alltinget var blitt omdøpt, kanskje også omorganisert, til lagting ca. 1400), Orknøyene 1446, REO s. 51, og Shetland 1405, DF s. 47.

¹⁵ Se eksempelvis DN VI 651, DOH I 60, 70. Jfr. Brian Smith: *Shetland, Scandinavia, Scotland, 1300-1700. The changing nature of contact*. I Grant and Simpson (ed.): *Scotland and Scandinavia 800-1800*. Edinburgh 1990.

alet derfra er for tynt til å kunne bære genrelle slutninger om lagrettemannsinstitusjonen før 1600.

På Orknøyene derimot finner vi ikke tilsvarende bygdelagrettemenn før 2. halvdel av 1500-tallet. Den orkadiske lagrettemannen var inntil da nokså eksklusivt knyttet til 24-mannsrepresentasjonen på lagtinget. Lagrettemannsverdigheten ser ut til å ha vært forbeholdt et fåtall av Orknøyenes fremste odelsmenn, og nærmest gått i arv. Denne 24-mannsrepresentasjonen, "landets godemenn", forvaltet også landsseglet. Etter 1500 ble det vanlig å kalle lagtingsdelegatene for "roithmen" (rådmenn). Allerede i 1420-30-årene forekommer det at lagtinget i Kirkwaw kalles for "hermanstein" (hirdmannsstevne). Ifølge J. Storer Clouston skal senmiddelalderens orkadiske lagrettemenn ha hatt sitt opphav i det tidligere gødingearistokratiet som hadde vært knyttet til de norrøne jarlene. Og Storer Clouston mener at forskjellen mellom Orknøyenes og Shetlands lagrettemenn skyldes de to øygruppens forskjellige tilknytning til Norge før 1379. Shetland var i større grad enn Orknøyene blitt styrt direkte fra Norge, mens Orknøyene hadde beholdt et visst regionalt selvstyre.¹⁶ Senmiddelalderens orkadiske lagrettemann har et mer "aristokratisk" preg enn sine fastlandsnorske kolleger.

På mange måter svarer Orknøyenes ledende 24 menn til 1300-tallets jemtske kongsmenn og deres etterfølgere på 1400-tallet, de "beskedelige menn". Også jemtene hadde sine 24 "landets menn", som helt fram til midten av 1600-tallet spilte en sentral rolle i landskapets offentlige liv. Begge steder var det disse provinsrepresentasjonene som forvaltet landsseglet.¹⁷

På Orknøyene finner vi til og med den gammelnorske hirdmannsinstitusjonen intakt i 1400-årene. I et reisepass fra 1422 tituleres John Cragy "den norske konges hirdmann" ("vir legitimus domini nostri regis Norvegiæ ab eodem domino nostro rege personaliter manucaptus"). Om han har vært identisk med den Jams av Krage som omtales i det klagebrevet orknøyingene sendte dronning Filippa i 1424 tør være uvisst. Det er i alle fall den samme John som i 1446 kalles "myne, armiger and lawrikeman".¹⁸ Forøvrig er det flere i denne gruppen som tituleres væpner (armiger). Disse lagrettemenn/roithmenn har også hatt monopol på offentlige verv og ombud. Lagmannsstillingen har nærmest gått på omgang i enkelte roithmennsfamilier.¹⁹

¹⁶ J. Storer Clouston: *Records of the Earldom of Orkney* s. XLff., s. LIff., s. LVIIff., s. LXIIff., s. LXIXff., s. LXXIIff., s. LXXXI, s. LXXXVIIff., s. XCif. Se samme: *The Lawrikmen of Orkney*. *The Scottish Historical Review* XIV. Glasgow 1917; samme: *The Orkney Townships*. *The Scottish Historical Review* XVII. Glasgow 1920.

¹⁷ S. Imsen: *Heimen* 1988 s. 137ff.; B. Bergner : *Kung och landskap. Några grunddrag i den lokala politiska kulturen i Jämtland fram till 1600-talets mitt*. *Heimen* 1988 s. 143ff.

¹⁸ DN XX 20, DN II 516, 691.

¹⁹ REO s. 51, s. 71, s. 74f. , s. 76f., s. 78, s. 79f.,

Etter 1550 brøt dette systemet sammen, dels fordi de nye Stewart-jarlene underminerte det gamle odelsaristokratiets maktstilling, dels som følge av lagmannsstillingens avskaffelse i 1540, og dermed hoveddomstolens omorganisering.²⁰ I andre halvdel av 1500-tallet bredte lagrettemannsinstitusjonen seg også i de orkadiske lokalsamfunn. Hverken på Shetland eller Orknøyene bremses overgangen til skotsk styre denne utviklingen. I enkelte orkadiske bygder skal det ha vært mer enn tretti lagrettemenn om gangen i første halvdel av 1600-tallet.²¹

Bare i Jemtland savner vi referanser til lagrettemenn før 1450. Heller ikke etter opprettelsen av et eget lagting på Sproteid i slutten av 1400-årene synes lagrettemannsinstitusjonen å ha fått samme utbredelse der som i resten av riket. Det er "de beskedelige menn" som har satt sitt preg på Jemtlands-offentligheten i 1420-1450.

Lagrettemannsbetegnelsen ble opprinnelig bare brukt om domsmennene på lagtinget. Lagrettemannsinstitusjonen hadde før 1350 ingen tilknytning til den bygdekommunale ordningen. Etter 1400 synes imidlertid bygdetilknytningen å ha blitt det viktigste for lagrettemennene. De omtales nå hyppig som NN lagrettemenn i Hegebostad sogn, i Stavs tinghå, på Modum, i Eidsberg sogn, i Vinje sogn i Suldal, på Voss, i Odalen o.s.v. Denne terminologien kombinert med den funksjonelle konteksten lagrettemennene opptrer i bringer assosiasjonene i retning av lagrettemannen som kommunal tjenestemann/tillitsmann snarere enn som regional lagtingsrepresentant. Utviklingen aksellererte etter 1450. 1500-tallets norske lagrettemann framtrer først og fremst som bygdefunksjonær og talsmann på sine sambygdingers vegne.

Det er altså folk med lagrettemannsstatus som i økende grad har skjøttet bygdefellesskapets offentlige oppgaver. De har vært domsmenn og takstmenn, de har forestått arveskifter og grenseganger, og de har administrert kjøp, salg, makeskifter og gaver. Som gjengangere i lokale domsutvalg er det grunn til å tro at lagrettemennene har bidratt til domens forvandling til en fast bygdelagrette, analogt med lagtingets, og dermed til fremveksten av en egen bygdedomstol. Denne utviklingen var imidlertid bare så vidt kommet igang i 1450, og ble først slutført ved opprettelsen av det nye bygdetinget i 1589/90.²²

Lagrettemennene har også opptrådt som bygdefellesskapets "politiske" representanter

s. 81, s. 83ff., s.92, s. 190f., s. 192f., s. 202f., DOH nr. 36.

²⁰ REO s. LII, s. LXII.

²¹ J. Storer Clouston: *The Goodmen and Hirdmen of Orkney*. *Proceedings of the Orkney Antiquarian Society* 1924-25; samme: *A History of Orkney*. Kirkwall 1932, jfr. William P.L. Thomson: *History of Orkney* s. 133ff. Edinburgh 1987.

²² T.H. Aschehoug: *De norske Communers Retsforfatning før 1837*, s. 67ff. Chra. 1897; J.A. Seip: *op. cit.* 1934, s. 81; S. Imsen: *Bygdeting*, NHL.

overfor øvrigheten. Ikke bare har de vært utsendinger til møter sammenkalt av myndighetene, som f. eks. til fredsforhandlingene mellom Amund Sigurdsson Bolt og riksrådet i 1437, eller kongehyllingene i 1442 og 1449/50, noe som var en naturlig videreføring av deres opprinnelse som nevndemenn, men de har også eksponert seg som fellesskapsledere i krisesituasjoner. Lagrettemenn har både utstedt, beseglet og overbragt lokale suplikker og klageskriv. Heller ikke sivil ulydighet og opprør har de undratt seg når det er blitt krevd. Vi finner flere lagrettemenn i Amund Sigurdssons flokk.

At lagrettemennene er blitt rekruttert fra bondesamfunnets øverste lag er så selvsagt at jeg ikke har funnet det bryet verdt å gjennomføre noen systematisk analyse med sikte på å kartlegge deres sosiale bakgrunn.²³ Vi får nøye oss med et par tre illustrerende eksempler. I Vågå forekommer en Steinar Øysteinsson (Bratt) som lagrettemann i 1429. Den samme Steinar er det trolig som har bygslet jord av prosten ved Mariakirken i Oslo 1420/21. I 1429/30 møter vi ham til og med som kongens ombudsmann i søndreluten av Gudbrandsdalen, og tre år senere var han blitt hamarbispens ombudsmann i dalen. Det er trolig den samme Steinar som Aslak Bolt gjorde til sin og erketets setesvenn i 1449, og som senere på året var til stede ved kroningen av Karl Knutsson i Trondheim.²⁴ En annen lagrettemann, Jon Styrsson, møter vi i prestegården i Nannestad 14. februar 1444. Der ble det tatt opp prov om tidligere lagtingsvedtak fra Eidsvoll angående romerikingenes tiende, tiendekjøp, inngang og utferd. En rekke prester avgav ved den anledningen erklæringer om forholdene i sine sogn, og det er blant dem vi møter lagrettemannen Jon, som vitnet om hvordan hans far, presten på Høland, oppebar tienden.²⁵ Vi ser også at lagrettemenn både i Råbyggelaget og på Hedmarken har tatt opp prov "i fullt og lovlig ombud på kongens vegne", helt analogt med de gode (bygde)menn som i 1330-40-årene utførte kommisjonsoppdrag for kongen.²⁶

Eksemplene vitner om at det er det samme befolkningssjiktet som har dominert bygdeoffentligheten 1420-1450 som hundre år tidligere. Lagrettemennene har vært arvtakere og etterfølgere etter høymiddelalderens gode menn. Ny er bare bruken av lagrettemannstittelen i bygdesammenheng.

Heller ikke gjensidigheten mellom bygdeeliten og kongemakten - som på mange måter kan sies å være fundamental for forståelsen av den gammelnorske statsordningen - var gått fullstendig i oppløsning, slik det gjerne hevdes. Bygdefolk er fortsatt blitt pålagt offentlige oppdrag, og vi finner et godt utbygd lokalt ombudsmannsvesen basert på lagrettemannsinstitusjonen. Dessuten kjenner vi flere kongsombudsmenn med norske navn fra Erik av Pommerns tid. Det kan være grunn til å tro at de har hatt en tilsvarende bakgrunn som Steinar Øysteinsson, selv om det sparsomme kildematerialet ikke tillater sikre slutninger om dette.²⁷

²³ Sverre Bæra op. cit. s. 121f. samt note 215 *ibid.*

²⁴ DN XXI 286, DN I 693, DN III 694, 698, DN XXI 319, 320, 416, 452, NGL 2.r. II s. 29.

²⁵ NGL 2.r. I s. 584.

²⁶ DN XXI 294, DN III 710.

²⁷ Ketil Amundsson, kongens ombudsmann i Gudakers tinghå (DN II 709), Pål Hallvardsson, kongens ombudsmann i nordreluten av Gudbrandsdalen (DN III 717), Halvor Eivindsson, kongens om-

Sverre Bæra mener at det bak betegnelsen kongsombudsmann kan ha skjult seg en og annen lensmann. Blant annet viser han til et forlik i 1382 mellom hadelendingen Lodin Kolbeinsson og Nikolas Asleson, kongens ombudsmann og lensmann på Hadeland. Og det kan neppe herske tvil om at de mange "kongsombudsmennene", også kalt "kongens lensmenn", som forekommer i brevene fra Christian III's tid har vært bygdelensmenn.²⁸ Det er tankevekkende at betegnelsen bondelensmann ikke kan dokumenteres før 1570, og at lensmennene på det tidspunktet bare unntaksvis har opptrådt som ombudsmenn for futen.

Båndet krone-bygdeelite var altså fortsatt en realitet i senmiddelalderen og de første tiårene etter reformasjonen, men det hadde trolig fått en annen karakter enn i gammelnorsk tid, og det var blitt tynnere. Mange av disse kongsombudsmennene synes nemlig å ha stått i et slags klientforhold til de kongelige lensherrer.²⁹ I økende grad er forbindelsen lokalsamfunn-rikssentrum blitt kanalisert gjennom de mektige herrer på kongens slott. Som følge av det nye lensvesenet og sentralmyndighetenes utflytting fra landet var gjensidigheten krone bondeelite blitt mer indirekte enn tidligere.

Samtidig synes kirken å ha fått større betydning som oppdragsgiver for bondeeliten. Ordningen med biskoppelige setesvenner ser ut til å ha bredt seg i senmiddelalderen. Best kjent er disse fra Nidaros erkebispedømme, som ble dekket av et nett med erkebiskoppelige klienter rekruttert fra bondesamfunnets øvre sjikt.³⁰ Mang en lagrettemann har dessuten tatt på seg ombud for biskopen. Kombinasjonen lagrettemann-kirkeombudsmann har likeledes vært vanlig. Og som vi ser har bygdeprestene nå som hundre år tidligere vært knyttet til bygdas beste menn med eiendom og slektskapsbånd. I senmiddelalderen har til og med en rekke biskoper og domkapitelsmedlemmer hatt rot i bondesamfunnets toppsjikt.

Lagrettemannsinstitusjonens ekspansjon i senmiddelalderen må skyldes forhold i lokalsamfunnet, da lagmennene har edfestet langt fler enn det antatte behovet for domsmenn ved lagtinget skulle tilsi. Hvilke lokale behov som har vært avgjørende for veksten er det imidlertid vanskeligere å vite noe sikkert om. Det kan være rett, som Seip

budsmann over søndreluten av Gudbrandsdalen (DN XV 67), Anders Jonsson, kongens ombudsmann i nordreluten av Gudbrandsdalen (DN IX 290), Samson Filipsson, herre Endrid Erlendssons ombudsmann på kongedømmets vegne i Ryfylke (DN XVI 108), Erik Torgilsson, kongens ombudsmann (DN XII 206), Asse Olavsson, kongens ombudsmann i søndreluten av Gudbrandsdalen (DN I 766), Håvard Hoskuldsson, kongens ombudsmann over Vang tinghå (DN VI 419) og Olav Tormodsson, kongens ombudsmann i Land (DN II 736).

²⁸ Bæra op.cit. s. 101 og s. 203f.

²⁹ Se eksempelvis DN III 673 hvor Abraham Gedde overdrar Sigurd Hallvardsson sitt "len ok vmbodz" i Land og Sinnene "med ollom konogiligom reet vm VIII øрто maal ok XIII marke". Jfr DN XXI 319, 320, DN XVI 108.

³⁰ L.L. Daae: *Den thronhjemske Erkebiskops Sædesvende og Frimænd*. HT 3.r. I; Lars Hamre: *Setesvein*. KLN M XV.

hevder, at det hele bunner i en honett ambisjon blant bøndene.³¹ Dessuten tok lagmennene seg betalt for å ta domsmenn i ed, og de har nok av den grunn vært interessert i å edfeste så mange som mulig. Men ekspansjonen kan like gjerne ha hatt sin grunn i et virkelig behov for den autorisasjon til lokaloffentlig virksomhet som domsmannverdigheten trolig har gitt. Den lokale rettspleien var som nevnt bygdekommunens viktigste oppgave.

Lagrettemennenes gradvise overtakelse av alle offentlige posisjoner i bygdesamfunnet, gir også inntrykk av en klarere avgrenset bygdeledelse enn tidligere, samtidig som bygdefellesskapet får et sterkere korporativt preg.

De bygdekommunale organene.

Vi finner de samme komponentene i kommunalordningen 1420-1450 som hundre år tidligere, og for den saks skyld hundre år senere. Det dreier seg om tinget, nemndene og de lokale ombudsmennene. 78 brev omtaler bygdeting, 100 viser til utvalg av gode bygdemenn (1 tjufiremannsutvalg, 42 tolvmannsutvalg, 4 nimannsutvalg og 53 seksmannsutvalg), og 80 nevner lokale ombudsmenn (lensmenn i 53 brev, kirkeombudsmenn i 18 og bispeombudsmenn i 9, prostene untatt).

Dessuten inngår det en rekke øvrighetsrepresentanter i samvirke med bygdeorganer og bygdefolk. I 51 bygdebrev omtales lokale/regionale kongstjenere (sysselmenn i 9, såkalte kongsombudsmenn i 18 og fogder i 24).³² Dertil forekommer sysselmenn nevnt 9 ganger i

³¹ Op.cit. 1934, s. 81.

³² Betegnelsene sysselman, kongombudsmann og fogd er problematiske fordi det ikke har vært noen fasthet i terminologien. Fogd og sysselman brukes om hverandre. Herlaug Peterson i Skien f. eks., kalles noen ganger for sysselman, andre ganger for fogd (DN V 595, DN I 738). I Oslofjord-området er fogd blitt brukt om alt fra slottshøvedsmennene, via folk som Herlaug Peterson, som satt med Skiensysla, og ned til høvedsmennenes private tjenere ute i distriktet. Sysselman og kongsombudsmann hadde i 1300-årene nærmest vært å betrakte som synonymer. Nå synes kongsombudsmannsbetegnelsen imidlertid å ha dekket et videre spekter av kongelige tjenestemenn. Som nevnt kan det her også skjule seg en og annen lensmann. Samtidig kan det spores tendenser til en mer differensiert terminologi ved at fogd og kongsombudsmann i økende grad brukes om offentlige tjenestemenn av lavere rang, gjerne underordnet slottshøvedsmennene, som helst kalles kongens høvedsmenn eller lensmenn. Denne nivelleringen gjelder også i en viss grad for sysselmannsbetegnelsen. Både sysselmanns- og kongsombudsmannstitlene har forøvrig vært på vikende front i det administrative vokabular- et ved midten av århundret, selv om ekkoet av farne tiders terminologi ennå gjenlyder i en del bygdebrev så sent som i 1550-årene. Den terminologiske usikkerheten reflekterer trolig en tilsvarende uavklart situasjon i lokalforvaltningen og en pågående omlegning av landsstyret fra den gammelnorske statens sysselmannssvesen til et mer tidsriktig lensvesen. Hovedsaken for oss er imidlertid at både sysselmenn, kongsombudsmenn og

brev angående bygdesaker utstedt i byen, kongsombudsmenn og fogder 3 ganger hver. Ialt refereres det til slike verdslige øvrighetsrepresentanter i 66 brev med relevans for det bygdekommunale livet. De store herrer på kongens slott, høvedsmennene, forekommer derimot bare unntaksvis i en slik kontekst. For det meste skimter vi dem bare som navn bak regionale kongsombudsmenn, futer og lensmenn. Bare i de store konfliktene bygdefolk-øvrighet stilles de i fokus. Hverdagslivet i bygdene har som regel ikke tangert dette høyeste nivået av styringsverket direkte.

Av alle kongens menn er lagmannen den det oftest refereres til. Han omtales i hele 67 bygdebrev, riktignok helst som en skikkelse noe på avstand fra bygda, men saklig sett likevel nærværende på grunn av sin sentrale plassering i det feltet som var bygdekommunens hovedanliggende, rettspleien. Lagmennene har helst oppholdt seg i byene, hvorfra vi i tillegg til de 67 bygdebrevene har bevart 42 lagmannsbrev med relevans for bygdelivet. I Jemtland, hvor det ikke fantes noen by, har imidlertid lagmannen hyppig holdt stevne rundt på bygdetingene og ellers møtt fram når det har vært behov for hans rettslige tjenester. Dette gjelder også for Vesterhavsoyene og i noen utstrekning for Båhuslen, Agdesiden og Mjøsbygdene.

Ser vi bort fra sogneprestene, som i de fleste brevene er å betrakte på linje med lagrettemenn og andre betroede bygdefolk, opptrer kirkelige øvrighetsrepresentanter langt mer sjelden i bygdebrev og bygdesaker enn kronens menn. Jeg har registrert 6 tilfeller av bispestevner ute i bygda, og dessuten har biskopen og/eller hans official, ofte sammen med domkapitlet, henvist saker til lokale instanser for prov eller endelig dom. Bygdefolk har også møtt for kirkelig rett i byen, men ikke ofte. Prosten forekommer noe hyppigere enn biskopen ute i bygda; hele 14 bygdebrev refererer til prost og prostestevne. Da har jeg ikke regnet med Jemtland hvor prosten, som forøvrig var først i rang blant jemtene, og som sammen med lagmannen og landskapets "beskedelige menn" har dannet en slags regional funksjonærstab som stilte opp med segl og underskrift når det trengtes. På Shetland har erkediakonen hatt en tilsvarende posisjon som prosten i Jemtland.³³ Klosterfolket nevnes knapt i bygdebrevene.

Øvrigheten synes med andre ord fortsatt å ha spilt en sentral rolle i bygdelivet. Brevene tyder så absolutt ikke på noen fristilling av bygdefellesskapet i forhold til kronen, slik det gjerne hevdes. Faktisk er øvrighetsrepresentantenes rolle vel så godt dokumentert i materialet 1420-1450 som i brevene 1320-1350. Dette behøver imidlertid ikke bety at relasjonen bygdesamfunn-øvrighet har vært uendret siden gammelnorsk tid. Men før vi kan si noe mer om dette forholdet må vi se nærmere på de enkelte faktorenes plass i bygdelivet, og på samspillet mellom dem.

fogder har representert øvrigheten i lokalsamfunnet.

³³ Ronald Cant: *The Church in Orkney and Shetland and its relations with Norway and Scotland in the middle ages*. Northern Scotland. A historical journal I,1. Aberdeen 1972; Brian Smith: *In the tracks of Bishop Andrew Pictoris of Orkney, and Henry Phankouth, Archdeacon of Shetland*. Innes Review XL,2 1989.

*Bygdetinget.*³⁴

Tinget var i 1450 fortsatt lokalsamfunnets *offentlige sentrum*. Tingfelleskapet konstituerte kommunen. Bare på tinget kunne det fattes beslutninger som forpliktet fellesskapet. Også myndighetene var henvist til tinget når tiltak med rekkevidde for alt bygdefolket skulle iverksettes. Slik hadde det vært mens Magnus Lagabøte levde, og slik var det i det alt vesentligste ennå i Christian IV's tid.³⁵

Vi er interessert i å vite hvilke saker som kom for tinget, hvilke oppgaver som ble utført på tinget, hvem som deltok i handlingene på tinget og hvordan rollene ble fordelt mellom deltakerne.

For perioden 1420-1450 er det provsopptakene som dominerer blant ting-handlingene, akkurat som hundre år før. Jeg har registrert hele 48 provsopptak på tinget, de fleste i private tvister, men drapsprov forekommer også. Når det gjelder tvistene har det i de aller fleste tilfellene dreid seg om interne bygdetvister, men også i tvister hvor geistlige og adelige interesser var involvert er det blitt tatt opp eller bekjentgjort prov på bygdetinget.

Nest etter provene kommer dommene. Jeg har funnet 17 dommer som er blitt avsagt på tinget (inklusive avgjørelse i en grensetvist), hvorav 11 stammer fra Jemtland-Herjedalen og Båhuslen. De øvrige 6 fordeler seg med 1 fra Agder og resten fra bygdene rundt Oslofjorden, alle i private tvister. Dernest kommer 2 voldgiftskjennelser og 3 forlik, 5 stevninger, 1 nektelsesed etter beskyldning om tyveri og ran, 1 ransakelsesbeslutning i en

³⁴ Med unntak for tre brev fra Nordvestlandet, kanskje også ett fra Sørvestlandet, samt et fra Agdesiden (DN II 661, DN X 149, 167, DN XVIII 55, DN XIII 118) bygger våre kunnskaper om bygdetinget 1420-1450 utelukkende på østnorsk og jemtisk materiale. Også for perioden 1320-1350 er de vestnorske bygddingene dårlig dokumentert. Begrepet bygdestevne, som hyppig forekommer i de østnorske brevene 1320-1450, finnes ikke i diplomene vestafjells. Men at vestlendingene, og trønderne for den saks skyld, har hatt bygdeting like så vel som østlendingene og jemtene, er utvilsomt (f. eks skipreidetinget i Breim 1338, DN XIII 11, og våpentinget på Fræna 1429, DN XVIII 55, se også A. Holmsen: *Sogn. Norges Bygder IV*, s. 77. Bergen 1937). Dessuten har det i tillegg til bygddingene trolig eksistert regionale bondeting vestafjells, kalt fylkesting eller fjerdingsting (J.A. Seip: *Innledning til Tingbøker frå Ryfylke*. Bd. I (1616-1621), Stavanger 1957. Jfr. S. Imsen: *Fylkesting*. NHL). Noe tilsvarende kjenner vi ikke fra det sønnafjellske. Diplomene 1300-1450 kan tyde på at den lokale tingordningen i Norge i middelalderen ikke har vært så uniform som lovbøkene gir inntrykk av. Også på Orknøyene og Shetland møter vi - først og fremst i 1500-tallsbrevene - en bygddetingsordning svarende til den vi kjenner fra Vestlandet i senmiddelalderen. Best er dokumentasjonen fra Shetland, hvor lokale dommer er blitt appellert til lagmannen i Bergen også etter reformasjonen. De lokale tingenes nøkkelplassering i den shetlandske samfunnsordningen reflekteres forøvrig i bygdelagsnavn som Dalating, Sandsting og Nesting.

³⁵ T.H. Aschehoug op. cit. s. 64ff, s. 71ff. og s. 79ff.

drapssak og 1 viglysing. I en stilling for seg står en drapssak fra Ringsaker. Der satte tinglyden seg imot den prosedyren som de tilreisende øvrighetsrepresentantene hadde tenkt å gjennomføre. Isteden nedsatte bygdefolket et eget 24-mannsutvalg til å avgi en erklæring om saken. Året etter ble graven åpnet, og en ny 12-mannsnemnd oppnevnt av lagmannen kunne fastslå at døden ikke "skyldtes hesteverk, men mannsverk".³⁶

Ellers har tinget vært brukt til inngåelse, eller helst lysing av private avtaler (9 tilfeller). Betegnelsen våpenting, som forekommer i tre brev, kan også tyde på at bygdekommunen fortsatt er blitt oppfattet som et forsvarsfellesskap, og at lovens bestemmelser om våpensyn er blitt etterlevd.³⁷

I tillegg til alt dette har tinget fungert som politisk organ for bygdefolket. Her har de utstedt sine klageskriv³⁸, og her har de tatt standpunkt til politiske stridsspørsmål. Eksempelvis refereres det i den fredsavtalen som allmuen på vegne av Amund Sigurdsson Bolt og hans følgesmenn sluttet med riksrådet 18. februar 1437 til samtykke "vppa allom varom thingom j Norighe".³⁹ Først etter reformasjonen synes myndighetene å ha forsøkt å begrense bøndernes rett til å bruke tinget som politisk organ, i første omgang uten synderlig

³⁶ DN III 714, 718.

³⁷ På alminnelig våpenting på Eiker har to gode bygdemenn utstedt vitnebrev om stevning 11. februar 1434 (DN VI 451), mens kongens ombudsmann på våpenstevne på Jørstad 8. mars 1441 tok opp prov i en privat tvist (DN XV 67). Med betegnelsen "vaknæ thinghi j Vagh" på Fræna, som forekommer i et brev datert 15. februar 1429 (DN XVIII 55), menes trolig også våpenting. Således har Sophus Bugge registrert betegnelsen "vaknabud" for "vapnabud", våpenhus (Johan Fritzner: Ordbog over Det gamle norske Sprog IV, s. 407. Universitetsforlaget 1972.) Vi kan ellers merke oss at det bare i ett av disse tre tilfellene forekommer en øvrighetsrepresentant. Dateringen er imidlertid påfallende lik for alle brevene, og kan indikere at betegnelsen våpenting først og fremst refererer til tingterminen, ikke til funksjonen. Det kan også nevnes at vestfoldingene i deres supplikk av 12. aug. 1424 (DN I 696) klager over at futen har krevd inn våpenvite, uten å ha gjennomført våpensyn. Ellers er tingreferansene stort sett nøytrale når det gjelder tingfunksjonen. Vanligst er betegnelser som rett bygdestevne, allmennt stevne, rett stevnebø eller tingsted o.l. Betegnelsen provstevne forekommer en gang (DN IX 267), og det er i det hele tatt ikke spor etter begreper som sysselmannsting eller manntallsting. Fra Jemtland er det i to tilfeller tale om "sætto thinghe" (DN IX 247, DN III 749). Ifølge Ahnlund skal dette være en svensk rettsterm som betyr ting satt på behørig måte (se setnåping, Fritzner op. cit. IV s. 307).

³⁸ F. eks. DN I 697.

³⁹ NGL 2.r. I s. 176.

suksess.⁴⁰ På tingene ble det også oppnevnt lagtingsrepresentanter og valgt utsendinger til kongehyllingsmøter.⁴¹

Selv om det altså er blitt dømt på tinget, var tinget primært ingen bygdedomstol. De fleste ting-dommene er som nevnt fra Jemtland og Båhuslen, og der er det lagmannen som har dømt, helst alene, men stundom også sammen med en gruppe domsmenn.⁴² I de øvrige tilfellene dreier det seg om dommer avsagt av 12- eller 6-mannsutvalg. Forøvrig har de lokale domsnemndene oftere dømt utenfor enn på tinget. Også voldgiftsdommene og den ene grenseavgjørelsen er fattet av slike nemnder, mens forlikene er inngått mellom partene og kunngjort på tinget av en gruppe lagrettemenn.⁴³

Selv om tinget har vært åpent for alt bygdefolket har det vært dominert av en engre krets av fremtredende bygdemenn, gjerne titulert lagrettemenn. De er det som har sittet i de forskjellige utvalgene, og de er det som har kunngjort avtaler og prov. Og når det hverken har vært øvrighetspersoner eller lokale ombudsmenn til stede, ser vi at lagrettemennene har utført de samme oppgavene som de profesjonelle funksjonærene pleide å forestå. De samme mennene er det som på fellesskapets vegne har samhandlet med fram møtte øvrighetspersoner. Sysselmenn, fogder og kongsbudsmenn har jeg funnet på bygdetinget i 13 tilfeller.⁴⁴ Der har de enten oppnevnt granskings- og/eller domsutvalg, overvært provsopptak og domsavgjørelser eller tatt ut stevning. Bare i et par tilfeller kan de sies å ha representert kronens interesser. I det overleverte bygdebrevsmaterialet er det først og fremst i funksjonærroller vi møter disse kongelige tjenestemennene på bygdetinget. Faktisk kunne disse eksemplene like gjerne vært hentet fra materialet 1320-1350. *Her er kontinuitet i den lokale øvrighetens forhold til bygdetinget.*

Lenmannen har vært den mest brukte funksjonæren på bygdetinget. Nå som før har hans hovedoppgave bestått i å administrere provsopptak.⁴⁵ Men han har også tatt ut

⁴⁰ T.H. Aschehoug op. cit. s. 72, jfr. H. Koht op. cit. s. 38ff.

⁴¹ F. eks. NGL 2. I s. 206.

⁴² DN III 727, 732, DN XI 178, DN XIII 90, DN XVI 86, DN IX 247, DN VI 450, 460.

⁴³ I en 6-manns skiladomr fra Ringsaker har imidlertid lagmannen gått inn som medlem av nemnda (DN XIII 90), og vi ser at futen og lagmannen har vært til stede på tinget i Halla sogn i Jemtland da et 12-mannsutvalg avgjorde en grensetvist der (DN XIV 49).

⁴⁴ Sysselmenn oppnevner domsutvalg (DN XIII 118, DN VIII 288), drottsete og lagmann oppnevner granskingsutvalg i drapssak (DN II 747), sysselmennens stedfortreder opptar prov og stevner på kongedømmets vegne i en injuriersak (DN II 661), kongens ombudsmann er til stede ved provsopptak (DN XII 206) og tar opp prov (DN II 709, DN XV 67, DN IX 290), fogden oppnevner domsutvalg (DN II 770, DN XXI 396), kunngjør dom (DN XXI 400), reiser påtale på kronens vegne (DN VI 450) og medutsteder vitnebrev om stevning (DN III 708).

⁴⁵ DN VII 378, DN III 719, DN XII 202, DN II 770, DN XII 206, DN VIII 372, DN III 670, DN V 566, DN XXI 307, DN XVI 145, DN IX 263, DN I 740, DN X 149.

stevning og oppnevnt domsutvalg, og det forekommer at han forut for domsslutningen har spurt partene om de erkjenner målemnet.⁴⁶ Også biskopens årmann har tatt opp prov på tinget.⁴⁷

Diplomene vitner om at den lokale tingordningen var den samme i 1450 som i Magnus Erikssons tid. Vi finner de samme regionale forskjellene 1420-1450 som 1320-1350, og vi ser at bygdetinget har beholdt sin dobbeltfunksjon som kommunalt sentrum og bindeledd bygd-stat. Inntrykket bekreftes forøvrig i brevene fra Christian III's tid.

Nemndevesenet.

Som nevnt har jeg registrert 100 tilfeller der utvalg av 6, 9 eller 12 menn (5, 8 og 13 forekommer også) er blitt overlatt løsningen av lokale saker. 17 av disse tilfellene er fra lagtinget eller rettsmøter i byen sammen med lagmannen. De øvrige 83 viser oss nemndene i virksomhet hjemme i bygda, hvor de har operert på tinget (17 tilfeller) eller helst utenfor (66 tilfeller). Ikke noe annet lokalt organ opptrer så hyppig i kildene som disse utvalgene av bygdas beste menn.⁴⁸

Tallene ovenfor gjelder kun fastlands-Norge. Nemndevesenet har imidlertid vært utbredt over hele det norske riket, og må regnes som et karakteristisk trekk ved norsk/norrøn bygdeoffentlighet i middelalderen og tidlig nytid. Vi skal ikke bla langt i "The Records of the Earldom of Orkney" eller "Diplomatarium Orcadense et Hialtlandense" for å finne vitnemål om nemndevesnets sentrale plass i det lokale samfunnslivet på Vesterhavsøyene ennå så sent som i begynnelsen av 1600-årene, hundre og førti år etter at øyene var kommet under skotsk styre. Opphevelsen av norsk lov i 1611 har trolig heller ikke ført til noe umiddelbart brudd med norsk/norrøn tradisjon når det gjelder den lokale samfunnsorganisasjonen. Parinstitusjonene lagrettemenn og bygdenemnder ser ut til å ha vært av de mest seiglivede elementene i den norrøne arven.⁴⁹

Spørsmålet er hvilke oppgaver nemdene har fylt i bygdelivet, hvilken vekt deres avgjørelser er blitt tillagt, hvem som har sittet i utvalgene og hvem de har samhandlet med.

For å ta oppgavene først, så kan det neppe herske tvil om at løsningen av lokale tvister har vært nemndenes hovedbeskjeftigelse. De har dømt, de har avsagt voldgiftskjennelser, de har gått opp grenser i marka eller fattet vedtak i grensetvister på tinget, og de har meklet forlik. Vi ser også at lokale nemnder har fastsatt den erstatningen drapsmannen og hans familie var pliktige å yte de etterlatte, noe som må kunne tolkes derhen at denne delen av drapsoppgjøret fortsatt ble betraktet som et anliggende for partene og bygdefolket alene, med andre ord en kommunal oppgave.⁵⁰

⁴⁶ DN III 708, DN V 745, DN VI 494.

⁴⁷ DN III 658.

⁴⁸ Dette er forøvrig helt i samsvar med Landsloven, som gir bygdenemndene en nøkkelposisjon i det lokaloffentlige livet.

⁴⁹ Se også B. Þorsteinsson og S. Lindal: *Lögfesting konungvalds. Saga Islands III*, s. 60ff. og s. 71ff. Reykjavik 1978.

⁵⁰ DN II 694, DN III 691, 706, DN IV 842.

Selv om bygdenemndene først og fremst har hatt sin plass innen den sivile rettspleien, ser vi at de er blitt tillagt oppgaver også på det strafferettslige området. I drpsprosessen har bygdenemnder fungert som jury, enten ved at de har sverget frifinnelsesed (duleiðr) eller rett og slett ved frifinnelsesdom på grunnlag av framførte prov. Vi ser videre at myndighetene har nedsatt lokale granskingutvalg i såvel drapssaker som ved sivile mål. Fra Marstrand, som riktignok var et lite bysamfunn, har vi til og med et eksempel på at en lokal 12-mannsnemnd har avsagt dødsdom.⁵¹

I egenskap av domsutvalg synes 12-mannsnemndene å ha vært mer brukt enn 6-mannsnemndene. 12-mannsdommen veide også mye tyngre enn en avgjørelse ved 6 mann. Både lagmann, sysselmann, biskop, official og prost har stadig vist saker til *endelig dom* ved lokale 12-mannsnemnder. "12-mannsdøm og lagmanns orskurd" var den mest autoritative kjennelsen som kunne oppnås etter norsk lov. 6-mannsutvalgene har helst fått mindre saker til avgjørelse. Dessuten er de blitt mye brukt til synsforretninger, til bevitnelser av viktige transaksjoner og til å bekjentgjøre prov m.m.

Selv om 12 menn i de aller fleste tilfellene er blitt overlatt ansvaret med å felle den endelige dommen, og har gjort det, forekommer det også at de har forsøkt å skyve dette ansvaret over på lagmannen, som jo var embetsdommer. Forøvrig var både nemnder og lagmenn helt prisgitt partenes evne og vilje til å godta en rettsavgjørelse; uten partenes aksept ingen løsning. Vi ser også at 12-mannsnemnda har kunnet avvise saker på formelt grunnlag.⁵²

Nå som hundre år tidligere har all lokal konfliktløsning hatt forliket mellom partene som mål. Nemndavgjørelsen siktet mot å skape et fundament for forliket. Og etter dom er det vanligvis kommet til forlik. Harmoni og konsensus var nå som før viktige fellesskapsverdier. Det er lite vold i materialet. De fleste drapene har vært vådefall. Men selvfølgelig kunne gemyttene koke over. Enkelte brev gir snapshots av bagateller som har utløst skred av vold.⁵³ Om vi skal tro bygdebrevene har vinningskriminalitet knapt eksistert, skjønt vi bør være mer enn forsiktige med å si noe generelt om kriminaliteten i bygdesamfunnet på grunnlag av diplomene. Jeg har bare funnet en tyverisak, hvor den mistenkte har sverget seg fri ved 12-mannsdøm.⁵⁴ I all konfliktløsning har fellesskapets innsikt i og mening om saksforholdet - *den offentlige mening* - vært avgjørende for sakens utfall, akkurat som i Magnus Erikssons tid. Derfor står provføringen sentralt i prosessen. Provet på tinget synes å ha vært viktigere enn dommen på tinget.

Som allerede antydnet har nemndene vært brukt til mye mer enn å løse lokale konflikter. De har ransaket og taksert, fastsatt åbot og bestemt prisen ved odelsinnløsning, og de har utstedt klageskriv på fellesskapets vegne. 6-mannsutvalg har også tatt opp og utstedt provsbrev. Dessuten har de bevitnet viktige transaksjoner og avgitt erklæringer om både dette og hint.⁵⁵

⁵¹ DN I 685, 774, DN II 747, DN III 743, (718), DN IX 309, DN X 149, (XV 52).

⁵² DN I 780, DN VI 447, se også DN I 675, DN VIII 288.

⁵³ F. eks. DN XV 52, DN I 692, 738.

⁵⁴ DN X 149.

⁵⁵ DN I 672, 696, 697, 723, DN II 769, 777, DN III 726, 792, 803, 807, DN IV 842, 845, 906, 918, DN V 726, DN VI 495,

Selv om det helst er bygdefolkets egne saker som er blitt gjenstand for nemndbehandling, er også lokale saker som har involverte geistlige og adelige interesser blitt henvist til lokal nemndavgjørelse. I de tilfellene hvor geistlige/kirkelige interesser har stått i fokus er det normalt blitt oppnevnt "blandede utvalg". Lekmannsinnslaget har i de fleste tilfellene vært dominerende, og ikke sjelden har avgjørelsen gått i den geistlige parts disfavn.⁵⁶

Minst like så interessant som spørsmålet om utvalgenes ansvarsområde er nemndevesenets plassering i forhold til øvrigheten, kirkelig så vel som verdslig.

I mange av de interne bygdesakene glimrer forståelig nok øvrigheten med sitt fravær. I disse sakene har utvalgene helst fungert som frivillige voldgiftsnemnder, og partene har selv oppnevnt hver sin halvpart av utvalgsmedlemmene.⁵⁷ Dette er trolig også tilfelle i en rekke saker hvor det ikke sies noe om hvem som står bak nedsettelsen av utvalget. Vi møter forøvrig det samme i brevene 1320-1350, og Landsloven synes å ha forutsatt at partene sammen med bygdefolket skulle greie opp i slike saker på egen hånd. Men vi har dessuten en rekke tilfeller som viser til et samspill mellom nemnd og øvrighet.

Når det gjelder de lokale kongstjenernes befattning med nemndevesnet, får vi vite at det er de som i en del tilfeller har oppnevnt nemndene. Vel så ofte nevnes imidlertid kongstjenere bare som tilstedeværende. Det forekommer også at de har kunngjort domsslutningen. Kronens representant har altså i en del tilfeller administrert domsnemndas arbeid, og dette har skjedd omtrent like ofte på som utenfor tinget. Bare i ett tilfelle møter vi kongens mann som part på kronens vegne, men uten å vinne gerhør hos domsmannen.⁵⁸ Normalt har altså øvrighetens representant kun opptrådt som funksjonær overfor utøverne av den lokale domsmakt. Jeg har forøvrig ikke funnet noe mønster for øvrighetens fravær/tilstedeværelse i disse lokale sakene. Det må likevel være grunn til å slutte at øvrighetens nærvær har vært ønsket, og at det har bidratt til å gi nemndkjennelsen ytterligere autoritet.

Kongstjenere i rollen som lokaloffentlige funksjonærer møter vi også i en rekke andre brev enn de vi allerede har vist til i forbindelse med de lokale nemndene. Liksom høymiddelalderens sysselmenn har 1400-tallets lokale øvrighetsrepresentanter tatt opp prov, både i drapssaker og i private tvister, meklet forlik, og stilt opp som vitner ved private rettshand-

566, DN VII 378, DN VIII 286, DN IX 251, DN XIV 64, DN XV 52, DN XVI 95, DN XXI 301.

⁵⁶ DN I 727, DN II 770, DN III 661, 687, DN V 726, DN IX 307. Se også DN VIII 286, DN XXI 301, DN VI 529.

⁵⁷ DN I 723, DN III 682, 691, (706), DN V 670, 712, DN XIII 89, 93.

⁵⁸ DN I 672, 697, DN II 770, DN III 718, 726, 792, DN VIII 288, DN X 189, DN XIII 118, DN XIV 49, DN XXI 396, 400, 445, 448. Drottseten har også oppnevnt bygdenemnd til gransking av en drapssak, og hovedsmannen Olav Bukk har i ett tilfelle krevd tolvmannsdom i en sjørøverisak (DN II 747, DN III 743). Jeg har også et eksempel der futen har gått inn som medlem av ei femmanns domsnemnd, og et tilfelle hvor han har medbeseglet lagmannens domsbrev (DN III 65, DN IX 747). Kongstjeneren i funksjon som lokal dommer må imidlertid regnes som unntak.

inger (makeskifter, gaver o.l.).⁵⁹ I tillegg har de selvfølgelig varetatt kronens interesser i lokalsamfunnet. De har stått sentralt i drapsprosessen, krevd inn bøter og bygslet bort krongods. Bøndene har også vært gode å ty til når det trengtes kyndige menn til å taksere hus og innbo på den lokale kongsgården.⁶⁰ Der er også et interessant eksempel på hvordan kongsombudsmannen som representant for kronens interesser er blitt brukt av den ene parten i en lokal tvist; det gjelder en bygdestrid i Gudbrandsdalen hvor en bonde hadde tatt seg til rette i kongsallmenningen som om det skulle vært hans egen heimrast. Kongens rett er i denne saken blitt oppfattet som en garanti for fellesskapets rettigheter!⁶¹ Bare unntaksvis ser vi kronens representanter fremme private interesser i lokalsamfunnet.⁶²

Alle disse tilfellene demonstrerer den *samme type funksjonelt samvirke krone-bygdesamfunn som vi kjenner fra 1320-30-årene*. Denne siden ved den middelalderske statsordningen er faktisk bedre dokumentert i 1400-tallsmaterialet enn i 1300-årenes. Jeg kan ikke se at det har skjedd noen grunnleggende endring i dette forholdet. Fundamentet i den gamle norske statsbygningen synes ennå urokket i 1450.⁶³ En foreløpig gjennomgang av diplomene 1537-1559 synes å tyde på at situasjonen i hovedsak var den samme hundre år senere.

Lagmannen er naturlig nok den av kongens menn som har hatt mest befatning med nemndevesnet. På lagtinget som på sine egne stævner har han dømt sammen med utvalg av lagrettemenn, eller lagretten har dømt straks etter at han har avsagt sin kjennelse.⁶⁴ Men vi har også en rekke lagmannsdommer uten referanse til domsmenn, og hvor han altså framstår som embetsdommer.⁶⁵ Ofte har han imidlertid henvist tvistemål til endelig dom i hjembygda.⁶⁶

Hvorvidt de lokale domnsnemdene har følt seg forpliktet av lagmannens kjennelse, er det vanskelig å vite noe om. Fra Vestfold har vi imidlertid et tankevekkende tilfelle der

⁵⁹ DN I 672, 682, DN II 709, 710, 736, DN III 656, 698, 708, DN VI 419, DN VIII 322, DN IX 260, 290, DN XII 206, DN XIII 106, DN XIV 139, DN XV 67, DN XVI 93, DN XXI 297.

⁶⁰ DN I 738, 767, DN III 676, 686, 791, 803, DN V 595, 727, 738, DN VI 450, DN VIII 298, DN IX 297, DN XIII 108, DN XV 68, DN XXI 446.

⁶¹ DN III 717.

⁶² DN I 789, (DN III 791), DN VI 502, (DN IX 797), (DN XVI 163).

⁶³ Nå har selvfølgelig ikke hopehavet bygdesamfunn-øvrighetsrepresentanter bare vært preget av samvirke og gjensidig nytte. Konflikt har også vært et element i samlivet.

⁶⁴ DN I 734, DN II 662, DN V 666, 712, DN VIII 334, DN XI 185, DN XVI 112, DN XIV 80, DN XXI 284, 309, 317, 397, 422.

⁶⁵ DN I 784, DN II 700, 701, DN III 727, 784, DN V 642, 761, DN VI 460, DN VIII 294, DN IX 247, DN X 162, DN XI 178, DN XIII 104.

⁶⁶ Eksempelvis DN II 744, 769, DN III 682, DN V 712, 726, DN XII 194, DN XV 65.

lagmannen har følt seg mistolket, og misbrukt, og krevd tilbake sitt orskurdsbrev.⁶⁷ Lagmannnsorskurden alene synes i de fleste tilfellene ikke å ha hatt tilstrekkelig vekt til å få slutt på lokale konflikter. Bygdedommen har veid tyngre. *Forholdet lagmannsorskurd-lokal nemndsavgjørelse synes i så måte uendret siden Magnus Erlingssons tid.*

Som nevnt har lagmannen helst holdt seg i byen. Dit har bygdefolk dratt, nå som før, når de i en pågående konflikt følte behov for lagmannens uttalelse, hans orskurd. Også de fleste lagtingsbrevene er utstedt i byen. Men lagmennene har også holdt stevner ute i distriktet, hvor de er kommet i nærkontakt med bygdenemnder og bygdefolk. Eksempelvis møter vi lagmannen i Viken som medlem av et lokalt 6-mannsutvalg på Ordost i 1422, Hamarlagmannen ses i en tilsvarende situasjon i Ringsaker tre år senere, og på Shetland har lagmannen som medlem av ei seksmannsnemnd dømt i en tvist om utmarksrettigheter og grenser i 1431. Det forekommer også at lagmenn har dømt alene på rettsmøter ute i bygda, liksom på lagmannsstevnet i byen. De har videre gått inn i lokale grensegangsnemnder, og sammen med futen har de oppnevnt 12-mannsutvalg på bygdetinget. Og de har tatt opp prov, helst sammen med futen.⁶⁸ Samarbeidet mellom lagmannen og kongens lokale representant kan forøvrig også observeres i brevene 1420-1450. Best dokumentert er det i Båhuslen og Jemtland.⁶⁹

Brevene avslører i det hele tatt et tett hopehav mellom bygdefellesskapet og lagmannen, noe som må regnes som en naturlig konsekvens av bygdekommunens primærfunksjon: ansvaret for den lokale rettspleien. Samtidig forteller dette oss at bygda qua rettskommune så visst ikke har vendt staten ryggen og blitt seg selv nok. *Den lokale rettskommunen ser ikke ut til å ha vært hverken mer eller mindre autonom i forhold til det offentlige rettsapparatet nå enn hundre år tidligere.*

I tillegg har lagmannen ved sitt segl og sin underskrift, med andre ord i kraft av sin rettslige og administrative kompetanse, fortsatt ytt bygdefolket viktige tjenester. Lagmannen som lokaloffentlighetens funksjonær er særlig godt dokumentert i det jemtske materialet, hvor vi får inntrykk av at han stadig har vært på farten for å hjelpe folk med makeskifter, salg og gaver. Tilsvarende tilfeller er også godt belagt fra andre deler av landet.⁷⁰

Det er blitt hevdet at lagmannens stilling som kongelig embetsdommer ble svekket i senmiddelalderen, og at han som følge av tidens "statskrise" ble mer avhengig av lagretten enn før. Embetsdommeren ble forvandlet til byrådets og bygdelagrettens tillitsmann, hevder Jens Arup Seip, som slik forklarer fremveksten av en kollegial lagmannsdomstol ved

⁶⁷ DN XV 65.

⁶⁸ DN I 735, DN II 729, DN III 659, 680, 727, 732, 797, DN VI 460, DN X 169, 185, 189, DN XII 210, DN XIII 90, DN XIV 74, DN XV 65, DN XVI 86, DN XXI 297, 351, 384, 396, 422, 444. Lindsay MacGregor: Sullom Voe in 1431. *New Shetlander* nr. 163. 1988.

⁶⁹ DN III 659, 708, 781, DN IX 247, DN X 169, DN XIV 49, DN XVI 93, XXI 396, DN XXI 384.

⁷⁰ DN I 791, 800, DN II 682, 692, 707, 776, DN III 763, 766, 775, 795, 811, DN V 637, DN VI 448, 499, DN VIII 323, DN X 175, DN XII 214, DN XIII 106, DN XIV 62, 64, 67, 70, 71, 81, DN XXI 306, 387, 451.

midten av 1400-tallet.⁷¹ At lagmannen på mange måter kan betraktes som en slags til-litsmann, eller skal vi heller si funksjonær, for lokalsamfunnet, er utvilsomt en riktig observasjon. Mer tvilsom er imidlertid påstanden om at dette var et nytt trekk ved lagmanns-institusjonen i 1400-årene, og at det skyldtes statens svekkelse. Mitt kildemateriale forteller at lagmannen har vært like mye funksjonær i forhold til bygdesamfunnet 1320-1350 som ved Christian I's tronbestigelse. Når det gjelder embetsdommeraspektet, kan jeg heller ikke se at det er så mye mer fremtredende i brevene fra Magnus Erikssons tid enn fra Erik av Pommerns. Vi har som nevnt en rekke brev 1420-1450 som viser oss lagmannen som fagdommer, helt alene i sin dommergjerning, akkurat som hans forgjenger "officialdommeren" fra 1320-30-årene.

Diplomene vitner om kontinuitet i lagmannens forhold til bondesamfunnet. Det er også grunn til å tro at lagmannen i kraft av sin stilling fortsatt har hatt en betydelig maktposisjon i lokalsamfunnet i Erik av Pommerns tid. Denne kunne misbrukes. En strid mellom bonden Sten på Odhensæter og hamarlagmannen Nils Asleson fra 1433 forteller om slikt misbruk, samtidig som denne saken avslører de åpne kanaler som fortsatt fantes mellom bøndene på Hedmarken og øvrigheten i Oslo.⁷² Og sammenligner vi Nils Asleson med hans forgjenger fra 1330-40-årene, lagmannen Ogmund Sakseson på Sakslund i Stange, ser vi at det har vært tradisjon, i alle fall på Hedmarken, å kombinere lagmannsstillingen med en nærmest høvdingeaktig posisjon i bygdesamfunnet. Om Ogmund skal kunne karakteriseres som mer av en embetsdommer enn Asle, må bli et skjønnsspørsmål. Etter min mening vil det i så fall være å presse kildene til å si mer enn de kan.⁷³

Hva den påståtte statskrisen angår, så kan denne i alle fall ikke avleses av lagmanns-institusjonens forhold til bygdekommunen 1320-1450. Heller ikke trenger vi den for å forklare våre observervasjoner. A pro pos, lagmannen på Orknøyene i 1450-årene var trolig kongelig hirdmann.⁷⁴

Også den kirkelige øvrighet har støttet seg til det lokale nemndevesenet i sitt forhold til lokalsamfunnet. Vi har flere eksempler på at officialen har vist saker hvor geistlige interesser var involvert til såkalt bygdarprov ved lokal nemnd, eller til og med til endelig dom hjemme i bygda. I slike tilfeller ble som alt nevnt nemnda sammensatt både av lekmenn og geistlige, og i disse blandede domsutvalgene har lekmannsinnslaget ofte vært dominerende. Ikke sjelden har den lokale domslutningen gått i lekmanns favør. Vi ser også at prosten etter ordre fra biskopen har oppnevnt lokal domsnemnd når han har holdt stevne med bygdefolket. Likeledes har biskopen tydd til nemnd under visitas, blant annet for takst av kirkelig eiendom. Erkebiskopen har til og med brukt nemnd for å få kjent kjennelse ved lagmannen ugyldig og saken overflyttet til kirkelig rett.⁷⁵

⁷¹ Op. cit. s. 118ff., jfr. s. 73.

⁷² DN III 722.

⁷³ DN III 163, 191, DN I 265, DN XXI 62, DN I 280, 287, DN III 221, DN I 306,, DN V 200, 202, 203, DN VIII 294, DN X 162, DN II 729, DN XIII 104, DN XVI 112, DN II 744.

⁷⁴ REO s. 190f, DN XX 20, REO s. 51. Familien Cragy utviklet seg til et rent lagmannsdynasti på Orknøyene i 1400-årene (REO s. 74ff., s. 78, s. 79f. s. 81, s. 83ff., s. 192f., 202f.)

⁷⁵ DN I 727, DN II 729, 769, 770, DN III 661, 687, DN IV

De lokale nemndene har hatt en sentral plass i kommunalordningen 1420-1450. Seip taler om en renessanse for den lokale domsnemnda i norsk rettsliv på 1400-tallet. Denne renessansen ser han samtidig som uttrykk for rettslivets primitivisering. Med statsmaktens oppløsning skal bondesamfunnet ha falt tilbake på institusjoner av førstetlig opphav.⁷⁶ Læren om domens renessanse og om lagmannens forvandling fra embetsdommer til tillitsmann for lokalsamfunnet er komplementære størrelser hos Seip. Jeg kan bare ikke se at dette har dekning i kildene. Faktum er at de lokale domsnemndenes sentrale plassering i det lokaloffentlige livet har solid forankring i Landsloven. I den gammelnorske statskommunalordning var bygdenemndene tiltenkt en nøkkelrolle ved siden av tinget. Den praksis vi kan observere på grunnlag av de overleverte brevene i tiårene før mannaedau viser full kongruens mellom norm og virkelighet på dette området. *Det er ingen domens renessanse vi står overfor i første halvdel av 1400-tallet, men en høyst vital tradisjon med røtter i den gammelnorske stats- og samfunnsordningen.*

De lokale ombudsmennene.

Det lokale ombudsmannsapparatet besto nå som før av lensmannen og kirkeombudsmannen. Av disse er det uten tvil lensmannen som har spilt den viktigste rollen i det lokaloffentlige livet. Jeg har registrert 45 navngitte lensmenn for perioden 1420-1450 - de såkalte kongsombudsmenn unntatt - mot 18 kirkeombudsmenn.

Nå er det ikke hensikten her å belyse alle sider ved lensmannsombudet. Sverre Bæra har allerede gjort det. Jeg vil nøye meg med å peke på lensmannens oppgaver og lensmannsombudets funksjonelle og sosiale kontekst. Spørsmålet er om han har vært øvrighetens eller bygdefolkets mann?

Skal vi tro brevene, har ansvaret for provsopptak vært lensmannens viktigste oppgave. De fleste brevene knytter ham til "bygdarprovet" i sivile tvistemål, og ikke sjelden ser vi ham forestå provsopptak på bygdetinget.⁷⁷ Dessuten har han rapportert drapsprov til kongen.⁷⁸ Hva innberetning til kongen egentlig kan ha innebåret, er noe uklart. Jeg har vanskelig for å tro, som Bæra synes å gjøre, at kongen i dette tilfellet virkelig har vært den fysiske person kongen.⁷⁹ Snarere er det vel grunn til å anta at kongens adresse har vært Mariakirken i Oslo, der kansleren på kongens vegne - og i hans navn - administrerte drapsprosessen og utstedte grids- og landsvistbrev. Lensmannen har også krevd inn drapsbøter på kongedømmets vegne og representert påtalemakten i slike saker. Blant annet har vi bevart et vitnebrev utstedt av lensmannen i Råbyggelaget om frifinnelse for drapstil-

918, DN V 726, DN IX 237, 307, DN XXI 413.

⁷⁶ Op. cit. s. 74f.

⁷⁷ DN I 679, 781, DN II 653, 661, 662, 770, DN III 667, 669, 670, 682, 732, DN V 566, 578, 713, DN VII 372, 406, DN VIII 314, 315, 378, DN XII 202, 206, DN XIII 89, DN XV 52, DN XVI 145.

⁷⁸ DN I 692, 740, DN IV 827, DN VII 383.

⁷⁹ Op. cit. s. 84f.

tale etter 12 manns nektelsesed.⁸⁰

Selv om lensmannen altså har utført oppdrag for kongedømmet, er det rimeligvis hans befatning med bygdefolkets egne saker som kommer best fram i diplomene. Foruten provsopptaket i de private tvistene, ser vi at han har administrert lokale rettsmøter, meklet forlik og hjulpet folk med å ta ut stevning.⁸¹ Vi finner ham til og med som domsmann på lagtinget på lik linje med lagrettemennene.⁸² Og han har ytt bygdefolk diverse offentlige tjenester.⁸³ Hverken lensmannens påståtte politi- eller oppbørselsoppgaver kan dokumenteres i materialet 1420-1450. Heller ikke har vi bevart brev som vitner om at folk har kjøpt seg til et minnelig oppgjør med lensmannen for å slippe rettsforfølgelse (såttmål/soning).

Det er altså i første rekke lensmannen i egenskap av bygdelagsfunksjonær vi møter i brevene, og sammenholdt med det vi på grunnlag av diplomene 1320-1350 vet om lensmannsombudet er det ikke vanskelig å slutte seg til Bæras konklusjon: "Dei fleste brevene frå seinmellomalderen syner lensmannen i funksjonar som vi veit han også hadde i gamalnorsk tid. Det er kontinuitet i lensmannens oppgåver frå gamalnorsk tid gjennom seinmellomalderen."⁸⁴

Bæra kan også ha rett i lensmannens virksomhet innenfor den lokale rettspleien har fått et større omfang etter 1350 enn tidligere, skjønt noen kvalitativ utvidelse er det vanskelig å dokumentere før 1450. Den økte brevmengden vitner i første rekke om den store betydning hans tradisjonelle oppgaver har hatt i første halvdel av 1400-årene. Brevene fokuserer nokså ensidig på lensmannens lokalsamfunnsplassing, og slik sett kan det være rimelig å tale om en økning i ombudets lokale autoritet og anseelse.

Mer skeptisk er jeg imidlertid til Bæras tolkning av disse observasjonene.⁸⁵ Eksempelvis kan lensmannens befatning med draps sakene vanskelig ses som uttrykk for noen generell kompetanseheving av ombudet. Drapsprov har lensmannen også innberettet til kongen før 1350⁸⁶, og det kan være verdt å merke seg at han i sin befatning med draps sakene oftest benevnes som representant for en kongelig tjenesteman. Dette forekommer nesten ikke ellers. I draps sakene har han altså handlet på lensherrens vegne, forøvrig helt i samsvar med den praksis som kan observeres på grunnlag av drapsbrev fra Skiensysla 1320-1350. Bæra nevner også retten til å inngå såttmål, eller soning, som en tilsvarende utvidelse av lensmannens kompetanse, og enda et uttrykk for statens svekkelse etter 1350. Som nevnt har vi ingen eksempler på lensmannssoning i materialet 1420-1450. Men selv om det likevel kan ha forekommet at han har brukt sin posisjon til å påtvinge folk soning, kan dette neppes tolkes som uttrykk for statsvekkelse. Alt tyder nemlig på at lensmennene, liksom deres oppdragsgivere sysselmennene, bedrev den slags også i gammelnorsk tid. Håkon Magnussons østnorske retterbøter fra 1290-årene kan tolkes

⁸⁰ DN I 684, 774, DN XXI 309.

⁸¹ DN I 685, 793, DN II 692, DN III 790, DN IV 877, DN V 745, DN VI 494, DN IX 309, DN XIV 74.

⁸² DN XII 210. Jfr. Bæra op. cit. 85f.

⁸³ F. eks. DN V 684, DN XXI 347, 377, 384.

⁸⁴ Op. cit. s. 82. Min uth.

⁸⁵ Op. cit. s. 95ff., jfr. s. 84ff, s. 88ff., s. 90.

⁸⁶ Eksempelvis DN I 245.

dithen. Håkon VI's forbud mot sysselmanns- og lensmannsforlik i retterboten for Østerdalen av 1358 retter seg neppe mot en helt ny praksis, men snarere mot et "uvesen" som hadde pågått gjennom lengre tid. Og når lensmannen ved midten av 1400-årene dukker opp som domsmann, vil jeg heller oppfatte det som en understrekning av hans status som lokalsamfunnsrepresentant på lik linje med de øvrige domsmennene enn som en utvidelse av selve ombudets myndighetsområde.

Selv om lensmannen har utført oppdrag på kongedømmets vegne, og både nå og senere kunne omtales som kongsombudsmann eller kongens lensmann, knytter oppgavene ham primært til lokalsamfunnet. Dette preget av lokal funksjonær og tillitsmann styrkes ytterligere når vi ser på terminologien. I økende grad refereres det til NN lensmann på Eiker, på Toten, i Nøtterøy og Tjømmø o.s.v. Den lokale tilknytningen har imidlertid variert. På Opplandene og i Trøndelag ser vi at grupper av bygder - bygdelag - har hatt felles lensmann. Vi finner lensmenn for Solør, for Odalen, for søndreluten av Valdres og for Gauldalen o.l. I Oslofjordområdet synes derimot nesten hver bygd å ha hatt egen lensmann. Der møter vi lensmenn i Skjeberg sogn, i Skaun skipreide, på Ordost, i Sande sogn o.s.v. Lensmannsinstitusjonen synes å ha vært bedre utbygd i Oslofjord-området i første halvdel av 1400-tallet enn andre steder. Bæra hevder at lensmannsinstitusjonen har vært særlig godt utbygd i Borgarsysla, og dette kan muligens være rett når 1400-årene ses under ett.⁸⁷ Resten av landet har imidlertid fulgt etter. I løpet av 1500-tallet har de fleste bygdene fått egen lensmann.

Lensmannen var også i ferd med å forvandles til bondelensmann, selv om denne betegnelsen først slo gjennom for fullt omkring 1600. Sosialt sett var dette foregrepet alt på 1300-tallet. Brevene 1320-1350 sannsynliggjør at sysselmennene vanligvis har hentet sine ombudsmenn i kretsen av bygdekakser, forøvrig helt i samsvar med hva kongene har ønsket, og Bæra som har gjennomgått alt relevant materiale fra 1400-1500-tallet kan dokumentere at lensmennene er blitt rekruttert blant lagrettemennene.⁸⁸ Utviklingen fra sysselmannstjener til bygde- og bondelensmann synes å ha vært mindre gjennomgripende enn det ofte gis inntrykk av. På mange måter har vi her en parallell til den overgangen fra "gode menn" til "lagrettemenn" som vi kan observere i bygdebrevene før og etter 1400. Likevel står det ikke til å nekte at begge fenomenene synes å uttrykke en klarere forestilling om "bygdekommunen" qua korporasjon enn tidligere.

Fra Vesterhavøyenes er det få spor etter et tilsvarende lokalt ombud før 1500. Men det har trolig eksistert i en eller annen form. Første gang lensmennsombudet nevnes i lovene er faktisk i den retterboten Magnus Lagabøte utstedte for Færøyene i 1273. De færøyske bygdesysselmennene, som vi første gang møter i 1407, og som har spilt en stor rolle i det lokale samfunnslivet langt opp i moderne tid, er trolig etterkommere av de gammelnorske lensmennene.⁸⁹

På Orknøyene og Shetland finner vi på 1500-tallet et velutviklet lokalt styringssystem basert på såkalte sogne-/underfogder. Dette har trolig vært av senmiddelaldersk opphav. I

⁸⁷ Op. cit. s. 66ff.

⁸⁸ Bæra op. cit. s. 121ff. med referanser.

⁸⁹ DF s. 48; Louis Zachariasen: *Føroyar sum rættarsamfelag 1535-1655*. Torshavn 1959-61.

orknøyingenenes store klagebrev over høvedsmannen David Menzies, forekommer det en referanse til slike lokale futer, da det fortelles at allmuen på Ronaldsøy hadde klaget til "there foghata" over overfall fra "villskotter". James Begg hevder at de orkadiske underfogdene i virkeligheten har vært lensmenn av fastlandsnorsk type, og at lensmannsinstitusjonen ble innført av det norske kongedømme allerede i høymiddelalderen.

Beggs påstand er tvilsom. De orkadiske underfogdene synes nemlig å ha vært nære knyttet til jarledømmeforvaltningen enn til bøndene og bygdefellesskapet. Det er påfallende at lensmannsnavnet mangler i materialet fra Vesterhavsøyene når vi samtidig ser lagrettemannsbetegnelsen bre seg i den orkadiske og shetlandske lokaloffentligheten på 1400-1500-tallet, liksom i Norge. Trolig har de store odelsmennene på Orknøyene, som jo hadde monopol på lagrettemannsvervet, dominert i sine respektive "townships" og der fylt mange av de samme funksjonene som lensmennene hadde i de fastlandsnorske bygdene.

Istedenfor lensmannen møter vi altså futen i de orkadiske og shetlandske lokalsamfunn. Han dukker opp omtrent samtidig på Vesterhavsøyene og hjemme i Norge. Futebetegnelsen indikerer den begynnende omlegningen av det gammelnorske sysselmannsstyret til et mer tidsmessig lensstyre som vi har vært inne på tidligere. Det er derfor grunn til å anta at den lokale futeinstitusjonen på Orknøyene og Shetland enten er blitt introdusert av Sinclair-jarlene da de gjenreiste jarlestyret på øyene etter 1379, eller senest omkring 1420, da unionsmonarkiet forsøkte å etablere et lensstyre på Vesterhavsøyene under ledelse av en hovedfogd/høvedsmann. Derimot ser jeg ikke bort fra at disse futene med tiden kan ha fått en sterkere tilknytning til bygde- og bondesamfunnet. Brian Smith regner hundreåret 1470-1570 som en gullalder for shetlandsk bygdeselvstyre.⁹⁰ Perioden var også et slags interregnum mellom norsk og skotsk myndighetsutøvelse på øyene. Et enkeltstående brev fra 1590 forteller om Patric Stewarts konfirmasjon av Jala-bøndenes valg av underfogd.⁹¹ Fogderiene ble forøvrig bevart som retts- og forvaltningsenheter på Vesterhavsøyene til langt inn på 1600-tallet. Hvordan det nå enn er, kan vi vanskelig å danne oss seg noe klart bilde av disse lokale tjenestemennene i senmiddelalderen. Kildegrunnlaget er for spinkelt.⁹²

Også Jemtland er så godt som fritt for lensmenn 1300-1450. En Staffan lensmann, som nevnes i 1448, er den eneste med slik tittel i det rikholdige jemtlandsmaterialet, og det er ikke en gang sikkert at han har vært lensmann i vår forstand av ordet. Derimot forekommer det lokale syselmanns-/høvedsmanns-tjenere, som ligner mer på Vesterhavsøyenes underfogder enn på de norske lensmennene. I Jemtland som på Orknøyene er det

⁹⁰ Local History. Shetland Archives and Sources of Shetland History. History Workshop, a journal of socialist historians 1977, 4.

⁹¹ Upubl. registratur over shetlandske diplomer 1299 - ca. 1700. Shetland Archives. Lerwick.

⁹² DN II 691; James Begg: The Bailie Courts of Orkney. Proceedings of the Orkney Antiquarian Society II, III, IV. Kirkwall 1923-1926, jfr. J .Storer Clouston i innledningen til REO, s.XLIXf. Se også T.M.Y. Manson: Shetland in the Sixteenth Century. The renaissance and Reformation in Scotland: Essays in Honour of Gordon Donaldson. 1983.

representanter for den regionale eliten som har vært bygdeoffentlighetens viktigste funksjonærer. Dette, kombinert med en rekke andre forhold som skiller Jemtland og Vesterhavsøyene fra det egentlige Norge, kan tyde på at det innenfor det norske riket har eksistert en egen politisk "skattlandsfysionomi".⁹³

Når det gjelder Vestlandet og Agder, hvor lensmannsinstitusjonen var godt utbygd i 1300-årene, men hvor lensmennene glimrer ved sitt fravær i kildene ca. 1380-1500, bør vi være forsiktige med å trekke den slutningen at lensmannsordningen er blitt opphevet, slik enkelte har antydnet.⁹⁴ Bygdetinget er også dårlig dokumentert i det vestnorske materialet fra denne perioden, uten av vi dermed tør slutte at det ikke fantes. Fraværet av lensmenn i de vestnorske kildene kan like gjerne skyldes særtrekk ved corpus. Dessuten møter vi vestafjells skikkelser som bærer den gammelnorske lensmannens, sysselmannstjenerens, preg, om ikke hans navn.⁹⁵

Selv om det lokale kirkeombudet er bedre dokumentert nå enn for perioden 1320-1350, først og fremst gjennom en rekke kvittans- og ombudsbrev, samt et par kirkelige statutter, bringer materialet lite nytt ut over det vi alt mener å vite. Først og fremst tydeliggjør det vårt bilde av kirkeombudsmannen.

Kvittans- og ombudsbrevene forteller at kirkeombudsmennenes primæroppgave har vært å vareta bygdekirkens økonomiske interesser. De har oppebåret kirkens inntekter og anvist dens utgifter, og i tvister mellom kirken og bygdefolk har de representert kirken. Til dette er de blitt autorisert av biskopen, som også har ført kontroll med deres forvaltning av fabrica. De har vært regnskapspliktige overfor biskopen, og er blitt holdt personlig ansvarlige for mangler og uregelmessigheter.

Selv om kirkeombudsmannen slik fremtrer som biskopens hjelpesmann i forvaltningen av fabrica, og har utført sitt ombud i kraft av biskoppelig mandat, kan han også sies å ha representert sognefolkets interesser. For det første er kirkeombudsmennene blitt rekruttert fra kretsen av gode bygdemenn. Dernest ser vi at de ved avhendelse av bygdekirkelig eiendom har samtykket i biskopens disposisjoner sammen med bygdefolket. Den lokale kirkeforvaltningen har altså vært basert på et samvirke kirkelig øvrighet-bondefelleskap. Det er heller ikke utenkelig at bygdekommunen har økt sin innflytelse på dette feltet i senmiddelalderen.⁹⁶

Det jemtske kirkeombudet, som i det vesentligste har svart til det norske, synes imidlertid å ha skilt seg noe ut ved at biskopens rolle har vært mindre dominerende der enn i de norske bispedømmene. Fra Vesterhavsøyene finnes det ikke spor etter et tilsvarende ombud.

I tillegg til lensmannen og kirkeombudsmannen møter vi også lokale bispeombudsmenn i bygdebrevene 1420-1450 liksom hundre år tidligere. Disse har først og fremst varetatt

⁹³ DN XIV 74, jfr. S. Imsen Heimen 1988 s. 137ff.

⁹⁴ Bæra op. cit. s. 155ff., jfr. K. Helle: *Bergen Bys Historie I*, s. 840.

⁹⁵ DN II 661, 662, DN IV 827, DN VIII 383, DN X 149, DN XXI 377, 384, jfr. DN I 774.

⁹⁶ DN I 754, 755, DN II 693, 759, DN III 664, 671, 801, DN IV 822, DN VI 430, 497, DN VIII 279, DN IX 270, DN XI 145, DN XIII 102, DN XVI 83, DN XXI 397. Jfr. ovenfor s. 35ff.

øvrighetens interesser i lokalsamfunnet, selv om de nå og da også har ytt bygdefolk offentlige tjenester. Biskeombudsmannen, også kalt med det mer arkaiske navnet årmann, har hatt oppebørselen av de biskoppelige inntekter som hovedoppgave. Funksjonelt sett har derfor biskeombudet liten relevans for den bygdekommunale sektor. Men fordi biskopene vanligvis valgte sine ombudsmenn blant bygdas fremste menn, har ombudet betydelig interesse som vitnemål om de funksjonelle og sosiale bånd som bandt bygdeeliten til kirkeledelsen. Ordningen med biskoppelige setesvenner hører også hjemme i dette bildet.⁹⁷

Prosten er også å regne som en lokal biskeombudsmann. Han har imidlertid helst vært geistlig, og prosteombudet har i en helt annen grad en de andre biskeombudene utgjort en del av det kirkelige administrasjonsapparatet. Eksempelvis har Oslo bispedømme vært inndelt i faste prostier. Og i tillegg til oppebørselen av bispestolens inntekter har prostene etter ordre fra biskopen visitert prostiet og holdt stevner med bygdefolk.⁹⁸ Grensen mellom de forskjellige lokale biskeombudene har imidlertid ikke alltid vært trukket med full konsekvens. Sålede ser vi biskop Håkon av Stavanger gi Arnvid Arnvidsson "aarmanz starf... oc profuastadøme" i Eidfjord i Hardanger i 1417. Den samme Arnvid hadde før det vært kirkeombudsmann.⁹⁹ Men Arnvid synes å danne unntaket som bekrefter regelen.

Kildene gir ikke entydig beskjed om noen primitivisering av det offentlige liv i bygde-Norge etter 1350, slik det gjerne hevdes. Derimot vitner brevene 1420-1450 om at høymiddelalderens kommunalordning var intakt ennå hundre år etter mandedauen. Denne delen av den gammelnorske statsbygningen hadde i alle fall ikke slått sprekker.¹⁰⁰ Unionsmonarkiet hvilte i Norge på det samme fundamentet som den gammelnorske staten. Basisrelasjonene bygdkongemakt besto. Staten som sådan hadde ikke evakuert bygdesamfunnet.

Helt statisk er bildet likevel ikke. For det første gir kildene inntrykk av bygdekommunen som en fastere tømret korporativ størrelse 1450 enn hundre år tidligere. Dette er framfor alt basert på utviklingen av lagrettemannsinstitusjonen og lensmannsombudet. Dernest ser forholdet bygdkongemakt ut til å ha blitt mer "indirekte" enn det hadde vært i Magnus Erikssons og Håkon VI's tid. Dette har trolig sammenheng med innføringen av et nytt fellesnordisk lensvesen. Unionsmonarkiet trengte spesielt betroddene menn på rikenes festninger. Det var ved disse at enkeltrikene skulle fortøyas til den felles kongemakten.

⁹⁷ DN III 658, 698, DN IV 823, DN VIII 328, DN XXI 416, 452.

⁹⁸ DN III 719, DN XXI 362, DN II 745, DN VI 498, DN I 797, DN XXI 413, 414, DN III 687, DN VIII 312, 313, DN IX 307, DN I 762, DN V 637, DN VII 411, DN IV 822, DN IX 237, DN XXI 303, DN I 707, DN V 743.

⁹⁹ DN IV 803, jfr. DN IV 823. Se ellers Jens Arup Seip op. cit. 1942 s. 67ff., hvor det redegjøres for utviklingen av de biskoppelige ombudene fram til reformasjonen.

¹⁰⁰ Etter nå å ha gjennomgått bygdebrevene 1537-1559 mener jeg også å kunne fastslå at Magnus Lagabøtes kommunalordning fortsatt var levende i Christian III's tid.

Høvedsmannen/lensherren fikk en slags "guvernørposisjon" i sin landsdel, og kilte seg på sett og vis inn mellom kongen og bygdefolket. Dessuten var den geografiske avstanden mellom bygdefolk og statsledelse - mellom periferi og sentrum - blitt større siden kongene i 1380 hadde tatt permanent sete utenfor rikets grenser. Men at den direkte forbindelsen bygd-statsledelse ennå fantes vitner supplikene fra 1420-årene om, fra Viken så vel som fra Orknøyene, Hålogaland og Jemtland. Og supplikmengden bare vokste i generasjonene som fulgte. Det tør også være velkjent at strømmen av bygdeutsendinger til "han far" i København snarere økte enn avtok i hundreårene etter reformasjonen.¹⁰¹

Det er blitt hevdet at kirken i denne perioden overtok mye av kronens tidligere plass i bygde-Norge. Denne påstanden kan ikke dokumenteres for tiden før 1450, men brevene gir interessante gløtt av de sosiale og funksjonelle båndene som fantes mellom bygdeeliten og kirkeldelsen. Disse var imidlertid ikke av ny dato. Vi kjenner flere lokale bispeombudsmenn og årsmenn også for perioden 1320-1350, og Jens Arup Seip dokumenterer at dette hopehavet har hatt solide høymiddelalderske røtter. Forøvrig kjenner vi vel så mange kongsombudsmenn 1420-1450 med forankring i norsk bygdeelite. Lagrettemannen Steinar Øysteinsson Bratt hadde både vært kongsombudsmann og bispeombudsmann før han endte sin karriere som erkebiskoppelig setesevenn og svoren tilhenger av Karl Knutsson. Vi kan imidlertid ikke utelukke at hopehavet bygdeelite-kirkeledelse var i ferd med å få økt betydning alt før 1450. Og mye taler for at båndet kirkeledelse-bygdearistokrati ble ytterligere styrket i tiden fram mot reformasjonen.¹⁰² *Det er likevel i første rekke kontinuiteten med den gammelnorske tiden som trer fram i brevmaterialet 1420-1450.*

¹⁰¹ S. Imsen: *Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300 til ca. 1700*. Heimen 1990, 2.

¹⁰² L. Hamre: *Unionstiden 1450-1523*. Nidaros erkebispestol og bispesete 1153-1953. Land og Kirke 1955; samme: *Setesvein*. KLNLM XV.

Kap. 8 **BYGDEFOLK I AKSJON.**

1420-30-årene var en urolig tid, særlig i bygdene rundt Oslofjorden. Det startet i Rakkestad, hvor bøndene i 1424 jaget futen Herman Molteke og truet med at de selv ville rømme lenet dersom kongen ikke avsatte ham. Bare et par måneder senere mottok styresmaktene i Danmark tilsvarende klager fra bøndene i Vestfold. Også fra Orknøyene innløp det beskyldninger mot høvedsmannen David Menzies om voldsferd. Bare bøndene i Lier synes å ha vært tålelig fornøyde med tingenes tilstand; skjønt også de fant det nødvendig å påpeke som en forutsetning for sin lojalitet at myndighetene forholdt seg til "konungsins loghbook j Norghe". Alle disse tre brevene var svar på en henvendelse fra dronning Filippa, muligens forårsaket av rakkestadbøndernes aksjon. Kong Erik var utenlands da de "køyrdom" Herman Molteke "vt af lenet".¹

Selv om rakkestadbøndene ser ut til å ha kommet til en forståelse både med myndighetene og med Herman Molteke, ulmet det fortsatt i bygdene rundt Oslofjorden. Og i 1436, inspirert av de svenske dalkarenes framgangsrike aksjon, gjorde bøndene opprør.² Langt på vei synes de å ha vunnet fram med sine krav, i det minste på papiret, skjønt det kan være grunn til å tvile på om det kom noe større ut av opprøret. Ny reisning fulgte i alle fall i 1438. Denne gangen innlot øvrigheten seg ikke på dialog. Opprøret ble knust.

Men selv om bondeuroen ble dempet etter 1439, var det fortsatt et spent forhold mellom bygdefolk og øvrighetsrepresentanter mange steder i landet. Ved midten av 1440-årene rapporteres det både om futedrap i Gudbrandsdalen og om voldelige anslag mot øvrigheten i Hardanger.³ Og i tronfølgestriden som fulgte etter Kristoffer av Bayerns død i 1448 synes Karl Knutssons tilhengere ikke å ha hatt store vanskelighetene med å mobilisere bøndene mot "utlendingen" Christian av Oldenburg.⁴

¹ DN XIV 36, DN I 682, DN II 680, 681, DN I 696, DN II 683, 691.

² NGL 2.r. I s. 149 ff., s. 173, DN VI 465, NGL 2.r. I s. 173 ff., s. 178, DN III 745, 746, 750, 751, 752, 754, DN IX 276, DN XXI 370, 371, DN V 677, DN II 737, DN V 724.

³ H. Koht op. cit. 1976 s. 36 og note 1 og 2 s.st.

⁴ NGL 2.r. II s. 12f., s. 21ff., s. 24ff., s. 32. For Christians tilhengere var det en hovedsak å overbevise bøndene om at han var rett arving til riket, og at de dermed etter loven var forpliktet til å godta ham (NGL 2.r. II s. 14ff.). Lite tyder imidlertid på at bøndene har følt seg bundet av disse arvekravene.

De østnorske opprørene i 1436 og 1438 har stått i fokus for forskernes interesse. Bare Halvdan Koht har søkt å se helheten i 1420-30-årenes bondeuro. Men også han behandler uroen forut for opprørene heller summarisk. I litteraturen om disse to opprørene står spørsmålet om begivenhetenes kronologi og opprørsledernes bakgrunn og videre skjebne sentralt. Det synes ellers å herske enighet om at både nasjonale og sosiale motiver har ligget til grunn for reisningene, likevel slik at det politiske - og dermed nasjonale - motivet har vært overordnet det sosiale hos Amund Sigurdsson og hans tilhengere, mens det sosiale dominerte i Hallvard Gråtoppes flokk. Både Bull og Koht bruker ord som klassebevegelse og klassestrid for å karakterisere Gråtoppens reisning.⁵ Når det gjelder tronstridighetene 1448-1450 finnes det knapt noen analyser av bøndenes rolle i begivenhetene. Interessen er blitt ensidig rettet mot hovedaktørene, tronpretendentene og riksrådene.

Nå skal vi hverken blande oss inn i diskusjonen om Hallvard Gråtoppes opphav eller om Amund Sigurdssons skjebne etter 1437. Ei heller skal vi bry oss om begivenhetenes gang. Men ettersom bondeuro må regnes som et karakteristisk trekk ved samfunnsbildet 1420-50, er det av interesse å vite noe mer om hvem som har handlet på vegne av bøndene og hvorfor de har aksjonert.

Når det gjelder aksjonistene, skal vi konsentrere oss om Sørøstlandet i 1420-30-årene, ettersom det bare er derfra vi har tilstrekkelig med kilder til å foreta en individualiserende aksjonistanalyse.

Aksjonistene.

Det dreier seg om: aksjonistene mot fogden Herman Molteke, Rakkestad 1424/25; supplikantene i Vestfold 1424; opprørene 1436, det vil si de som sammen med Amund Sigurdsson Bolt sluttet våpenstillstand med myndighetene på Jersø 23.juni 1436, samt de fem som den 13. desember (eller 16.april) samme år medbeseglet Amunds kapitulasjon på Oslo bispegård; allmuedelegatene til fredsmøtet i Oslo 1437; og endelig opprørene 1438.

⁵ L. Daae: *Bidrag til Norges Historie i Aarene 1434-1442*. HT IV. Chra. 1877; G. Storm: *Om Amund Sigurdsson Bolt og Urolighederne i det sydlige Norge 1436-38*. HT 3.r. II. Chra. 1892; samme: *Om Amund Sigurdsson Bolt i Sverige*. HT 3.r. IV; Edv. Bull: *Kristianias Historie*. Bd. I: *Oslos Historie*, s. 292ff. Kra. 1922; H. Koht: *Norsk bondereising*, s. 25ff. i utgaven av 1976; Gösta Aldener: *Bidrag til upprørsledaren Amund Sigurdsson Bolts historia*. HT bd. 34; samme: *Kronologiska synpunkter på Amund Sigurdsson Bolts uppror*. HT bd. 34; L. Hamre: *Norsk historie frå omlag 1400*, s. 107ff. Universitetsforlaget 1968.

Når jeg i strid med tradisjonen skiller mellom opprørerne 1436 og allmuedelegatene til fredsmøtet året etter, er det først og fremst fordi de sentrale kildene sondrer mellom disse to gruppene. Det bevarte eksemplaret av fredsavtalen er utstedt og beseglet av en av de tre kontraherende parter, nemlig de befullmektigede representantene for den menige allmue i Oslo bispedømme. (De øvrige kontrahentene er riksrådet og kongen, som forutsattes å ratifisere avtalen.) Amund Sigurdsson og den del av allmuen som hadde valgt ham til hovedsmann og forsvarer, som det heter, er ikke parter, men gjenstand for avtalen mellom riksrådet og allmuerepresentantene.⁶ Som det vil framgå av aktør-oversiktene nedenfor er det heller ikke de samme navnene vi møter på Jersø midtsommers 1436 og i Oslo vinteren 1437, det vil si med unntak for tre sentrale skikkelser knyttet til Elingård og bygdeof-fentligheten i Onsøy.

Jeg er interessert i å vite noe om aksjonistenes lokalsamfunnstilknytning og deres sosiale posisjon og tilhørighet, derunder forholdet dem imellom. De følgende oversiktene vil forhåpentligvis kunne si noe om dette.

*Aksjonistene mot Herman Molteke, Skaun skipreide (Rakkestad) 1424-1425.*⁷

Anund Eiuulsson og Olav Osmundsson, rakkestadbønder, har deltatt både i 1424 og i 1425. Det har også kongens landbo Tord Toreson, mens to andre av kronleilendingene, Bjørn Torgrimsson og Hallvard Rolfsson, bare nevnes i 1424. Ytterligere opplysninger savnes om disse fem.

Bård Toresson, kongens landbo, med i aksjonen 1424. Han er ellers som bygdefunksjonær i Rakkestad. Den samme Bård har trolig medbeseglet Amund Sigurdssons kapitulasjonsbrev av 13. desember 1436. Daae karakteriserer ham som lavadelig, og hevder at han har tilhørte Amund Sigurdssons indre krets. Hans påståtte adelige status kan imidlertid ikke verifiseres.⁸

Lasse Amundsson, kongens landbo, med både i 1424 og i 1425. Han har dessuten opptrådt som lokal domsmann, blant annet sammen med Bård Toresson.⁹

Omund Vinaldsson, rakkestadbonde, deltatt både i 1424 og 1425. Også han er kjent som lokal domsmann og har sittet i nemnd sammen med Bård Toresson og Lasse Amundsson.

Reidar Sveinungsson, kongens landbo, har deltatt både i 1424 og 1424, og ses som besegler av et salgsbrev, hvor Bård Toreson er en av partene.¹⁰

Tord Jonsson, kongens landbo, aksjonist både i 1424 og 1425. Han omtales som

⁶ NGL 2.r. I s. 173ff.

⁷ DN II 680, 681, 683.

⁸ DN XVI 77, DN II 680, DN VIII 279, DN X 152, DN III 736.
Jfr. Daae s. 81.

⁹ DN VIII 279.

¹⁰ DN X 152.

lagrettemann i 1428, men kan observeres som bygdefunksjonær alt i 1422. Tord ses også på Tom i Råde, hvor han har bistått Herman Molteke ved en transaksjon, og han har ellers vært i lag med Bård Toresson.¹¹

Tord Salmundsson, rakkestadbonde, nevnes både i 1424 og i 1425. Han omtales som kirkombudsmann i 1427, og har blant annet stevnet en sambygding for utestående landskyld til Digernes kirke. Også Tord har sittet i nemnd sammen med Bård Toresson, og dessuten med Lasse Amundsson, Omund Vinaldson, og Torkel Augustson.¹²

Torgeir Bergsson, rakkestadbonde, har deltatt både i 1424 og 1425. Han ses dessuten som part i en arvesak, og han har vært en av partene i den striden om landskylda til Digernes kirke i 1427, som ble behandlet av Bård Toreson og rekke av de andre aksjonistene 1424/25.¹³

Torgrim Hallvardsson, rakkestadbonde, med både i 1424 og 1425. Også han satt i den nemnda som behandlet saken om landskylda til Digernes kirke.

Trygg Anderson, kongens landbo, nevnes både i 1424 og i 1425. Han kan være identisk med en bonde av samme navn som har medbeseglet et vitnebrev om salg på Hobbøl kirkegård i 1425.¹⁴

I den første protesten mot futen Herman Molteke har rakkestadbøndene som vi ser delt seg i to grupper, hver med sin supplikk, nemlig kronleilendingene og de øvrige bøndene. Året etter samlet de seg imidlertid om en felles protest. Bare et par av aksjonistene fra 1424 glimrer med sitt fravær i den felles allmuesupplikken fra 1425.

Samlet viser disse tre brevene oss en tett gruppe av ledende bygdemenn. Å være kongens leilending synes på ingen måte å ha vært sosialt degraderende. Tvert imot har den formodentlig fremste blant supplikantene, Bård Toreson, vært kronleilending. Han skulle senere bli en av Amund Sigurdsson nærmeste tilhengere. Ellers møter vi flere av disse rakkestadbøndene som gjengangere i domsnemnder og som innehavere av lokale ombud og verv.

Det er altså folk med alders hevd på lederposisjonene i lokalsamfunnet som har krevd futens avgang. Og Bård Toresons sentrale plassering i dette nettverket av "bygdeledere", samt forbindelseslinjene til Tom i Råde, antyder en sammenheng mellom aksjonen 1424/25 og opprøret 1436, både sosialt og geografisk.

Når vi ser på oversikten over supplikantene i Tønsberg, finner vi det samme sosiale mønsteret på vestsiden av Oslofjorden som i Borgarsysla. Det er bygdenes ledende menn som på fellesskapets vegne har aksjonert mot det som påstås å være uhjemlede og uakseptable utslag av det nye unionsregimet. Tilsvarende ser vi på Orknøyene at det er det orkadiske bondesamfunnets ledende menn som har artikulert fellesskapets protest mot

¹¹ DN XVI 77, DN II 697.

¹² DN VII 381, DN VIII 279.

¹³ DN VII 381, DN VIII 279.

¹⁴ DN XVI 85.

futestyret. Det er forøvrig en ganske slem merittliste kongens høvedsmann der, David Menzies, ble stilt til ansvar for.¹⁵

*Supplikantene i Vestfold, Tønsberg 12.august 1424.*¹⁶

Audgrim Ormsson, Bjørn Nikolasson, Gudleik Gunnarson, Nerid Petersson, Tolf Tordason og Tomas Anundsson, lagrettemenn, ytterligere opplysninger savnes.

Gard Torgeirson, lagrettemann, trolig fra Sande. I alle fall nevnes en bonde ved det navn to ganger som henholdsvis sigillant og domsmann der i 1422 og i 1426.¹⁷

Nikolas Ormsson, lagrettemann, trolig fra Andebu, hvor en Nikolas Ormsson i 1420 har overdratt en kvernfoss til lensherren på Tunsberghus, Endrid Erlendsson, og i 1425 har deltatt ved en grensegang.¹⁸

Nikolas Tjostolfsson, lagrettemann, kan også være fra Andebu, hvor en bonde ved det navn i 1426/27 medutsteder et vitnebrev om salg.¹⁹

Sigurd Reidarson, lagrettemann, kan være identisk med den Sigurd Reidarsson som i 1420 medutstedte og beseglet et provsbrev ved Sande kirke.²⁰

Tjostolv Asulvsson, lagrettemann. En mann ved samme navn medutsteder og besegler vitnebrev om overføring av arv i Tønsberg 1422.²¹

*Opprørerne 1436 ifølge stillstandsbrevet fra Jersø.*²²

Amund Sigurdsson Bolt, reisningens ledende skikkelse, eller som forliksbrevet av 18. februar 1437 sier: den "som eendelis aff almoghanom haffde korath sigh till høuitzman oc fforswarere".²³ Amund var sønn av ridderen Sigurd Berdorson, og nevø av den tidligere riksråden og høvedsmannen på Akershus, Ogmund Berdorson. Denne onkelen hadde eid Tom i Råde, og Amunds kusine var gift med fogden Herman Molteke, som hadde overtatt gården etter svigerfaren. Når det gjelder Amunds lokale tilknytning er kildene tause. Muligens har han hørt hjemme i Borgarsysla, kanskje Våler, skjønt mye tyder på at han

¹⁵ DN II 691. Kollektivt omtales Davids motmenn som "godmen i landit".

¹⁶ DN I 696.

¹⁷ DN VIII 267, DN XI 145.

¹⁸ DN XI 134, DN XIV 41.

¹⁹ DN IV 831.

²⁰ DN VI 406

²¹ DN VIII 373.

²² NGL 2.r. I s. 150ff.

²³ NGL 2.r. I s. 174.

også har hatt tilknytning til Eiker.²⁴

Nisse Sveinsson, trolig fra Aremark, kalles god mann, noe som ifølge Storm indikerer lavadelig status. Dette kan imidlertid ikke verifiseres.²⁵

Hallvard Toreson, storbonde fra Borgarsysla, nevnes i brev både fra Rygge og fra Øymark, kan hende også fra Hof i Vestfold. Hallvard karakteriseres av Daae og Storm som lavadelsmann, men dette er det ikke kildebelegg for. Heller ikke er det belegg for påstanden om at han kan ha vært identisk med den senere opprørslederen Hallvard Gråtopp. Hallvard figurerer blant de fem "gode menn" som var sammen med Amund Sigurdsson i bispegården i Oslo i desember 1436.²⁶

Amund Asserson, sannsynligvis fra Onsøy skipreide, har også representert ytreluten av Borgarsysla under fredsforhandlingene i Oslo 1437. Amund må kunne karakteriseres som typisk bygdeelite. Han omtales som lagrettemann, har sittet som domsmann i lokal nemnd, forøvrig sammen med en annen av Amunds menn, nemlig Arne Pålsson, og var i 1442 delegat til kongehyllinsmøtet i Lödöse.²⁷

Gunnar Jonsson, kan være bonde fra Skiensysla, i alle fall møter vi en Gunnar Jonsson i Skien i 1435 idet han inngår avtale om kjøp av jord i Hjarthdal med prosten Hjarrand Toraldsson. Den samme Hjarrand skulle forøvrig komme til å stå sentralt i oppgjøret med Hallvard Gråtopp og hans menn.²⁸

Jeppe Englebretksson, bonde fra ytreluten av Borgarsysla. Jeppe nevnes som medbesegler av en erklæring om heimanfylgja og helmingsfelag i Rygge 1433. I dette brevet omtales han som stefar til Åsa Ogmundsdatter, som ved det høvet ble festet til Einar Einarsson, en annen av Amunds tilhengere.²⁹

Eirik Olavsson, er også en av de få som både har vært tilhenger av Amund Sigurdsson og delegat til fredsforhandlingene i Oslo. Han ser ut til å ha tilhørt en krets av lokal elite i Borgarsysla med tilknytning til Elin(gård). Erik omtales som lagrettemann både i 1433 og i 1446. I 1433 ser vi ham utstede en erklæring om kronens gods sammen med åtte andre lagrettemenn. (En annen av Amunds menn, Anund Andresson var forøvrig medlem av den samme nimanns-nemnda; han var sammen med Eirik også i 1438. Det var trolig også Tjostolf Holk Gunnarson, far til den senere oslobispen Gunnar Holk. Tjostolf var delegat til fredsmøtet i Oslo 1437). Eirik har også vært domsmann på lagtinget i Sarpsborg. I et skiftebrev etter moren Åse Ulfsdatter omtales han som bror av lagmannen Sigurd Sjöfarson

²⁴ DN II 713, DN III 738, se ellers Daae, Storm og Aldener op. cit.

²⁵ Storm 1892 s. 110.

²⁶ DN XXI 346, DN VI 477, DN I 781, jfr. Daae op.cit. s. 81, Storm op. cit. s. 108.

²⁷ NGL 2.r. I s. 173, NGL 2.r. II s. 205, DN XII 194, DN VII 771.

²⁸ DN IX 265.

²⁹ DN II 715.

og Tormod Eivindsson, som også tilhørte Amund Sigurdssons flokk.³⁰

Anund Andresson. Det er to personer med dette navnet blant Amunds menn på Jersø. Bare den ene nevnes imidlertid som delegat til fredsmøtet i Oslo 1437. Begge Anunder må kunne karakteriseres som typisk bygdeelite. Den ene har trolig hørt hjemme i Onsøy, og i likhet med Eirik Olavsson, som han ofte nevnes sammen med, hatt en viss tilknytning til Elin(gård). Den andre Anund kan være fra Eidsberg, hvorfra vi kjenner en lagrettemann med det navnet.³¹

Arne Pålsson, lagrettemann fra Onsøy, har sittet i nemnd sammen med Amund Asserson.³² Børge Sigurdsson, trolig fra Borgarsysla. Børge er trolig identisk med den Børge som etter anmodning fra Herman Molteke har vidimert Ogmund Berdorsson kjøpebrev fra 1394 på Tom i Råde.³³

Herman Torsteinsson, trolig fra Nesodden i Follo, i alle fall ser vi at en nesoddenbonde ved det navnet har solgt jord i Os fjerding i Rakkestad.³⁴

Einar Einarson, også bygdeelite fra Borgarsysla, som kan være identisk med den Einar som i 1433 festet Jeppe Engelbrektssons stedatter.³⁵

Jon Toraldson, lagrettemann, muligens fra Bamble. I alle fall møter vi en Jon Toraldsson som domsmann i Skien 1424, sammen med blant annet en Tord Ketilsson, som kan ha vært den samme Tord som møtte som delegat fra Skienssysla til fredsmøtet i Oslo 1437. Jon kan imidlertid også være identisk med en annen Jon Toraldsson som vi finner som lokal domsmann på Follo.³⁶

Sigurd Olavsson, sannsynligvis bonde fra Tanum i Båhuslen. Broren Sveinung kan ha vært en av Gråtoppens borgensmenn.³⁷

Sigge Jonsson, kan ha vært lagrettemann fra Romerike.³⁸

Steinar Aslaksson, omtales som lagrettemann, trolig fra Spydeberg. Steinar kan ha vært bror til Reidar Aslakson, som også hørte til Amund Sigurdssons flokk. Steinar nevnes både som bygdefunksjonær og gårdkjøper.³⁹

Anund Smidsson, trolig lagrettemann fra Eidsberg.⁴⁰

Reidar Aslaksson, bonde fra Borgarsysla, nevnes både som lokal domsmann og sigillant.

³⁰ DN XVI 95, DN I 743, DN V 666, DN I 798.

³¹ DN XIII 84, DN XVI 95, DN I 743, DN XIII 103, DN X 165, DN I 819.

³² DN XII 194.

³³ DN II 790.

³⁴ DN II 757.

³⁵ DN III 675, DN II 715.

³⁶ DN V 570, DN I 780.

³⁷ DN VI 480, DN III 745.

³⁸ DN IV 938.

³⁹ DN V 589, DN IX 252, DN VIII 288, DN IV 852, DN V 629, 641.

⁴⁰ DN IV 925.

Reidar kan ha vært bror av Steinar Aslaksson.⁴¹

Tormod Eivindsson, trolig borgarsyslabonde med tilknytning til kretsen rundt Elin(gård). I alle fall nevnes en Tormod Eivindsson som bror av lagmannen Sigurd Sjöfarson og Eirik Olavsson i et brev utstedt på Elingård 1433. Eirik hørte også til Amund Sigurdssons menn.⁴²

Asgaut Jonsson, trolig bonde fra Skjeberg. Den samme Asgaut kan ha opptrådt sammen med Tjostolf Holk Gunnarson, far til den senere biskopen i Oslo, som var delegat til fredsmøtet i Oslo.⁴³

Torleiv Tovsson, Torbjørn Hallvardsson, Niklis Torkildsson, Asbjørn Alvsson, Ketil Alvsson og Gest Guttormsson savner vi ytterligere opplysninger om.

*Medbeseglerne av Amund Sigurdssons kapitulasjonserklæring 13. des. (el. 16. april) 1436.*⁴⁴

Tormod Gunnarson, muligens bonde fra Hof i Vestfold. Daae karakteriserer ham som lavadelig, men dette kan ikke verifiseres. Medutsteder og besegler vitnebrev om salg i 1438/39 hvor kjøperen heter Hallvard Toreson, muligens den samme Hallvard som medbeseglet kapitulasjonsdokumentet på bispegården, og som også nevnes i Jersø-brevet.⁴⁵

Bård Toreson, se ovenfor under aksjonistene mot Herman Molteke.

Niklas Ivarson, ingen ytterligere opplysninger, men ifølge Daae av lavadel.⁴⁶

Hallvard Toreson, se ovenfor under Jersø-stillstanden.

Gudmund Helgeson, trolig bonde fra Romerike, den eneste som er kjent som opprører både i 1436 og 1438.⁴⁷

26 mann har altså sluttet avtalen om våpenstillstand sammen med Amund Sigurdsson på Jersø 23. juni 1436. Av disse har hele 16 hørt hjemme i Borgarsysla, hvor det igjen er de nedre og ytre bygdene, ytreluten, som dominerer.⁴⁸ Tyngdepunktet har ligget i Onsøy med det senere herresetet Elin(gård) som et slags sentrum. Enkelte fremtredende aktører synes også å ha hatt tilknytning til herresetet Tufn (Tom) i Råde, hvor Amund Sigurdssons onkel

⁴¹ DN VIII 380, DN III 687.

⁴² DN I 743.

⁴³ DN V 553, DN IX 279.

⁴⁴ DN III 736.

⁴⁵ DN VI 477.

⁴⁶ Op.cit. s. 81.

⁴⁷ DN IX 276.

⁴⁸ Også deltakeren fra Follo har gjennom sine økonomiske interesser vært knyttet til dette østfoldske kjerneområdet.

Ogmund Berdorsson hadde residert, og hvor Amunds "frende" futen Herman Molteke nå bodde. Den samme Herman Molteke, som hadde vært mål for rakkestadbøndenes aggresjon i 1424-25, synes forøvrig å ha kommet på riktig god fot med bøndene etter at striden hadde lagt seg.⁴⁹

Av Amund Sigurdssons øvrige tilhengere ser vi at to trolig har hørt hjemme i nedre Telemark (Bamble/Gjerpen), det området som i 1438 skulle danne basis for Hallvard Gråtoppes reising. Forøvrig nevnes ingen av dem i forbindelse med Gråtoppen. En kan ha vært romeriking. De resterende seks er det umulig si noe mer om.

Dette geografiske mønsteret bare forsterkes når vi inkluderer de fem som medbeseget Amund Sigurdssons kapitulasjon på Oslo bispegård, trolig 13. desember 1436.⁵⁰ To av dem er kommet fra Borgarsysla, mens to andre har hørt hjemme i henholdsvis Vestfold og på Romerike. Niklas Ivarssons hjemsted er ukjent.

Opprøret kan dermed karakteriseres som et overveiende oslofjord-fenomen med sentrum i ytre luten av Borgarsysla, forøvrig det samme området som Amund Sigurdsson ble lovet vår- og høstleidangen av i fredsavtalen 1437.

De fleste av opprørerne hører til "gjengangerne" i brevmaterialet 1420-40, det vil si de opptrer med en frekvens på to eller helst flere ganger. Alle har eid segl, noe som synes å ha vært en betingelse for å kunne utføre funksjonær oppgaver i lokalsamfunnet. Flere tituleres lagrettemenn. Samtlige må kunne sies å ha tilhørt lokalsamfunnseliten. Enkelte, som f. eks. Eirik Olavsson, har til og med tendert mot det som kan kalles et regionalt aristokrati. I et brev omtales han som bror av borgartingslagmannen Sigurd Sjöfarsson. Og han ser ut til å ha hørt hjemme i en engre slektskaps- og bekjentskapskrets av Amund Sigurdsson-tilhengere. (Jfr. Amund Asserson, Jeppe Engelbrektsson, Anund Andresson, Arne Pålsson, Steinar Aslaksson, Tormod Eivindsson og Asgaut Jonsson.)

Det er altså etterkommerne av det gammelnorske bondearistokratiet som har sluttet opp om Amund Sigurdssons kamp mot de utenlandske futene, den nye nordiske helstatens agenter. Jeg vil tro at disse fremmede inntrengerne har provosert bygdeeliten til opprør ikke bare ved hardstyre og uhørte økonomiske krav, men også fordi de har utfordret deres hevdvunne samfunnsposisjon.

En av opprørerne, Bård Toreson, deltok både i aksjonen mot Herman Molteke i 1424 og i opprøret 1436. Hans sentrale plassering i et nettverk av ledende bønder antyder som nevnt en viss sosial sammenheng mellom de østfoldske aksjonene i 1420-årene og opprøret ti år senere. Derimot er det få forbindelser mellom Amund Sigurdssons og Hallvard Gråtoppes

⁴⁹ DN II 697, 710, DN XXI 344.

⁵⁰ Når det gjelder påstanden om at de fem som medbeseget Amund Sigurdssons kapitulasjonsbrev 13. desember (eller 16. april) har utgjort et slags lederskap, finner jeg den ikke dokumentert i det overleverte brevmaterialet. Jfr. Daae op. cit. s. 80ff.

menn. Bare romerikingen Gudmund Helgeson har deltatt i begge reisningene, mens Sigurd Olavsons bror, Sveinung, trolig har vært borgensmann for en av gråtoppmennene. Vi bør derfor kunne slutte at de to oppviglerne, Amund og Hallvard, i det vesentligste rekrutterte fra forskjellige bygdelag; den første med tyngdepunkt i bygdene øst for fjorden, den andre på vestsida.

*Den menige allmues delegater til fredsmøtet i Oslo 18. februar 1437.*⁵¹

Jusse Gunnarson, Aslak Pederson og Jon Haraldson, alle delegater fra Viken, om hvilke vi ikke har ytterligere opplysninger.

Amund Asserson, Eirik Olavsson og Anund Andreson, alle tre delegater fra ytreluten av Borgarsysla, og alle tre blant Amund Sigurdssons menn på Jersø. Se ovenfor.

Jens Olavson, Hoskel Jonsson og Jon Jonsson, også delegater fra ytreluten av Borgarsysla. Jens kan ha sittet i lokal domsnemnd sammen med Steinar Aslakson, som hørte til Amund Sigurdssons flokk på Jersø.⁵² En bonde ved navn Hoskel Jonsson påtreffes også i Enebakk, men er trolig ikke identisk med vår Hoskel.⁵³

Hallvard Sigurdsson, delegat fra Solør, også utsending til kongehyllingsmøtet i Lödöse 1442.⁵⁴

Lodin på Gelstad og Bjørn i Gravdal, delegater fra Vestfold.

Tord Ketilson, delegat fra Skiensysla, omtales som lagrettemann, og har også vitnet i en tvist hvor prosten Hjarrand Toraldson i Gjerpen var innblandet. Den samme Hjarrand sto som nevnt sentralt i oppgjøret med Hallvard Gråtopp. Tord har muligens også opptrådt sammen med Jon Taraldsson, en av Amund Sigurdssons menn på Jersø.⁵⁵

Magnus Gunnarson, delegat fra Nes tridjung på øvre Romerike.

Anstein Alvson, delegat fra Lier og lagrettemann. Anstein står som medutsteder på lier-allmuens svarbrev til dronning Filippa 1424. Han kan ellers observeres som lokal domsmann.⁵⁶

⁵¹ NGL 2.r. I s. 173ff.

⁵² DN V 589.

⁵³ DN VIII 274.

⁵⁴ DN III 771.

⁵⁵ DN XXI 284, DN V 570, DN XXI 359.

⁵⁶ DN I 697, DN VIII 286. Når det gjelder Lier i 1424, hadde altså ikke bøndene der noe å klage over. De var tvert imot bare positive i svarbrevet til Filippa. Dette er beseglet av 12 menn. Foruten Anstein Alvson kjenner vi fire også fra andre brev. En Assur Hallvardsson, lagrettemann, var kjøpsvitne i 1420 (DN V 534), det samme var lagrettemannen Broder Jonsson i 1423 (DN V 558) og lagrettemannen Kolbjørn Gunnarson i 1429 (DN XII 191), og lagrettemannen Alv Roaldsson ses som bygdefunksjonær både i 1423 og 1429 (DN V 558, DN XII 191).

Ørjar Tordsson, delegat fra Oslo-herad, trolig borgensmann for en av Gråtoppens menn i 1438.⁵⁷

Bjørn Aslakson, delegat fra Marker.

Tjostolf Holk Gunnarson, nevnes som delegat fra Oslo bispedømme, selv om også han først og fremst kan knyttes til ytreluten av Borgarsysla. Tjostolf er kjent som lagrettemann, og han har trolig hatt kontakt med folk fra Amunds krets som f. eks. Eirik Olavsson og Asgaut Jonsson (se ovenfor under Jersø-mennene). Ifølge Daae har han vært far til den senere oslobispen Gunnar Holk.⁵⁸

Niklis Niklisson, Tord Amundsson og Kolbjørn Aslaksson, delegater fra Oslo bispedømme har vi ikke ytterligere opplysninger om.

Av disse 21 delegatene har vi nærmere opplysninger bare om 9. Men det faktum at de omtales som befullmektigede utsendinger fra sine respektive lokalsamfunn indikerer i seg selv elitestatus. Man har ikke sendt hvem som helst til slike møter. Det synes rimelig å anta at delegatene er blitt oppnevnt på bygdetingene. I alle fall refererer fredsavtalen til forutgående overlegninger på de lokale tingene. En får nesten inntrykk av at utsendingene i spørsmålet om de utenlandske øvrighetspersonene (valdsmennene) har møtt med bundet mandat.⁵⁹

Om fred og ro skulle gjenopprettes måtte altså riksrådet komme til en forståelse med bygdefolket. Fredsoppgjøret vitner om at bøndene fortsatt var å regne med i statslivet. Det er interessant å legge merke til hvor snublende nær vi har vært dannelsen av et norsk stenderriksmøte i disse årene. Ifølge fredsavtalen har møtet i 1437 vært et nasjonalt møte med utsendinger også fra de andre bispedømmene. Og to år senere, etter at Gråtoppen og hans flokk var blitt kuet, har den nye hovedsmannen på Akershus, Olav Bukk, innkalt allmuen i Skienssysla til et tilsvarende nasjonalt forsoningsmøte. I innkallingsbrevet appelleres det eksplisitt til "allum landbornum mannum" og "godhæ Nordhmen".⁶⁰

Det ser ut til at rikets ledende menn som følge av utviklingen i 1430-årene har følt behov for mer regelmessig kommunikasjon med allmuen, og at det har ligget til rette for å institusjonalisere dette ved å koble tronfølgeovens tradisjonsrike nemndemannsordning til riksrådsmøtene.⁶¹ Det er derfor et tankekors at de svenske bøndene samtidig, og i en helt analog situasjon, greide å manøvrere seg i varig posisjon i den vordende svenske stenderstaten, mens de norske bøndene er blitt satt mer og mer utenfor statslivet i hundreåret etter

⁵⁷ DN III 745.

⁵⁸ DN V 590, 595, DN III 706, DN V 666, DN IX 279.

⁵⁹ NGL 2.r. I s. 176.

⁶⁰ DN III 754. Vi vet imidlertid ikke om det ble noe av dette møtet. Den samme Olav var forøvrig herre til Brunla, et av stormsentrene under Gråtoppreisningen.

⁶¹ Se f. eks. hyllingsmøtet i Lödöse 1442 (NGL 2.r. I s. 204ff.) og innkallingen til kongehyllingsmøte i Trondheim 1449 (NGL 2.r. II s. 15f.).

1450.

Bare tre av delegatene på Osломøtet er kjent som tilhengere av Amund Sigurdsson, alle fra ytreluten av Borgarsysla, eller rettere sagt fra Onsøy, og tilhørende kretsen rundt Elingård. Det har trolig vært vanskelig helt å overse denne kretsen når det skulle velges ut lokalsamfunnsrepresentanter fra disse bygdene. Alle tre har hørt til det lokale toppsjiktet i regionen. Dessuten er det grunn til å tro at et par av de andre delegatene, Tjostolv Gunnarson Holk og Tord Ketilson, har vært bekjente av Jon Taraldsson og Asgaut Jonsson, begge Amunds menn.⁶²

Det er påfallende at ikke flere av delegatene fra Borgarsysla har hatt befatning med Amund Sigurdsson, da østfoldingene var representert med hele åtte utsendinger, den uten sammenlikning største kontingenten på Oslo-møtet, seks av dem fra Ytreluten. Det ser altså ut til at man så vidt mulig har unngått å sende representanter for "den del av allmuen som hadde fulgt Amund Sigurdsson". Sammensetningen av allmuerepresentasjonen bestyrker oppfatningen av opprøret som et overveiende regionalt fenomen, lokalisert til oslofjordområdet og med et definitivt tyngdepunkt i Borgarsysla, likevel slik at flertallet delegater har hørt hjemme i de bygdene som har grenset til opprørets kjærneområde (Båhuslen 3, Osloherad 1, Lier 1, Skiensysla 1, Vestfold 2, Marker 1, Romerike 1, Oslo bispedømme uspesifisert 3). Bare to av delegatene kan med sikkerhet sies å ha kommet fra indre Østlandet (Romerike/Solør).

*Gråtoppens menn.*⁶³

Erik Niklasson anklages i 1438 for å ha holdt tilbake kongens skatt og fulgt forræderen Hallvard Gråtopp. Erik kan ha vært fra Asker eller Bærum. Ørjar Tordsson, trolig delegat til fredsmøtet i 1437, og Sveinung Olavsson, som kan ha vært bror av Sigurd Olavsson, en av Amund Sigurdssons menn, nevnes som borgensmann for Erik under oppgjøret med øvrigheten. Erik kan selv ha hatt en bror, Sæbjørn Niklasson fra Aker-Bærum, som fulgte Gråtoppen.⁶⁴

Gudmund Helgeson, romeriksbonde, også med Amund Sigurdson Bolt.

Orm Sigurdsson på Øverland i Kviteseid kan sammen med værfarens Grim ha vært gråtoppmann. De gjør i 1444 opp med Herlaug Peterson, futen i Skiensysla, for det "oppløp

⁶² Jfr. Edv. Bull: Gunnar Holk. NBL V. Bull karakteriserer familien som lavadelig.

⁶³ Kildene til å rekonstruere Hallvard Gråtoppes tilhengerskare er svært fragmentarisk. Vi har bare bevart noen få navn fra oppgjøret med myndighetene 1438-39. Ikke en gang Gråtoppens eget hjemsted og sosiale bakgrunn kan vi slutte til med sikkerhet, selv om indisiene peker i retning av en storbonde fra Drangedal i Telemark; DN III 745, 746, 751, 752, 754.

⁶⁴ DN III 745, DN VI 480.

de hadde vært med i".⁶⁵

Sæbjørn Niklasson skal ha holdt tilbake den skatten allmuen i Asker og Bærum pleide å betale og senere fulgt Gråtoppen mot Oslo.⁶⁶

Torgjuls på Lahelle, bonde fra Røyken, måtte bøte med jordegods for å ha deltatt i Gråtopp-reisningen.⁶⁷

Mattis Torgeirson, mulig Gråtoppmann, bygdeleder fra Gjerpen. Det var Mattis som forhandlet med Sigrid Galle om oppgjøret for det skadeverket allmuen i Gjerpen hadde forvoldt på Brunla.⁶⁸

Hallvard Ketilsson fra Hjartdal anklages for sammen med Hallvard Gråtopp å ha overfalt Jusse Jacobson med kone og barn på Brunla og i Tanum kirke på Brunlanes.⁶⁹

De få navngitte Gråtoppilhengerne vi kjenner til har enten kommet fra bygdene nærmest Oslo eller fra Skiens oppland. Grenlandsområdet, det vil si datidens Gjerpen prosti, eller som det også heter: den delen av Skienssysla som hørte til Oslo bispedømme, har etter all sannsynlighet utgjort reisningens kjerneområde, og aggresjonen har framfor alt rettet seg mot futen i Skien og storfolket på Brunla.

Materialet er for tynt til å kunne bære tilnærmet sikre slutninger om gråtoppflokkens sosiale sammensetning. Den kollektive avstraffelsen av bygdelagene i nedre Telemark, samt myndighetenes mer hardhendte reaksjon mot gråtoppfolkene enn mot Amund Sigurdssons forbundsfeller, kan tyde på at allmuen i bredere forstand var involvert i uroen i 1438, mens reisningen i 1436 i alt overveiende grad var en sak for det regionale aristokratiet.⁷⁰ Dette er likevel ikke nok til å kunne fastslå at det sosiale motivet har stått sterkere i 1438 enn i 1436. Heller ikke kan vi slutte tilbake til et påstått "klassekampmotiv" fra utsagn om at Gråtoppens menn for hardere fram enn Amund Sigurdsons. *Bygdelederne ser ut til å ha spilt en hovedrolle i begge opprørene.* Enkelte storbønder, som f. eks. romeriksbonden Gudmund Helgeson, deltok i begge reisningene; men frustrasjonen blant bøndene kan ha vært sterkere i 1438 enn i 1436.

⁶⁵ DN V 724.

⁶⁶ DN III 746.

⁶⁷ DN V 697, DN II 737.

⁶⁸ DN III 750, DN IX 261, DN I 688, DN II 708. Det kan forøvrig nevnes at Sigrid Gallers svarbrev til allmuen i Gjerpen er medbeseglet av de lokale lagrettemennene Torleiv Solveson og Pål Reniksson.

⁶⁹ DN XXI 420.

⁷⁰ Ennå så sent som i 1443 synes øvrigheten å ha trukket gråtoppfolk for retten. DN XXI nr. 420.

Bakgrunnen.

Motstanden mot statens økonomiske krav flyter i brevene fra 1420-årene sammen med aggresjonen mot øvrighetens nye lokale agenter, futene. Til dette føyer seg i andre halvdel av 1430-årene også et patriotisk, eller til og med nasjonalt motiv. For Amund Sigurdsson og hans menn var det et uttalt mål å sikre posisjonene i stat og kirke for nordmenn, herunder naturaliserte utlendinger. Også i argumentasjonen mot Christian av Oldenborgs kandiatur til tronen spilles det på en potensiell antipati mot utlendinger. Eksempelvis appellerer Erik Sæmundsson i et brev til allmuen på Agder til "gothe trøste Nordmen", som i tilfelle av at den "tydzskæ oc danske konnungen" måtte komme til makten ville bli "fatike Nordmen i...skadhelighen æuerdelighen trældoom".⁷¹ Olav Bukk hadde likeledes henvendt seg til "allæ godhæ Nordhmen", da han i 1439 innkalte til nasjonalt forsoningsmøte i Oslo.⁷²

Når det gjelder motstanden mot de fiskale utslagene av kongens politikk, som igjen må kunne betraktes som en side ved den allmenne statsveksten, føyer de norske reaksjonene seg inn i et generelt europeisk mønster i senmiddelalder og tidlig nytid. Den franske historikeren Guy Fourquin hevder i sin monografi om middelalderens opprørsbevegelser at statsveksten har vært en av de viktigste årsakene til konflikt i senmiddelaldersamfunnet, og at det først og fremst er de fiskale utslagene av politikken som har provosert bøndene til opprør.⁷³

Det kan neppe herske tvil om at uroen i 1420-30-årene var forårsaket av unionsmonarkiet. Bøndenes aksjoner kan tolkes som en reaksjon mot de fiskale konsekvensene av kong Eriks helstatspolitikk og baltiske imperialisme. Og liksom bøndene på kontinentet reiste også nordmennene seg til forsvar for tradisjonelle verdier og hevdvunne rettigheter. Bygdefolkets mostand er tilbakeskuende og i den forstand reaksjonær. Her er ingen revolusjonære utopier om en ny og mer rettferdig samfunnsorden. I stedet klamrer bøndene seg innbitt til tradisjonen. Landsloven, eller kongens lovbok i Norge, som det heter i enkelte brev, har vært deres faste referanse, og Hellig Olav påberopes som samfunnskontraktens garant. Liksom hundre år tidligere har altså lov og rett

⁷¹ NGL 2.r. II s. 12.

⁷² DN III 754.

⁷³ *The Anatomy of Popular Rebellion in the Middle Ages*, s. 23: "...at the end of the Middle Ages people frequently rose against the fiscal powers of the kings or princes, powers which came into being, depending on the region, during the thirteenth or fourteenth centuries". "...even before the end of the Middle Ages, the indeterminate enemy is the state, but one ends by identifying it with the form of its nearest agent, even if he be only a very subordinate officer. The king or prince is very rarely attacked, but his regional representative is set upon quite readily." Jfr. *ibid.* s. 130, s. 133f., s. 141f., s. 144f., s. 158f. North-Holland Publishing Company. Amsterdam-New York-Oxford 1978.

utgjort bondesamfunnets ideologiske fundament og vært bestemmende for forholdet til øvrigheten. Og jeg er tilbøyelig til å tro at dette politiske kulturgodset har dannet en viktig forutsetning for senere århundrers rettsstatstradisjon.⁷⁴

Når det gjelder de norske aksjonenes sosiale forankring, føyer også denne seg inn i et allmenneuropeisk mønster. På kontinentet og i England som i Norge og Norden møter vi bondearistokratiet i kamp mot den nye statens eliter og andre inntrengere som har truet den gamle orden. Jeg velger derfor å se det nasjonale motivet som bondeledernes samlingsmerke i kampen mot de fremmede statsparvenyene.⁷⁵

Selv om det nasjonale motivets introduksjon i forbindelse med Amund Sigurdssons reisning trolig skyldes påvirkning fra de svenske opprørerne, er det grunn til å tro at det blant Amund Sigurdssons følgesvenner har hersket en genuin motvilje mot de fremmede futene, og et ønske om å sikre de offentlige posisjonene i lokal- og regionalsamfunnet for den tradisjonelle eliten. Ifølge Gustav Storm skal det i første halvdel av 1400-tallet ha vært flere utenlandske futer i bygdene rundt Oslofjorden enn andre steder i landet.⁷⁶ Og som vi har sett har det trolig vært et større potensiale for denne typen sosio-politisk konflikt der enn ellers i landet.

Det er også verdt å merke seg at det er den samme bondesamfunnseliten som har reagert positivt på den "nasjonale" appellen i kampen mot Christian av Oldenborgs kandidatur til den norske tronen, og altså sluttet opp om Karl Knutsson. Jeg tror det er grunn til å regne med at en typisk eksponent for denne gruppen som gudbrandsdølen Steinar Øysteinsson Bratt, eller for den saks skyld velkjente lagrettemenn på Voss, Hedmarken eller Romerike, som vi møter som sigillanter på de lokale hyllingsbrevene for Karl Knutsson, rent nøkternt har ansett faren for utenlandsk konkurranse som mindre i et kongefellesskap med Sverige enn i en union med Danmark.

At mye av 1420-30-årenes uro har bunnet i interessekonflikter mellom gamle og nye eliter får vi som nevnt også demonstrert på Orknøyene. Det er øyenes ledende menn, kanskje sammen med den ennå ikke innsatte arvingen til jarledømmet - William Sinclair - som har stått bak klagen mot høvedsmannen David Menzies og hans futer i 1424 (1426).⁷⁷ Vi gjenfinner forøvrig det samme mønsteret i Jemtland både på 1300-tallet og

⁷⁴ S. Imsen: Heimen 1990.

⁷⁵ Fourquin op. cit. s. 63ff. Se også P. Blickle: *Aufruhr und Empörung. Studien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich.* München 1980; samme: *Deutsche Untertanen.* München 1981; M. Mollat og P. Wolff: *The Popular Revolutions of the Late Middle Ages.* London 1973; Anders Bøgh et al.: *Til kamp for friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder.* Ålborg 1988; Bjørn Poulsen: *Land-by-marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig.* Flensborg 1988.

⁷⁶ Op. cit. s. 104f.

⁷⁷ William P.L. Thomson: *History of Orkney,* s. 101ff. Edinburgh 1987. Det kan forøvrig nevnes at en av David Mezies fremste motstandere på Orknøyene, Thomas Sinclair, i denne

senere i 1500-1600-årene, nemlig et regionalt aristokrati i konflikt med kongemakten og dens fremmede representanter.

Den gamle bondesamfunnseliten som hadde båret oppe høymiddelalderens stats- og samfunnsordning var for så vidt fortsatt i posisjon 1420-1450, ikke minst som følge av den gammelnorske kommunalordningens vedvarende aktualitet. Men de var på vikende front når det gjaldt de andre posisjonene i staten. De fremmede futene kilte seg nå inn mellom bygdefellesskapet og kongens mektige representanter i landet. Dette skapte frustrasjon og uro blant bøndene, og motstanden bare økte i hundreåret fram mot reformasjonen.⁷⁸

På mange måter synes vi å stå ved et tidsskille i vår politiske historie ved utgangen av Erik av Pommerns regjeringstid. For første gang siden borgerkrigstiden var hopehavet bondesamfunn-statsmakt bragt til et kritisk punkt. Spørsmålet er hvor mye av den gammelnorske tradisjonen - strukturelt, funksjonelt og sosialt - som skulle få leve videre i Oldenborgernes dansk-norske statssystem.

striden karakteriseres som "inboin man her i landet" (DN II s. 515f.)

⁷⁸ S. Imsen: Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300 til ca. 1700. Heimen 1990 s. 79f.

Kap. 9 SAMMENFATNING

Statsordningen.

Det norske middelalderkongedømmet kan kalles en bondestat for så vidt som statsordningen var basert på organisert samarbeid med bøndene. Fellesskapet kongemakt-bondesamfunn hadde fire aspekter:

Konstitusjonelt ble det uttrykt gjennom *konungstekja*, hvorved tronarvingen - etter 1450 den valgte kongen - ble innsatt i kongelig verdighet. Ved konungstekja mottok han kongsnavn og bøndenes edelige troskapsforpliktelse mot løfte om å overholde landets lover. Kongehyllingen fikk riktignok redusert betydning etter 1483 da kroningen ble opphøyd til en slags riksinvestitur, men hyllingen ble først avskaffet ved innføringen av enevelde i 1660/61.¹

Funksjonelt kjenntegnes den gammelnorske statsordningen ved bøndenes utstrakte deltakelse i lokalt styre og stell, og strukturelt ved en kommunal organisasjon som både tjente bygdefolkets selvforvaltning og samvirket lokalsamfunn-øvrighet. Disse sidene ved det politiske system besto urokket ved utgangen av middelalderen.

Sosialt særpreges den gammelnorske statsordningen ved de bånd som bandt sammen bondesamfunnseliten og kongemakten. Disse var særlig sterke i høymiddelalderen, da bygdenes fremste menn gjennom hirden også formelt var knyttet til kronen. Hirdorganisasjonens oppløsning på 1300-tallet synes ikke å ha fått noen umiddelbare følger for dette forholdet.² Derimot kom dannelsen av den nordiske treriksunionen i slutten av

¹ NGL II s. 395ff., NGL 2.r. III s. 3ff., Aktstykker til de norske ständermøders historie 1548-1661. I-III,; O.A. Johnsen: Om det norske folks opfatning av tronfølgen før 1660. HT 5.r. II. Kra. 1912/14; A. Taranger: Om kongevalg i Norge i Sagatiden. HT 5.r. IX. Oslo 1934/36; J.A. Seip: Problemer og metode i norsk middelalderforskning. HT bd. 32. Oslo 1940/42; S. Imsen: Arv, annammelse, valg. Universitetsforlaget. Oslo-Bergen-Tromsø 1972; samme: Tronfølge. KLN M XVIII.

² Skikken med å knytte fremtredende representanter for bondesamfunnet til kronen ble opprettholdt lenger i Skattlandene enn i det øvrige Norge. Det fantes fortsatt lokale kongsmenn i Jemtland under Håkon VI, og på Orknøyene og Færøyene kan det observeres lokale hirdmenn ennå langt inn på 1400-tallet. S. Imsen Heimen 1988 s. 137ff.

1300-årene til å stille den gammelnorske tradisjonen overfor nye og alvorlige utfordringer.

Avstanden mellom bygdefolket og kongen, mellom sentrum og periferi, økte etter 1400. Inn mellom dem kilte det seg nå en ny politisk elite bestående av unionsmonarkiets regionale representanter og deres klienter, fogdene. Forholdet kongemakt-bondesamfunn ble mer indirekte enn tidligere, og det sosiale båndet mellom bygdeledelse og krone ble etter alt å dømme tilsvarende svekket. Samtidig kan vi observere økende motstand mot øvrighetskrav og øvrighetsrepresentanter, og det er den tradisjonelle bondesamfunnseliten vi finner fremst i fylkingen. Den norske kirken ser ut til å ha overtatt mye av kronens tidligere hopehav med bøndene og deres ledere i hundreåret fram mot reformasjonen.

Bygdefolkets offentlige funksjoner og organene for det lokale selvstyret var hjemlet i en felles skreven lov for hele riket, Magnus Lagabøtes landslov, som med mindre modifikasjoner var gjeldende fra 1270/80-årene og helt fram til slutten av 1600-tallet. Landslovens vedvarende aktualitet, også etter at det norske riket i 1537 var blitt inkorporert i den danske krone, kommer kanskje tydeligst til uttrykk ved at kong Christian IV i begynnelsen av 1600-årene fikk den oversatt til dansk og med mindre revisjoner autorisert som sin egen lov. Til og med på øyene i vest, som gradvis gled inn under skotsk suverenitet etter 1468/69, gjaldt Landsloven fram til 1611.³ Etter datidens forhold må det norske middelalderkongedømmet kunne karakteriseres som en rettsstat.

Bygdekommunen.

Den norske bygda var *et felleskap med offentlige funksjoner*. Som følge av folkevæpningens forvitring på 1300-tallet⁴, ble den i senmiddelalderen framfor alt en rettskommune. I tillegg til løsning av lokale tvister, var det bygdefolkets oppgave å se til at private transaksjoner, så som kjøp og salg, makeskifter, arveskifter og gaver, skjedde i full offentlighet og i samsvar med lovens bokstav. *Ansvar for den lokale samfunnsfreden var fellesskapets primærfunksjon*. Den store mengden brev av lokal proveniens forteller også at skriftkyndighet må ha vært utbredt blant bøndene, i alle fall blant dem som hyppigst har deltatt i kommunalt styre og stell. Disse "kommunale funksjonærene" har normalt også eid personlige segl, noe som har vært en forutsetning for å kunne utføre slike funksjonær oppgaver. (Det å eie segl har trolig også vært ansett som et statussymbol blant bygdeeliten.)

³ Fr. Hallager and Fr. Brandt: *Kong Christian den fjerdes norske Lovbog af 1604*. Christiania 1855; H. Winge: *Lover og forordninger 1537-1605*. Norsk lokalhistorisk institutt. Oslo 1988; REO s. XXIXff.; Gordon Donaldson: *The Court Book of Shetland 1602-1604*. Edinburgh 1958; O. Laruson: *Lov og ting*, s. 74ff. Universitetsforlaget. Bergen-Oslo 1960.

⁴ Ennå i 1380-90-årene har det vært et slags liv i leidangsorganisasjonen med skipsvedlikehold, utbud og oppsetting av leidangsmannskap (DN I 470, DN II 461, 535, DN III 465). Siste gang en leidangsflåte sto til havs skal visstnok ha vært i 1429.

Det er verdt å understreke at det ikke er blitt gjort noe unntak for de bygdetvistene som involverte geistlige eller adelige interesser. Alle lokale tvister er blitt betraktet som kommunens ansvarsområde, likevel slik at økonomiske uoverensstemmelser mellom bønder og geistlige personer er blitt løst gjennom et organisert samvirke bygdekommune-kirkelig øvrighet. Heller ikke adelen har kunnet påberope seg privilegert verneting i økonomiske saker.⁵ Brevene vitner forøvrig om full kongruens mellom lov og praksis på de to nevnte områdene.

I tillegg til disse "dømmende" og "rettsadministrative" oppgavene var kommunen pålagt å løse en rekke fellesoppgaver knyttet til slikt som med et moderne ord kunne kalles infrastruktur; veier, ferjeleier, bruer, varder og varslingsordning (forøvrig en viktig del av det kommunale forsvarssystem). Det fantes også et rudimentært kommunalt forsorgsvesen, finansiert ved at 1/4 av tienden, den såkalte bondeluten, ble stilt under bygdekommunal forvaltning.⁶

Kommunen hadde siden høymiddelalderen medvirket i fabricaforvaltningen, selv om biskopen satt med det formelle forvalteransvaret. Bøndenes innflytelse over lokalkirkelige forhold kan ha økt i senmiddelalderen, ikke minst i saker som gjaldt den (bygde)kirkelige økonomien.⁷ Dessuten pleide biskopene å benytte seg av ledende menn blant bøndene til å føre tilsyn med bispestolsgodset og kreve inn bispestolens landskyld, tiende og sakefall. Dette nettverket av biskoppelige klienter i bygdesamfunnet har trolig bidratt til kirkens urokkede posisjon i bondesamfunnet middelalderen til endes. Det måtte en utenlandsk erobrer til for å avskaffe kirken og påtvinge folket den nye lutherske religion.

Selv om bygda først og fremst var en rettskommune, fantes det også et visst offentlig økonomisk fellesskap knyttet til allmenningene, hvor bygdefolket hadde en kollektiv rett til hogst, beiting, forsanking, sætring, fiske, fangst etc. Denne felles bruksretten var imidlertid ikke å forstå som noen slags eiendomsrett. Bare kongen kunne gi tillatelse til nyrydning i allmenningene, og rydningsmennene der ble leilendinger under kronen. Men heller ikke kongen kan sies å ha eid allmenningene. Liksom bygdefolket eide kronen bare en rettighet i allmenningene.⁸

⁵ Larl Gallen: Klerus. KLN M VIII, sp. 477f.; S. Imsen: Verneting. NHL.

⁶ "Fatøkra mann fiordungr takezt af allum tiundum". NGL III s. 83; H. Koht 1976 s. 113ff.; J. Sandnes op. cit. 1971 s. 309f.; L. Hamre: Tiend. KLN M XVIII, sp. 280ff.; S. Sogner: Bondeluten i reformasjonsårhundret. Heimen XII; S. Imsen Tiende. NHL.

⁷ Se eksempelvis: NGL 2.r. I s. 329, s. 333ff., s. 364ff., s. 380ff., s. 455ff., s. 472, s. 474ff., s. 477ff., s. 484ff., s. 490, s. 491ff., s. 501ff., s. 577, s. 580ff.

⁸ Christian IV synes å ha vært den første til å hevde en mer omfattende kongelig overhøyhetsrett over allmenningene. Begrepet kongsallmenning introduseres i hans tid (C4-NL VI-58). Med eneveldet ble kronens opprinnelige rett til grunnrente av rydningsplasser i allmenningene omdefinert til en slags grunneierrett. De norske allmenningenes historie er forøvrig en komplisert og ennå langt fra utforsket materie, som vi her

Det kan imidlertid hevdes at allmenningene sto under bygdekommunal forvaltning i og med at bøndene hadde et felles ansvar for at lovens bestemmelser om allmenningene ble etterlevd. Dessuten hadde de en utvilsom felles interesse av å holde utabygds folk vekk fra allmenningsressursene, og regulere utnyttelsen slik at fellesskapsinteressene ikke skulle bli krenket av den enkeltes bruk. Noen form for kommunal drift av allmenningene har imidlertid ikke forekommet. Like lite som fellesarbeidet på gården og i grenda kan kalles kommunalt, berettiger enkelte former for fangst og fiske som har vært basert på organisert samarbeid til en slik karakteristikk.

Den bygdekommunale organisasjonen besto av tre komponenter: tinget, nemndene, og de lokale ombudsmennene. Dessuten finner vi en rekke øvrighetsrepresentanter i samvirke med bygdeorganer og bygdefolk.

Tinget konstituerte kommunen. Det var fellesskapets offentlige sentrum. Alle mann hadde å møte på tinget. Bare der kunne det fattes beslutninger med bindende virkning for fellesskapet, der måtte kongebud bekjentgjøres om de skulle anses forpliktende for bygdeallmuen, og dit kom kongens menn for å inspisere bøndenes våpen og motta skatt. Tinget var således ikke bare et kommunalt organ, men også instrument for kommunikasjon og samvirke øvrighet-lokalsamfunn. Vi møter derfor ofte kongens folk på tinget. Tingbeslutningene sto imidlertid bøndene selv for.

Det kunne også dømmes på bygdetinget, men bare unntaksvis av tinglyden. Den lokale domsmakten ble normalt forvaltet av egne domsutvalg oppnevnt ad hoc, og slike domsutvalg har oftere operert utenfor enn på tinget. Det har også forekommet at lagmannen har dømt på bygdetinget, noen ganger alene, men oftest sammen med et utvalg av gode bønder. Dette har fortrinnsvis skjedd i de delene av landet hvor lagmannen ikke har hatt noen fast bytilknytning.

Selv om det middelalderske bygdetinget primært ikke var noen domstol hadde det en sentral plass i den lokale rettspleien. Der kunne det tas ut stevning og foretas arveskifte, og man hadde rett til å kreve tingets medvirking til eksekusjon etter lovlig dom, liksom man kunne be om tinglydens hjelp til ransaking når det var skjellig grunn til mistanke om tyveri. På tinget skulle også forbrytere fremstilles. Men framfor alt var det tingets oppgave å vareta selve *offentlighetsprinsippet* i bygdesamfunnet. Både drap og krav om odelsløsning skulle bekjentgjøres der, og kravet om offentlighet førte til at provsopptak gjerne fant sted på tinget.

Det offentlige provsopptaket har stått sentralt i all lokal konfliktløsning. De fleste referansene til bygdetinget i senmiddelalderens brev dreier seg nettopp om provsopptak i private tvister. Det var bygdefolkets mening, slik den i full offentlighet kom til uttrykk på bygdetinget, og i regi av bygdefellesskapets ledere, partene synes å ha vært mest interessert

skal la ligge. G. Tank: Om betydningen af ordet bygdealmemming. Kristiania 1912; E. Hertzberg: Betænkning om almenningsrettens historiske oprindelse og dens udvikling. Hamar 1913; O. Olafsen: Jordfællesskab og sameie. Kristiania 1914; O. Olafsen: De norske almenninger i Fortid og Nutid. Oslo 1951; K. Meinich Olsen: Norsk almenningsrett. Oslo 1928; O Solnørdal: Den trøndske ålmenningsretten i gamalnorsk tid. Oslo 1933; L Reinton: Alminding. KLN M I, sp. 97ff.; K. Johansen: Almemming. NHL.

i. Her lå det egentlig hjemmelsskapende element som all konfliktløsning i bygdesamfunnet til syvende og sist måtte hvile på.

Provsopptaket på tinget ble utført av kongens tjenestemann (sysselmannen/lensherren), eller helst hans ombudsmann i distriktet, lensmannen. Det er symptomatisk at vi i 1300-1400-tallets brev først og fremst møter kongens menn på tinget i egenskap av bygdefellesskapets funksjonærer. Dette betyr nødvendigvis ikke at kronens interesser har spilt en underordnet rolle, men det viser at statens lokale embetsverk også har stått i et funksjonelt forhold til bygdefolkets interesser. Og vi ser videre at kongsmennene har vært avhengig av tinglydens medvirkning når de skulle vareta kronens interesser i lokalsamfunnet. Det gjaldt eksempelvis ved oppebørsel av skatt, og det gjaldt ved registrering av kronens eiendommer og inntektsbringende rettigheter. Vi har flere tilfeller av forhandlinger på tinget mellom bygdeallmue og kongelige tjenestemenn, tidvis også kirkelige, når kronen/kirken ønsket bøndenes medvirkning til dette eller hint. (Ikke sjelden har bygdefolk også sendt forhandlere til kongen selv.)

Slik sett kan tinget også karakteriseres som et *bygdepolitisk organ*. Der har bygdefolk gitt uttrykk for politisk protest, og der har de bestemt seg for å yte motstand mot krav fra øvrigheten. Offentlige tjenestemenn er til og med blitt møtt med fysisk vold fra tingmennenes side. Utover 1400-tallet og begynnelsen av 1500-årene rapporteres det stadig oftere om voldelig konfrontasjon bygdefolk-øvrighet på tinget.

Selv om alle bøndene hadde rett og plikt til å møte på bygdetinget, kan tinget neppe karakteriseres som et demokratisk organ. Kildene antyder at en forholdsvis liten krets av ledende bygdemenn har dominert tinget. Det er disse vi gjenfinner som medlemmer av *bygdenemndene*.

Ikke noe annet lokalt organ opptrer så hyppig i middelalderens bygdebrev som disse utvalgene av bygdas beste menn, vanligvis bestående av 3, 6 eller 12 medlemmer, noen ganger også 9 og 24. Liksom tinget har de lokale nemdene lange røtter i norsk samfunnsliv, og de har vært utbredt over hele det norske riket. Det var imidlertid høymiddelalderstaten som satte nemndene i system, skapte et *bygdekommunalt nemndesystem*. Bygdenemndene må regnes som et karakteristisk trekk ved norsk/norrøn bygdeoffentlighet i middelalderen.

Løsningen av lokale tvister har vært nemndenes hovedbeskjeftigelse. De har dømt, de har avsagt voldgiftskjennelser, de har gått opp grenser i marka eller fattet vedtak i grensetvister på tinget, og de har meklet forlik. Vi ser også at lokale nemnder har fastsatt den erstatningen drapsmannen og hans familie var pliktige å yte de etterlatte, noe som kan tolkes derhen at denne delen av drapsoppgjøret ble betraktet som et anliggende for partene og bygdefolket alene, med andre ord som en kommunal oppgave.

Selv om bygdenemndene først og fremst har hatt sin plass innen den sivile rettspleien, ser vi at de er blitt tillagt oppgaver også på det strafferettslige området. I drapsprosessen har nemnder fungert som jury, enten ved at de har sverget frifinnelsesed, eller rett og slett ved frifinnelsesdom på grunnlag av framførte prov. Vi ser videre at myndighetene har nedsatt lokale granskingsutvalg i såvel drapssaker som i sivile saker.

I egenskap av domsutvalg synes 12-mannnemndene å ha vært mer brukt enn 6-mannnemndene. "12-manns dom og lagmannsorskurd" var den mest autoritative kjennelsen som kunne oppnås etter norsk lov, og det vises i brevene stadig til endelig dom ved 12 menn. Nemndene har forøvrig vært brukt til mye mer enn å løse lokale konflikter.

De har ransaket og taksert, fastsatt åbot og bestemt prisen ved odelsinnløsning, og de har utstedt klageskriv på fellesskapets vegne. 6-mannsutvalg har også tatt opp prov og utstedt provsbrev. Dessuten har de bevitnet viktige transaksjoner og avgitt erklæringer om både dette og hint.

Selv om det helst er bygdefolkets egne saker som er blitt gjenstand for nemndbehandling, er også lokale saker som har involvert geistlige og adelige interesser blitt henvist til lokal nemndavgjørelse. I de tilfellene hvor geistlige/kirkelige interesser har stått i fokus er det normalt blitt oppnevnt blandede utvalg, oftest med et dominerende innslag av bygdemenn, og ikke sjelden har avgjørelsen gått i den geistlige parts disfavør.

I de fleste interne bygdesakene har utvalgene helst fungert som frivillige voldgiftsnemnder, og partene har selv oppnevnt hver sin halvpart av utvalget. Dette er forøvrig helt i samsvar med Landsloven, som forutsetter at partene sammen med bygdefolket skulle greie opp i sine saker på egen hånd. Men der er også tilfeller hvor kongens representant har oppnevnt domsmennene, uten at det kan øynes noe klart mønster i dette. Mange ganger nevnes også øvrigheten som tilstedeværende ved nemndavgjørelse, stundom har den kongelige tjenestemannen kunngjort dommen.

Lagmannen, den kongelige fagdommeren, er naturlig nok den av kongens menn som har hatt mest befatning med nemndvesenet. På lagtinget så vel som på sine egne stevner i byen - stundom også ute i bygda - har han dømt sammen med 6 eller 12 gode (bygde)menn, eller de har dømt etter at han har avsagt sin juridiske kjennelse. Ofte har han imidlertid henvist tvistemål til endelig dom i bygda. Lagmannsorskurden alene synes ikke å ha hatt tilstrekkelig autoritet til å få slutt på lokale konflikter. Bygdedommen har veid tyngre. Brevene avslører forøvrig et tett hopehav mellom bygdefellesskapet og lagmannen, noe som må regnes som en naturlig konsekvens av bygdekommunens primærfunksjon: ansvaret for den lokale rettspleien.

Også den kirkelige øvrighet har støttet seg til det lokale nemndvesenet. Biskop og official har ofte vist saker hjem til såkalt bygdarprov ved lokal nemnd. Og prosten har etter ordre fra biskopen oppnevnt lokal nemnd på stevne med bygdefolket. Likeledes har biskopene tydd til nemnder under visitas, blant annet til taksering av kirkelig eiendom.

Mens både tinget og bygdenemndene har hatt lang tradisjon i norsk samfunnsliv, var ordningen med lokaloffentlige ombudsmenn av forholdsvis ny dato. *Lensmannsombudet* nevnes første gang i en reterbot Magnus Lagabøte lot utstede for Færøyene i 1273, og forekommer deretter hyppig i lover og bygdebrev fra århundreskiftet og framover. Lensmannen skulle være sysselmansens ombudsmann i lokalsamfunnet. Han skulle hjelpe til med oppebørselen av skatter og bøter, reise påtale på kongedømmets vegne og ta opp prov, i sivile som i kriminelle saker.

Lensmannens formelle tilknytning til kongens ombudsmann (sysselmanen/lensherren) kom til å bestå perioden ut i den forstand at han trolig er blitt utnevnt av kongens embetsmann og også har utført oppgaver for denne. Interessant for oss er imidlertid ombudets stadig sterkere tilknytning til lokalsamfunn og bondebefolkning utover i senmiddelalderen. Allerede omkring 1300 bestemte kongen at sysselmennene skulle velge sine lensmenn blant de beste bøndene. 1300-tallets brev kan tyde på at så også har skjedd. Dessuten ser vi at antallet lensmenn har økt ut over 1400-tallet, og at det nå er blitt vanlig å referere til lensmennene som tilhørende dette eller hint bygdelag. Samtidig kan hans

posisjon som ombudsmann for sysselmannen ha fått redusert betydning som følge av at sysslemennes etterfølgere, de kongelige lensherrene, knyttet til seg private tjenere, ikke sjelden av utenlandsk herkomst, såkalte fogder. I senmiddelalderens diplomer framstår lensmannen først og fremst som lokalsamfunnsfunksjonær. Han opptrer hyppig på tinget, og den viktige oppgaven å ta opp prov synes å ha blitt betraktet som hans hovedoppgave. Muligens har lensmannen også utøvd en viss politimyndighet i lokalsamfunnet. Men selv om det er lokalsamfunnsfunksjonæren som eksponeres i bygdebrevene, må det understrekes at han fortsatt er blitt betraktet som en del av øvrigheten. Dette reflekteres blant annet i referanser av typen "kongsombudsmann" eller "kongens lensmann", som faktisk forekommer ganske hyppig ennå i generasjonen etter reformasjonen. *Lensmannsombudet har altså i likhet med tinget og nemndene bevart sin dobbeltkarakter som bygdeinstitusjon og som øvrighetsinstrument middelalderen igjennom.*

Kirkeombudsmannens oppgave var å føre tilsyn med fabrica. Det var vanligvis to kirkeombudsmenn i hvert sogn. De ble oppnevnt av biskopen, som de også hadde regnskapsplikt overfor. Vi har flere eksempler på at kirkeombudsmennene er blitt holdt økonomisk ansvarlig for rot i regnskapet.

Det er vanskelig å si noe sikkert om ombudets alder, men trolig er det oppstått i andre halvdel av 1100-tallet. Selv om kirkeombudsmennene i sin virksomhet sto under biskopens jurisdiksjon, kan de på sett og vis også betraktes som kommunens representanter i forvaltningen av lokalkirkens gods. De ble alltid utpekt blant sognets fremste bønder, og vi ser dem ofte som kraftige talsmenn for de bygdekirkelige interessene. På 1400-tallet ble det etter hvert mer og mer vanlig å bruke betegnelsen kirkeverger.

I tillegg til kirkeombudsmennene ble det i senmiddelalderen stadig mer vanlig at biskopene knyttet til seg fremtredende bygdemenn til å skjømme om bispestolens økonomiske interesseer i lokalsamfunnet. Eksempelvis bygde erkebiskopene opp et veritabelt nettverk av lokale klienter, de såkalte setesvennene. Mellom bygdeelite og kirkeledelse utviklet det seg tette og sterke bånd mot slutten av middelalderen, noe som også kom til uttrykk ved at ganske mange fra denne tradisjonelle norske bondesamfunnseliten søkte - og gjorde - karriere i kirken både som biskoper og kanniker.

Selv om den gammelnorske kommunalordningen besto urokket middelalderen ut, og slik sett *varetok kontinuiteten i vårt politiske system*, er ikke bildet helt statisk. For det første synes bygdekommunen å ha fått et noe sterkere korporativt preg mot slutten av senmiddelalderen, dels ved at lensmannsombudet som nevnt ble nærmere knyttet til kommunen og dels ved lagrettemannsinstitusjonens gjennombrudd i bygdelivet på 1400-tallet.

Lagrettemenn kaltes de bøndene som satt i lagtingets dømmende organ, lagretten. En måtte sverge dommereden til lagmannen for å kunne ta sete der. Før 1350 forekommer betegnelsen lagrettemann bare unntaksvis utenfor lagtinget. I andre halvdel av 1300-tallet finner vi imidlertid stadig oftere lagrettemenn som deltakere i kommunalt styre og stell, og ved midten av 1400-årene ser de fleste funksjonærene i bygdesamfunnet ut til å ha vært lagrettemenn. Lagrettemannsinstitusjonens ekspansjon i 1400-1500-årene kan registreres over hele Norgesveldet.

Lagrettemennene har vært domsmenn og takstmenn, de har forestått arveskifter og grenseganger, og de har administrert kjøp, salg makeskifter og gaver. Lagrettemennene har

også opptrådt som bygdefellesskapets politiske representanter overfor øvrigheten. Ikke bare har de vært utsendinger til møter sammenkalt av myndighetene, men de har også eksponert seg som fellesskapsledere i krisesituasjoner. Lagrettemenn har både ustedt, beseglet og overbragt lokale supplikker og klageskriv. Heller ikke sivil ulydighet og opprør har de unndratt seg når det er blitt krevd.

Lagrettemennene er blitt rekruttert fra det samme sosiale sjiktet som dominerte bygdeoffentligheten i 1200-1300-årene, men de har som nevnt ikke hatt det samme nære forholdet til kongedømmet som sine forfedre, høymiddelalderens lokale "gode menn".

Lagrettemannsinstitusjonens ekspansjon i senmiddelalderen må skyldes forhold i lokalsamfunnet, da lagmennene har edfestet langt fler enn det antatte behovet for domsmenn ved lagtinget skulle tilsi. Hvilke lokale behov som har vært avgjørende for veksten er det imidlertid vanskeligere å si noe sikkert om. Det kan være rett som enkelte hevder at det hele bunner i en honett amisjon blant bøndene. Dessuten tok lagmannen seg betalt for å ta bøndene i ed, og han har trolig av den grunn vært interessert i å edfeste så mange som mulig. Men ekspansjonen kan like gjerne ha hatt sin grunn i et virkelig behov for den autorisasjon til bygdekommunal virksomhet som domsmannsverdigheten har gitt. Den lokale rettspleien har som nevnt vært kommunens viktigste oppgave i senmiddelalderen.

Når jeg har valgt å henge den noe fremmedartede merkelappen "kommunalisme" på mitt emne, skyldes det dels mangelen av et bedre norsk begrepskjennetegn, slik jeg hevdet innledningsvis. Nå ved veis ende - i alle fall i denne omgang - vil jeg legge til at det i dette valget også ligger en påstand om at utviklingen i Norge fra slutten av høymiddelalderen og i de følgende hundreårene i mangt fulgte et felleseuropeisk mønster. Ifølge Peter Blickle var dette kommunenes blomstringstid på kontinentet.

Men selv om vår kommunalisme falt sammen med den kontinentale i tid, og dessuten kan oppvise påfallende strukturelle, funksjonelle og sosiale likhetstrekk med denne, avvek den norske utgaven på vesentlige områder fra den kontinentale. De to viktigste forskjellene besto i den norske kommunalismens ensidige avgrensning til den offentlige sektor og den norske kommunalordningens tilknytning til kongemakt og statsorganisasjon. Den kontinentale landsbykommunen var både et "Verband mit staatlichen Funktionen" og et økonomisk fellesskap. Det var ikke den norske bygda. Og den kontinentale landsbykommen var ikke i samme forstand som bygdekommunen integrert i en statsorganisasjon.

Forskjellene kan forklares ut fra tradisjon og materielle og sosiale betingelser. Mens den norske kommunalismen hadde røtter i vikingetidssamfunnet, ja, kanskje i enda dypere kronologiske lag, sprang den kontinentale ut av føydalismens krise på 1200-tallet. Kommunalisme og stendersamfunn er der å forstå som to sider av samme sak. Dertil kom at maktforholdene i det norske samfunnet var radikalt annerledes enn på kontinentet. Hos oss fantes ikke noe føydalt eller quasi-føydalt herredømme. Den norske bonden var fri, og hadde - om vi ser bort fra et marginalt trællevesen - alltid vært det. Han hadde dessuten utstrakt råderett over den jorda han skulle leve av, og familibruket - ikke fellesskapet blant bøndene - utgjorde grunnenheten i jordbruket

SUMMARY.

Whenever one talks about Norwegian communalism in the middle ages, one must be aware of the peasantry's unique position in the political system. Feudal rule conventionally defined never existed in Norway. The national monarchy was founded on organized collaboration with the peasants, and even though the central authorities were strengthened at the expense of local and regional autonomy after 1150, the rural communities retained extensive influence in local public affairs. The communal system, which acquired its final form under king Magnus the lawmaker (1263-80), can be characterized as communal self-rule at the king's command. From then on communal life in all Norway, including its Atlantic provinces, was regulated by a common law, the so-called Landslaw, which was observed until the end of the 17th Century. Even in the Orkneys and Shetland, which were pawned to Scotland in 1468 and 1469 respectively, the Landslaw was not substituted by Scottish law until 1611. Documentary evidence from the 14th as well as from the 16th centuries demonstrates that king Magnus' regulations were observed in communal practice. All this indicates that the rural communes in Norway were integral parts of the state-organization.

Norwegian communalism then is about public matters in rural society, not about everyday-life among the peasants. Tilling, harvesting, pasturing etc. was not due to communal rule in the same sense that the administration of justice and military defense was. It was up to the individual peasant, his family and his neighbours to cope with problems concerning everyday-life. This state of affairs can be explained by some structural peculiarities of Norwegian agriculture, namely the lack of villages - single farmsteads were the predominating agricultural units in Norway - in combination with a system of landed property, which gave the peasants - tenants as well as owners - extensive control over their holdings.

"Bygd", which literally means a settled area, is the common Norwegian name for the territorial unit made up of either single farmsteads - or clusters of single farmsteads - which constituted rural communities. The Landslaw regulated the communal life of the members of the bygd - the "bygdarmen" - and set up rules for the communal institutions, for instance the "bygdarstefna", i.e. the communal assembly. The commune itself had no authority to formulate by-laws or ordinances unilaterally. There was only one source of justice, namely the Landslaw.

The main communal functions were the organization of military defence and the administration of justice.

During the late middle ages the maritime militia, called *leidang*, crumbled. Nevertheless

communal responsibility for defence continued with the communal organization providing warships, mobilizing the peasants, and maintaining the extensive system of fire warnings. Annual meetings for the inspection of individual weapons as well as common military equipment (våpenting) were still held in coastal Norway during the fifteenth and sixteenth centuries. Default of military duties was subject to penalties.

Administration of justice became the main communal function of the "bygd" in the late middle ages as a consequence of the crumbling of the leidang. The "bygdarmen" were responsible for solving nearly most kinds of local conflicts. Even in cases of homicide, it was the sole responsibility of the commune to work out a viable compromise between the offender and the offendants, while the king's officers in investigating homicide and other criminal cases were totally dependant on communal co-operation. Very often the final decision of the accused's guilt was left to be answered by the "bygdarmen". This peasant-commune was also responsible for the administration of private transactions, which according to the law had to be treated in public if valid.

Upkeep of local peace was the prime concern and responsibility of the rural commune.

We should underline that conflicts involving noble or clerical interests were not excepted from communal jurisdiction. All local disputes were in principle matters of communal responsibility, though in cases involving clerical economic interests a mixed lay-clerical body was normally appointed to reconcile the adversaries or to pass sentence. The nobility did not have privilegium fori in economic matters.

Infrastructure - i.e. all kinds of installations and organizations concerning transport and communication as well as the maintenance of the local church - was also a matter of communal responsibility. A rudimentary communal system of poor relief was financed by one fourth of the tithe, called "bondeluten" (the peasants part).

Since the high middle ages the rural communes had co-operated in the management of the property and the income of the local church (fabrica). Peasant-influence in matters concerning the economy of the local church probably increased in the later middle ages. Moreover the bishops often used prominent peasants to look after the landed property of the episcopal see, and to collect rents, fines and the bishop's part of the tithe. There is reason to believe that this network of episcopal clients in rural community contributed to the very strong position of the Church in Norwegian society at the end of the middle ages. In fact no popular opposition towards the Church can be observed. Thus the fall of the Church (1537) was caused by a foreign intruder, the Danish king Christian III, and the reformation was seen as a royal project which lacked support from the Norwegians.

In addition to local jurisdiction and military defence the commune was responsible for the administration of the "allmenninger", i.e. the vast areas of common land in the forests and the mountains where all members of the community had a common right to grazing and timber, fishing, hunting etc. The "bygdarmen" had a common interest in keeping outsiders from using the resources in the "allmenninger" and to see to that individual use did not violate common interests. However this administration of common rights did not imply communal management or economic exploitation of the common land.

While the members of the community shared a common right of use in the "allmenninger", only the king could grant permission for settlers to occupy ground in the commons. These settlers automatically became royal tenants. But neither the commune nor the king could claim ownership of the land.¹

The communal organisation consisted of three components: the communal assembly (tinget), the

¹ King Christian IV seems to have been the first to claim more extensive rights over the common lands. The term King's commons, "Kongsalmenning", was introduced in his translation of the Landslaw (1604), and after 1660/61 the new absolutist kings succeeded in converting the original royal right of settlement in the commons to a property-right to the ground.

commissions (nemndene) and the local ombudsmen. Besides crown-servants co-operated with communal institutions and peasants in solving public matters.

The ting was deeply rooted in Norwegian history. Its origin can be traced back to the viking era, but it may even be older than that, and from Norway the ting was transplanted to the Norse colonies in the British Isles and the Atlantic Ocean. It was therefore natural for King Magnus the Lawmaker to give the ting a key-position in his nation-wide communal system.

The ting was the public centre of the commune. It was the only forum competent to make decisions binding on every member of the community. Even the king's letters were invalid if not publicly announced at the ting. The ting then was not only a communal institution, but also an instrument for communication between central authorities and local society. Tax was collected at the ting, and the annual inspection of the weapons took place there as well. Although the king's or the bishop's men often attended the ting, decisionmaking at the ting was the sole responsibility of the members of the commune.

Contrary to widespread belief, the ting itself was not a court, even though sentences occasionally were passed at the ting, by a local commission appointed ad hoc or by the lawman acting together with some local people.

Even though the ting was not a court it occupied a central position in local administration of justice. As a rule lawful claims were put forward at the ting, the crowd at the ting was obliged to participate in the imposition of a sentence, criminals had to be presented before the ting, partition of an inheritance could take place at the ting, and above collection of evidence - in civil as well as criminal cases - were taken at the ting. In fact most references to the communal assembly in late medieval letters deal with presentation of evidence. It was the common opinion of the community expressed in public at the ting and under guidance of the leading members of the community which was decisive in solving local disputes. The public statement of evidence gave the strongest title to any lawful claim. In effect maintenance of the very principle of publicity in local society was the prime function of the ting. The commune constituted itself through the ting, consequently all men of full legal age had the duty and the right to meet at the ting and take part in its proceedings.

The ting then, was also a political body. Here the peasants negotiated with representatives of the authorities, ecclesiastical as well as royal. Even the king when travelling in the country, on occasion had talks with the peasants at the local ting. The ting was the appropriate forum for protest against impositions and regulations which were regarded as contrary to the good old law, and the crowd of the ting could even act with violence towards sysselmen and fouds implementing the king's order. Petitions to the central authorities were drawn up at the ting, and there the crowd elected delegates to provincial or national meetings. Decisions to resist the authorities were taken at the ting.

In the communal organization described by the Landslaw a system of *local commissions* is given a central position. Like the ting the commissions can trace their ancestry back to the viking age, but it was the high medieval state which made them into a system. Being more flexible than the ting, which was assembled only twice a year at fixed dates and places, the commissions played a very important role in everyday public life in the community. A commission could be nominated when and where need arose, and commissions were competent to deal with most public matters.

Communal jurisdiction was maintained by the commissions, which could render judgement outside as well as at the ting. A commission could pass judgement like a court, but more often it acted as a tribunal of arbitration; on the whole conciliation was the ideal and ultimate goal when dealing with local disputes. Matters of civil law could also be brought before the king's professional judge, the lawman (lagmannen), but his statement was guiding rather than decisive, and was often said to be conditional on the final verdict by a local commission.

Even though communal jurisdiction did not cover cases of criminal law, communal cooperation was required in criminal matters. In cases of homicide for instance, local commissions were entrusted with the duty of deciding the amount of compensation for the bereaved, and the very question of the accused being guilty or not was normally left to be answered by a local commission. Thus local commissions functioned as juries in the trial.

Besides managing the communal jurisdiction in matters of civil law and being a jury in criminal cases, a local commission could also act as a political body on behalf of the community, for instance by drafting petitions to the king, by expressing public opinion, or negotiating with the authorities, ecclesiastical as well as royal. Commissions were also appointed to assess (evaluate) property, private as well as public (royal/ecclesiastical), and to administer transactions.

Even though commissions were appointed ad hoc, the elite-group of farmers from whom members normally were taken give the impression that local commissions were a kind of communal corporation. The habit of combining the status of lawrightman (i.e. being authorized as lay-judge in the provincial court) with a seat in local commissions strengthens this impression. As to the question of nomination the law is not explicit, and many of the late medieval letters are silent. But in matters of civil law the parties involved seem to have nominated each half of the commission, though in some cases we can observe lawmen or crown-servants nominating commissioners as well. In criminal cases, and in matters involving royal or ecclesiastical interests, representatives of the authorities normally seem to have appointed the commissions. However the question of nomination is not clear.

The flowering of the local commissions in the late middle ages and the early modern period, which is testified by thousands of letters, tells about the success of the old Norwegian state in creating a communal organization perfectly adjusted to the state of affairs in peasant society. The system of local commissions took care of the individual interests of the peasants, gave the authorities the necessary assistance in the management of public affairs, and secured the local leadership of the most outstanding farmers.

An *ombudsman* was a man who took care of somebody's interests, for instance in a trial, by a transaction, or acting as a warden. Individuals as well as public authorities used ombudsmen. Thus the *sysselmann*, the leading crown-officer in the county, is often referred to as the king's ombudsman in diplomas from the 13th and 14th centuries.

The "lensman" and the "kirkeombudsman" were the two public ombudsmen functioning primarily in the local community. According to law, the lensman should act as the servant of the *sysselman*, helping him to collect crown-revenues, bringing criminals to court, collecting evidence in civil as well as criminal cases etc. The lensman also nominated delegates to the provincial court, the *lagting*.

In formal respects his status as the *sysselman*'s servant continued throughout the middle ages, and there is reason to believe that the crown officer in charge of the county, whether it was the *sysselman* before 1400 or his successor the "lensherre", appointed lensmen. Moreover the lensman continued to carry out the *sysselman*'s orders, and he even acted as a local police-officer on behalf of the county-authorities.

But in spite of this formal arrangement we can observe from the beginning of the fourteenth century a clear tendency to tie the lensman closer to his local community while weakening his dependance on the *sysselman*. This development accelerated after 1350 transforming the lensman from being a quasi crown-officer into a kind of communal fonctionnaire. The kings have certainly promoted this development to curtail the power of the aristocracy. Thus king Håkon V Magnusson in the 1290s stated that *sysselmenn* had to appoint lensmen from among the most outstanding farmers. Moreover he stressed that the candidates should be acceptable for the peasants. Diplomas from the following decades show that king Håkon's decision was carried out. Next we can observe that the number of lensmen increased in the following centuries, while the

traditional habit of referring to the *sysselman* when mentioning the *lensman* in local letters was substituted by reference to his local district. By 1550 most rural communes had got their own *lensmen*. Moreover we can observe that in the later middle ages and the early modern period *lensmen* frequently acted as mediators between their local communities and the authorities, and in times of emergency they joined their fellow-peasants.

The "*kirkeombudsman*" was appointed by the bishop, and were held personally accountable for the management of the property and income of the local church. But even if the churchwarden was under the bishop's jurisdiction, he was frequently observed acting as a communal representative in local church-life. And like the *lensman* he was recruited from among the elite of the community. There is abundant evidence showing him as an ardent fighter for the interests of the local church and the parishoners against monasteries and ecclesiastical office-holders.

The communal system established by the high medieval state was in all essentials unaffected by the agrarian crisis of the late middle ages as well as the dissolution of the old Norse state after 1450, and Norway's final incorporation under the Danish crown in 1537. Nevertheless some changes did occur.

Firstly the age-old social tie between the peasant-elite and the king was weakened during the 15th century and finally broken after 1500. Nevertheless the ancient functional nexus between monarchy and peasantry remained unbroken. Secondly the peasant-commune exhibits a clearer corporate impression by the end of the middle ages than at the turn of the 13th century. Partly this structural change is due to the closer ties between the *lensman* and the commune, which have already been mentioned, and partly to the introduction of the *lawrightman* (*lagrettemann*) in communal life after 1350.

Until 1350 a *lawrightman* meant a delegate to the provincial court (*lagtinget*) sitting in the tribunal of lay-judges at the *lagting*. After 1350, and especially in the 15th century, this title expanded into communal life. By the end of the middle ages every member who counted in the community were titled *lawrightmen*, and they occupied all positions in the commune. Thus it can be said that the body of *lawrightmen* constituted a communal board, giving the late medieval commune a clearer oligarchic feature than that of the high middle ages.

Some historians have explained the increase in numbers of *lawrightmen* in late medieval society as expressing a fashion among the peasant-elite. Others have pointed to the fact that the *lawmen* promoted this expansion because they were paid for authorizing *lawrightmen*. In my opinion these explanations are too superficial as they leave out the possibility of the phenomenon being caused by a real need for this authorization to public duty which the taking of oath by the *lawman* implied. As already mentioned the local administration of justice became the prime function of the rural commune after 1350. Thus the expansion of the *lawrightmen* in communal life can be interpreted as expressing a real need amongst the peasant-elite so they could deal in matters of communal jurisdiction with greater au

KILDER OG LITTERATUR.

Kildepublikasjoner og referanseverk.

Aktstykker til de norske stændermøders historie 1548-1661. I-III. V. O.A. Johnsen og R. Fladby. Kra./Oslo 1910- 1984.

Aslak Bolts Jordebog. V. P.A. Munch. Chra. 1852.

Biskop Eysteins Jordebog. V. H.J. Huitfeldt. Chra. 1879.

The Celtic and Scandinavian Antiquities of Shetland. V. Gilbert Goudie. Edinburgh og London 1904.

The Court Book of Orkney and Shetland. V. Robert S. Barclay. The Kirkwall Press 1962.

The Court Book of Shetland 1602-1604. V. Gordon Donaldson. Edinburgh 1958.

Diplomatarium Færoense (=DF) I. Torshavn/København 1907.

Diplomatarium Norvegicum (=DN) I-XXI. Chra. 1849-1972.

Diplomatarium Orcadense et Hialtlandense (=DOH) I-II. London 1907-1923.

Jämtlands och Härjedalens Diplomatarium (=JHD). I-II. Östersund 1943-1985.

Kong Christian den fjerdes Norske Lovbog af 1604 (=C4-NL). V. Fr. Hallager og Fr. Brandt. Chra. 1855.

Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder (=KLNLM). Red. G. Rona et al. I-XXII. København/Oslo 1956-1978.

Magnus Lagabøters Landslov (=MLL). V. A. Taranger. Universitetsforlaget 1970.

Mellomalderbrev frå Vossabygdene. V. Andreas Leiro. Voss 1964.

Nils Stubs Optegnelsesbøger 1572-1580. V. H.J. Huitfeldt-Kaas. Chra. 1895.

Norges gamle Love (=NGL). I-V og 2.r. I-III. Chra./Oslo 1846-1981.

Norsk biografisk leksikon (=NBL). Red. Edv. Bull et al. I-XIX. Kra./Oslo 1923-1983.

Norsk historisk leksikon (=NHL). Red. R. Fladby, S. Imsen, H. Winge. Oslo 1974.

Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede. I-V. Chra. 1887- Oslo 1972.

Norske Rigs-Registranter (=NRR). I-XII. Christiania 1861-1891.

Ordbog over Det gamle norske Sprog. V. J. Fritzner. I-IV. Universitetsforlaget 1972-1973.

Records of the Earldom of Orkney (=REO). V. J. Storer Clouston. Edinburgh 1914.

Regesta Norvegica (=RN). IV og V. Oslo 1979.

Rygh, O.: Norske Gaardnavne. I.XIX. Kra./Oslo 1897-1936.

Skattematrikkelen 1647. I-XVII. Red. Rolf Fladby et al. Universitetsforlaget 1969-1982.

Sandnes, J. og O. Stemshaug: Norsk Stadnamleksikon. Oslo 1976.

Tingbokin 1615-54. V. Einar Joensen. Torshavn 1953.

Litteratur.

- Ahnlund, N.: Jämtlands och Härjedalens Historia. Bd. I Sth. 1948.
- Aldener, G.: Bidrag till upprorsledaren Amund Sigurdsson Bolts historia. HT bd. 34.
- Aldener, G.: Kronologiska synpunkter på Amund Sigurdsson Bolts uppror. HT bd. 34.
- Aschehoug, T.H.: De norske Communers Retsforfatning før 1837. Chra. 1897.
- Aston, T.H. og C.H.E. Philpin: The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. Cambridge University Press 1987.
- Aubert, L.M.B.: Bidrag til Kundskab om Almenningene. Kra. 1917.
- Bader, K.S.: Entstehung und Bedeutung der oberdeutschen Dorfgemeinde. Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte. Bd. I 1937.
- Bader, K.S.: Bauernrecht und Bauernfreiheit im späteren Mittelalter. Historisches Jahrbuch. Bd. 61, 1941.
- Bader, K.S.: Studien zur Rechtsgeschichte des mittelalterlichen Dorfes. I-III. Weimar-Köln-Graz 1973.
- Bagge, S.: Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen. HT 1986.
- Bagge S. og K. Mykland: Norge i dansketiden. Politikens Forlag 1987.
- Bak, J.: Königtum und Stände im Ungarn. Wiesbaden 1973.
- Barstad, H.J.: Norges Landforsvar. Bidrag til Norges Krigshistorie under Christian IV's regjeringsperiode. Chra. 1905.
- Begg, J.: The Bailie Courts of Orkney. Proceedings of the Orkney Antiquarian Society. I-II Kirkwall 1923-26.
- Benedictow, O.J.: Hartvig Krummedikes jordegods. Universitetsforlaget 1970.
- Benedictow, O.J.: Den nordiske adel i senmiddelalderen. Norge. Rapporter til Det nordiske historikermøde i København 1971.
- Benedictow, O.J.: Norges Historie. Bd. V: Fra rike til provins. Oslo 1977.
- Benedictow, O.J.: Stænder. KLNLM XVII.
- Benediktsson, J.: Skatter. Island. KLNLM XV.
- Bergner, B.: Kung och landskap. Några grunddrag i den lokala politiske kulturen i Jämtland fram till 1600-talets mitt. Heimen 1988.
- Bielander, J.: Die Bauernzünfte als Dorfrecht. Blätter für Walliser Geschichte. Bd. 9 1944.
- Bilgeri, B.: Der Bund ob dem See. Vorarlberg im Appenzeller Krieg. 1968.
- Bjørkvik, H.: Jord-eige og jord-leige i Ryfylke i eldre tid. Rogaland Historie- og Ættesogelag 1958.
- Bjørkvik, H. et al. (red.): Lokalhistorie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år. Universitetsforlaget 1970.
- Bjørkvik, H.: Bondafe. KLNLM I.
- Bjørkvik, H.: Jordejendom. KLNLM VII.
- Bjørkvik, H.: Lide. KLNLM X.
- Bjørkvik, H.: Garden og tunet. Norges Kulturhistorie. I Oslo 1979.
- Blickle, P.: Die Landstandschaft der Kemptener Bauern. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte. Bd. 30 1967.

- Blickle, P.: *Landschaften im Alten Reich. Die staatliche Funktion des gemeinen Mannes in Oberdeutschland*. München 1973.
- Blickle, P. (red.): *Revolte und Revolution in Europa. Historische Zeitschrift. Beiheft 4 (Neue Folge)*. München 1975.
- Blickle, P. (red.): *Deutsche ländliche Rechtsquellen. Probleme und Wege der Weistumsforschung*. Stuttgart 1977.
- Blickle, P.: *Bäuerliche Erhebungen im spätmittelalterlichen deutschen Reich. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 1979.
- Blickle, P. (red.): *Aufbruch und Empörung. Studien zur bäuerlichen Widerstand im Alten Reich*. München 1980.
- Blickle, P.: *Die revolution von 1525*. München-Wien 1981.
- Blickle, P.: *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch*. München 1981.
- Blickle, P. (red.): *Der deutsche Bauernkrieg*. Darmstadt 1985.
- Blickle, P.: *Gemeindereformation. Die Menschen des 16. Jahrhunderts auf dem Weg zum Heil*. München 1985.
- Blickle, P.: *Kommunalismus, Parlamentarismus, Republikanismus. Historische Zeitschrift. Bd. 242* 1986.
- Blickle, P.: *Studien zur geschichtlichen Bedeutung des deutschen Bauernstandes*. Gustav Fiscjer Verlag. Stuttgart-New York 1989.
- Blickle, P.: *Communalism. Creating a term for heuristic purposes. 17th International Congress of Historical Sciences. Rapports I. Madrid* 1990.
- Blockmans, W.P.: *A typology of representative institutions in late medieval Europe. Journal of Medieval History* 1978.
- Blom, G.A.: *Trondheim Bys Historie. Bd. I Trh.* 1956.
- Blom, G.A.: *Kongemakt og privilegier inntil 1387. Universitetsforlaget* 1967.
- Blom, G.A.: *Gilde. KLN M V.*
- Blom, G.A.: *Digerdøden og den norske middelalderstaten. Kungl. Vetenskaps-Societetens Årsbok* 1986. Uppsala 1986.
- Brady, T.: *Turning Swiss*. Cambridge 1985.
- Brunner, O.: *Land und Herrschaft*. Darmstadt 1970.
- Brunner, O.: *Sozialgeschichte Europas im Mittelalter*. Göttingen 1984.
- Bugge, A.: *Tingsteder, gilder og andre gamle mittpunkter i de norske bygder. HT 5.r. IV.*
- Bull, Edv.: *Norsk historisk videnskap i femti år. Kra.* 1920.
- Bull, Edv.: *Leding. Kra./Kbh.* 1920.
- Bull, Edv.: *Studier over Norges administrative inndeling i middelalderen. HT 5.r. IV.*
- Bull, Edv.: *Økonomisk og administrativ historie. Norges Bygder. Bd. I: Setesdalen. Kra.* 1921.
- Bull, Edv.: *Kristianias Historie. Bd. I Kra.* 1922.
- Bull, Edv.: *Politiske inndelinger på Oplandene i gammel tid. Bygd og Bonde IV,* 1922.
- Bull, Edv.: *Jemtlands landskapssegl og våpen. Festskrift til Hjalmar Petterssen. Oslo* 1926.
- Bull, Edv.: *Stevne. HT 5.r. VI.*

- Bull, Edv.: *Jemtland og Norge*. Oslo 1927.
Bull, Edv.: *Fylke*. Scandia III, 1930.
Bull, Edv.; Gunnar Holk. *NBL V*. Oslo 1931.
Bæra, S.: *Lensmanns-institusjonen i Noreg ca. 1270-1570. Funksjonar og relasjonar. Hovudoppgåve i historie våren 1967*. UniO.
Bøgh, A. et al.: *Til kamp for friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder*. Ålborg 1988.
- Cant, R.G.: *The Church in Orkney and Shetland and its relations with Norway and Scotland in the Middle Ages*. Northern Scotland. A Historical Journal. Vol. I 1972.
Carlen, L.: *Gericht und Gemeinde im Goms von Mittelalter bis zur französischen Revolution*. Freiburg Schweiz 1967.
Carlen, L.: *Alpenlandschaft und ländliche Verfassung besonders in Tirol, im Wallis und in der Walser- siedlungen*. Montfort Vierteljahrschrift für Geschichte und Gegenwartskunde Vorarlbergs 21, 1969.
Christensen, T.: *Gjerpen Bygds Historie*. Bd. I Skien 1971.
Claëson, S.: *Häradshövdingeämbetet i senmedeltidens och Gustav Vasas Sverige*. Rättshistoriskt Bibliotek XXXIX. Lund 1987.
Coldevin, A.: *Norske storgårder*. Bd. I Oslo 1950.
Crawford, A.: *The Earldom of Orkney and Lordship of Shetland: A reinterpretation of their pledging to Scotland 1468-70*. Saga-Book of the Viking Society. Vol XVII. London 1967/68.
Crawford, B.: *Scandinavian Scotland*. Leicester University Press 1987.
- Dahl, O.: *Norsk historieforskning i 19. og 20. århundre*. Universitetsforlaget 1970.
Davies, C.S.L.: *Die bäuerliche Gemeinde in England (1400- 1800)*. I "Aufstände, Revolt, Prozesse", red. W. Schulze. Stuttgart 1983.
Dybdahl, A.: *Jordeiendomsforhold og godseiere i Trøndelag. Fra Aslak Bolt til Landkommisjonen*. Trh. 1979.
Dyrvik, S.: *Overgangen til sjølveige*. HT 1977.
Daae, L.: *Den trondhjemske Erkebiskops Sædesvende og Frimænd*. HT 3.r. I.
Daae, L.: *Bidrag til Norges Historie i Aarene 1434-1442*. HT IV.
Daae, L.: *Nye Studier til Oprørshøvdingen Amund Sigurdssøns Historie*. HT 3.r. I.
- Fenton, A.: *The Northern Isles: Orkney and Shetland*. Edinburgh 1978.
Fjeld Halvorsen, E.: *Discretus vir*. KLN III.
Fjeld Halvorsen, E.: *Domr*. KLN III.
Fladby, R.: *Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets Foged*. Universitetsforlaget 1963.
Fladby, R.: *Samfunn i vekst under fremmed styre, 1536-1660*. Universitetsforlaget 1986.
Fossier, R.: *Paysans d'occident*. Presses Universitaires de France 1984.
Fourquin, G.: *The Anatomy of Popular Rebellion in the Middle Ages*. North-Holland Publishing Company 1977.
Franz, G. (red.): *Deutsches Bauerntum im Mittelalter*. Darmstadt 1976.

Frøholm, A.: Valdres Bygdebok. Bd. III,1 1972.

Gerlich, A.: *Geschichtliche Landeskunde des Mittelalters*. Darmstadt 1986.

Gissel, S. et al.: *Desertion and Land Colonization c. 1300-1600*. Sth. 1981.

Grieg, S.: *Gudbrandsdalen i mellomalderen*. I-II Hamar 1957-1958.

Gunnes, E.: *Prester og deier - sølibatet i norsk middelalder*. I "Hamarspor". Universitetsforlaget 1982.

Hafström, G.: *Fastar*. KLNLM IV.

Hamre, A.M.: *Bidrag til det kirkelige visitasjonsinstituttets historie i Norge i middelalderen*. Hovedoppgave i historie UniO 1978.

Hamre, L.: *Erkebiskop Erik Valkendorf*. Oslo 1943.

Hamre, L.: *Unionstiden 1450-1523*. I *Nidaros erkebispesetol og bispesete 1153-1953*. Forlaget Land og Kirke 1955.

Hamre, L.: *Norsk historie frå omlag 1400*. Universitetsforlaget 1968.

Hamre, L.: *Norsk historie 1450-1513*. Universitetsforlaget 1971.

Hamre, L.: *Herretitel*. KLNLM VI.

Hamre, L.: *Kirkevænger*. KLNLM VIII.

Hamre, L.: *Setesvein*. KLNLM XV.

Hamre, L.: *Tiend*. KLNLM XVIII.

Hanawalt, B.: *Crime and Conflict in English Communities, 1300-1348*. Harvard University Press 1979.

Hasund, S.: *Or Noregs bondesoge*. Oslo 1942.

Heggland, J.: *Tysnes*. Det gamle Njardarlog. Bd. I 1964.

Helle, K.: *Konge og gode menn i norsk riksstyning 1150-1319*. Universitetsforlaget 1972.

Helle, K.: *Norge blir en stat 1130-1319*. Universitetsforlaget 1974.

Helle, K.: *Stavanger fra våg til by*. Stavanger 1975.

Helle, K.: *Nye og gamle synspunkter på det norske middelaldersamfunnet*. NHU V. Universitetsforlaget 1981.

Helle, K.: *Bergen Bys Historie*. Bd. I 1982.

Helle, K.: *Norge i høymiddelalderen*. Nyere synspunkter på samfunnsstrukturen. NHU VI. Universitetsforlaget 1983.

Helle, K.: *Da Rogaland var Rygjafylke*. I "Fra Vistehola til Ekofisk". Bd. I. Universitetsforlaget 1987.

Helle, K. og A. Nedkvitne: *Urbaniseringsprosessen i Norden*. Bd.1. Rapport til det XVII. nordiske historikermøtet i Trondheim 1977. Universitetsforlaget 1977.

Henneman, J.B.: *Royal taxation in fourteenth century France*. Princeton University Press 1971.

Herlitz, N.: *Ett och annat om självstyrelsens betydelse i svensk förvaltningshistoria*. Statsvetenskapligt Tidskrift 1921.

Herlitz, N.: *Grunddragen av det svenska statsskickets historia*. Sth. 1967

- Hertzberg, E.: *Betænkning om Almenningens historiske Oprindelse og dens Udvikling*. Hamar 1913.
- Hilton, R.H.: *The English Peasantry in the Later Middle Ages*. Oxford 1975.
- Holmsen, A.: *Eidsvoll bygds historie*. Bd. I 1936-41, bd. II,1 1950.
- Holmsen, A.: *Problemer i norsk jordeiendomshistorie*. HT bd. 34.
- Holmsen, A.: *Økonomisk og administrativ historie. Norges Bygder*. Bd. IV: Sogn. Bergen 1937.
- Holmsen, A.: *Fordelingen av jordeiendommen i Oslos oppland før krongodssalget*. St. Halvard 1941.
- Holmsen, A.: *Nye metoder innen en særskilt gren av norsk historieforskning*. HT 32.
- Holmsen, A.: *Fra Linderud til Eidsvold Værk*. Oslo 1946.
- Holmsen, A.: *Norges Historie*. Universitetsforlaget 1961.
- Holmsen, A.: *Bygdesameie, almenning og "stokklendinger" i Eidsvoll. Gard-bygd-rike*. Universitetsforlaget 1966.
- Holmsen, A.: *Det gamle gards- og grannesamfunnet i Norge. Gard-bygd-rike*. Universitetsforlaget 1966.
- Holmsen, A.: *Sentrum og periferi*. I "Nye studier i gammel historie". Universitetsforlaget 1976.
- Holmsen, A.: *Gård, skatt og matrikkel*. Universitetsforlaget 1979.
- Holmsen, A.: *Gård og gods i Norge i eldre tid*. Universitetsforlaget 1980.
- Holmsen, A.: *Integreringen av innlandsdistriktene i det gammelnorske riket*. I "Hamarspor". Universitetsforlaget 1982.
- Holmsen, A. og H. Bjørkvik: *Kven åtte jorda i den gamle leilendingtida?* Trh. 1972.
- Holt, J.G.: *Robin Hood*. London 1982.
- Hovda, P.: *Det nordafjellske og sunnafjellske Noreg*. HT bd. 33.
- Hovda, P.: *Herredsnavne*. KLNVI.
- Hødnebø, F.: *Fastar*. KLNIV.
- Hørby, K.: *Dansk social historie*. Bd. II. Kbh. 1980.
- Iggers, G.G.: *New Directions in European Historiography*. Methuen et Co. 1984.
- Imsen, S.: *Arv-annammelse-valg*. Universitetsforlaget 1972.
- Imsen, S.: *Lov og rett. Norges Kulturhistorie*. I Oslo 1979.
- Imsen, S.: *Superintendenten*. Universitetsforlaget 1982.
- Imsen, S.: *Norske ad hoc-kommisjoner i forvaltning og politikk under Christian IV*. I "Hamarspor". Universitetsforlaget 1982.
- Imsen, S.: *Norsk politisk senmiddelalderforskning ca. 1965- 1980*. NUH VI. Universitetsforlaget 1983.
- Imsen, S.: *Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300 til ca. 1700*. Heimen 1990
- Imsen, S. og J. Sandnes: *Norges Historie*. Bd. IV: *Avfolkning og union*. Oslo 1977.
- Indrebø, G.: *Fylke og fylkesnamn*. Bergen Museums Årbok 1931.
- Indrebø, G.: *Fjordung*. Bergen Museums Årbok 1935.
- Iversen, T.: *Trelldommens betydning*. HT 1983.

- Jexlev, T.: Herredstingene i middelalderen. I Slægte, skjolde, steder. Festskrift til Knud Prange. Odense Universitetsforlag 1990.
- Johannesson, J.: Islands historie i mellomalderen. Fristatstida. Universitetsforlaget 1969.
- Johnsen, A.O.: Fra ættesamfunn til statssamfunn. Oslo 1948.
- Johnsen, O.A.: Bohuslens eiendomsforhold indtil omkring freden i Roskilde. Kra. 1905.
- Johnsen, O.A.: De norske stænder. Kra. 1906.
- Johnsen, O.A.: Om det norske folks opfatning av tronfølgen før 1660. HT 5.r. II.
- Johnsen, O.A.: Gildevæsenet i Norge i middelalderen. Oprindelse og utvikling. HT 5.r. V.
- Johnsen, O.A.: Norgesveldets undergang. Kra. 1924.
- Johnsen, O.A.: Norges bønder. Oslo 1936.
- Jutikkala, E.: Bonden i Finland genom tiderna. Helsingfors 1963.
- Kiil, A.: Arkivkunnskap. Universitetsforlaget 1969.
- Kirkeby, B.: Odalsboka. Fellesbind for Nord- og Sør-Odal. Bygdehistorie inntil 1819. Lørenskog 1966.
- Kirkeby, B.: Nannestad Bygdebok. IV: Bygdehistorie. Nannestad 1971.
- Kirkeby, B.: Gjerdrum Bygdebok. III: Bygdehistorie til ca. 1880. Gjerdrum 1982.
- Kjellberg, H.: Titulaturer. KLNLM XVIII.
- Kjelstadli, S.: Økonomiske og administrativ historie. Norske Bygder. VI: Numedal. Bergen 1953.
- Knudsen, T.: Frostatingsloven. KLNLM IV.
- Knudsen, T.: Gulatingsloven. KLNLM V.
- Koht, H.: Norsk bondereising. Oslo 1926. Nyutgave Pax Forlag 1976.
- Koht, H.: Gamalt og nytt syn på norsk historie. Syn og Segn 1929.
- Koht, H.: Amund Sigurdsson. NBL I.
- Koht, H.: Havtore Jonsson. NBL V.
- Koht, H.: Det nye i norderlendsk historie kringom 1300. Scandia 1931.
- Koht, H.: Verknaden av unionen med Danmark på det norske bondestandet. Scandia 1935.
- Koht, H.: Dronning Margarete og Kalmarunionen. Oslo 1956.
- Kolltveit, O.: Odda, Ullensvang og Kinsarvik i gamal og ny tid. Bygdesoga I 1963.
- Kolsrud, O.: Stavanger bispestol. I Stavanger 1125-1425-1925. Dreyer 1925.
- Kolsrud, O.: Noregs Kyrkjesoga. Oslo 1958.
- Kolsrud, S.: Heidmarksbrev 1315-1560. Kra. 1914.
- Krag, C.: Trelleholdet. HT 1983.
- Ladewig Petersen, E. (red.): Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres i Odense 1984.
- Ladurie, Emmanuel le Roy: The French Peasantry 1450-1660. Scholar Press 1987.
- Lange, U. (red.): Landgemeinde und frühmoderner Staat. Beiträge zu Problem der gemeindlichen Selbstverwaltung in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen in der frühen Neuzeit. Sigmaringen 1988.

- Laruson, O.: *Lov og ting. Islandsk forfatning og lover i fristatstida*. Universitetsforlaget 1960.
- Lindal, S. (red.): *Saga Islands. Bd. III* Reykjavik 1978.
- Lund, N. og K. Hørby: *Samfundet i vikingetid og middelalder, 800-1500*. Dansk social historie II. Gyldendal 1980.
- Lunden, K.: *Heggen og Frøland. Første halvbind*. Askim 1965.
- Lunden, K.: *Norges Historie. III: Norge under Sverreætten, 1177-1319*. Oslo 1976.
- Lunden, K.: *Ombodsmann*. KLN M XII.
- Lunden, K.: *Træletida - ein hovedepoke i norsk samfunnshistorie*. HT 1983.
- Lutz, R.H.: *Wer war der Gemeine Mann? Der dritte Stand in der Krise des Spätmittelalters*. 1979.
- Lütge, F.: *Geschichte der deutschen Agrarverfassung von frühem Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. Stuttgart 1967.
- Lönnroth, E.: *Bohusläns Historia*. Uppsala 1963.
- MacGregor, Lindsay: *Sullom Voe in 1431*. *New Shetlander* nr. 163. 1988
- Major Russel, J.: *Representative government in early modern France*. Yale University Press 1980.
- Manson, T.M.Y.: *Shetland in the Sixteenth Century. The Renaissance and Reformation in Scotland. Essays in Honour of Gordon Donaldson*. 1983.
- Mathiesen, T.: *Fra bondeoppbud til legdshær*. Oslo 1952.
- Mayer, T. (red.): *Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen. I-II (Vorträge und Forschungen 7 og 8)* Stuttgart 1961/64.
- Meinich Olsen, K.: *Norsk almenningsrett*. Oslo 1928.
- Mollat, M. og P. Wolff: *The Popular Revolutions in the Late Middle Ages*. London 1973.
- Munch, P.A.: *Historisk-geographisk Beskrivelse over Kongeriget Norge i Middelalderen*. Chra./Kbh. 1849.
- Niederer, A.: *Gemeinewerk im Wallis*. Basel 1956.
- Nielsen, Y.: *Jens Bjelke til Østråt*. Kra. 1872.
- Norberg, R.: *Sigill*. KLN M XV.
- Olafsen, A.: *Våre lensmenn*. Halden 1930.
- Olafsen, A.: *Vore sorenskrivere. I-II* Oslo 1940/45.
- Olafsen, O.: *Jordfællesskab og sameie*. Kra. 1914.
- Olafsen, O.: *De norske almenninger i fortid og nutid*. Oslo 1951.
- Olsen, M.: *Ættegard og helligdom*. Oslo 1926.
- Opstad, L.: *Olav Haraldsons by 1016-1567. I "Sarpsborg før 1839"*. Sarpsborg 1976.
- Patze, H. (red.): *Grundherrschaft im Spätmittelalter. I-II. Vorträge und Forschungen* 1981.
- Pettersen, E.: *Språk i brytning i Vest-Norge 1450-1550*. Universitetsforlaget 1975.
- Peyer, H.C.: *Verfassungsgeschichte der alten Schweiz*. Zürich 1978.

Poulsen, B.: *Land-by-marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*. Flensborg 1988.

Reinton, L.: *Folk og fortid i Hol. I: Frå eldste tider til 1815*. Oslo 1938.

Reinton, L.: *Alminding*. KLNMI.

Rian, Ø.: *Grunntrekk ved et danske adelsveldet i Norge 1536-1625*. I "Hamarspor". Universitetsforlaget 1982.

Rosen, J.: *Svensk Historia. I: Tiden före 1718*. Bonniers 1962.

Rösener, W.: *Bauern im Mittelalter*. München 1985.

Rösener, W.: *Anmeldelse av R. Fossiers bok "Paysans d'occident"*. Francia 1985.

Sabean, D.W.: *Power in the Blood. Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany*. Cambridge University Press 1987.

Sablonier, R.: *Das Dorf im Übergang von Hoch- zum Spätmittelalter*. Festschrift für J. Fleckstein zu seinem 65. Geburtstag. Jan Thorbecke Sigmaringen 1984.

Salvesen, H.: *Jord i Jemtland*. Östersund 1979.

Salvesen, H. og J. Sandnes: *Ødegårdstid i Norge*. Universitetsforlaget 1978.

Sandberg, P.-Ø.: *Jordeboka over Hans Sigurdssons norske godskompleks*. Hovedoppgave Unio 1970.

Sandnes, J.: *Namdalens historie til år 1600*. Namsos 1965.

Sandnes, J.: *Ødetid og gjenreisning*. Universitetsforlaget 1971.

Sandnes, J.: *Tolv kyr, to hester og tre træler*. Litt om omfanget av træleholdet i Norge i vikingtid og tidlig kristen tid. HT 1983.

Sandnes Nygard, M.: *Eigedomsavhending i norsk rettshistorie*. Universitetsforlaget 1977.

Sandvik, G.: *Prestegard og prestelønn*. Universitetsforlaget 1965.

Sandvik, G.: *Stefna*. KLNMI XVII.

Sandvik, G.: *Sættargjerda i Tunsberg og kongens jurisdiksjon*. I "Samfunn-Rett-Rettferdighet". Festschrift til Torstein Eckhoffs 70-årsdag. TANO 1986.

Sars, J.E.: *Udsigt over den norske Historie*. Samlede Værker II Kra. 1912.

Scheel, Fr.: *Lagmann og skriver i rettssliv i Norge i det 16de og 17de århundrede*. Kra. 1923.

Scheel, Fr.: *Litt om lagting og bygdeting i det 16de århundrede*. HT 5.r. V.

Seip, J.A.: *Lagmann og lagting i senmiddelalderen og det 16de århundre*. Oslo 1934.

Seip, J.A.: *Problemer og metode i norsk middelalderforskning*. HT bd. 32.

Seip, J.A.: *Sættargjerden i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon*. Oslo 1942.

Seip, J.A.: *Ting og stevne i Rogaland*. Tingbøker frå Ryfylke. Bd. I Stavanger 1957.

Skovgaard-Petersen, I.: *Oldtid og Vikingetid*. I "Danmarks Historie". Bd. I: Tiden indtil 1340. Gyldendal 1977.

Smith, B.: *Local History*. Shetland Archives and Sources of Shetland History. History Workshop 1977,4.

Smith, B.: *What is a Scattald? Rural Communities in Shetland 1400-1900*. Essays in Shetland History. Lerwick 1984.

- Smith, B.: In the tracks of Bishop Andrew Pictoris of Orkney, and Henry Phankouth, Archdeacon of Shetland. Innes Reviw vol. XL,2. 1989.
- Smith, B.: Shetland, Scandinavia, Scotland, 1300-1700. The Changing Nature of Contact. I Grant and Simpson (ed.): Scotland and Scandinavia 800.1800. Edinburgh 1990.
- Sogner, S.: Fylke. KLNLM V.
- Sogner, S.: Herred. KLNLM VI.
- Sogner, S.: Herredsting. KLNLM VI.
- Sogner, S.: Bondeluten i reformasjonsårhundret. Heimen bd. XII.
- Solnørdal, O.: Den trøndske ålmenningretten i gamalnorsk tid. Oslo 1933.
- Solnørdal, O.: Rettleiing i almenninglæren. Oslo 1958.
- Steen, S.: Ferd og fest. Reiseliv i norsk sagatid og middelalder. Oslo 1929.
- Steinnes, A.: Skipreidor og fjordungar i Rogaland. Maal og Minne 1926.
- Steinnes, A.: Gamal skatteskipnad i Noreg. I-II Oslo 1930-1933.
- Steinnes, A.: Økonomisk og administrativ historie. Norske Bygder III: Romerike. Bergen 1932.
- Steinnes, A.: Alvheim. HT bd. 35.
- Steinnes, A.: Utskyld. HT bd. 36.
- Steinnes, A.: Husebyar. 1955.
- Steinnes, A.: Styrings- og rettsskipnad i Sørvest-Noreg i mellomalderen. Historisk-topografisk oversyn. Oslo 1974.
- Stolz, O.: Rechtsgeschichte des Bauernstandes und der Landwirtschaft in Tirol und Vorarlberg. 1949.
- Stoob, H.: Geschichte Ditmarschens im Regentzenzeitalter. Heide im Holstein 1959.
- Storer Clouston, J.: The Lawrikemen of Orkney. The Scottish Historical Review XIV. Glasgow 1917.
- Storer Clouston, J.: The Orkney Townships. The Scottish Historical Review XVII. Glasgow 1920.
- Storer Clouston, J.: The "Goodmen" and the "Hirdmen" of Orkney. Proceedings of the Orkney Antiquarian Society III. Kirkwall 1924-1925.
- Storer Clouston, J.: The Orkney Parishes. Kirkwall 1927.
- Storer Clouston, J.: A History of Orkney. Kirkwall 1932.
- Storm, G.: Om Amund Sigurdsson Bolt og Urolighederne i det sydlige Norge 1436-38. HT 3.r. II.
- Storm, G.: Om Amund Sigurdsson Bolt i Sverige. HT 3.r. IV.
- Supphellen, S.: Frihet og føydalisme. Fra sovjetisk forskning i norsk middelalderhistorie. Universitetsforlaget 1977.
- Sveas Andersen, P.: Ting. KLNLM XVIII.
- Sveas Andersen, P.: Tinget i sagatiden. I "Makt og motiv". Festskrift til Jens Arup Seip. Oslo 1975.
- Sveas Andersen, P.: Samlingen av Norge og kristningen av landet, 800-1130. Universitetsforlaget 1977.

- Tank, G.: Om betydningen af ordet bygdealmening. Kra. 1912.
- Taranger, A.: Udsigt over den norske Rets Historie. IV: Forelesninger 1. semester 1907. Universitetsbiblioteket i Oslo.
- Taranger, A.: Alting og lagting. HT 5.r. V.
- Taranger, A.: Om kongevalg i Norge i sagatiden. HT 5.r. IX. Oslo 1934/36.
- Trætterberg, H.: Bondesegl. KLN M II.
- Trætterberg, H.: Gillessigill. KLN M V.
- Trætterberg, H.: Häradssigill. KLN M VII.
- Trætterberg, H.: Lagtingssegl. KLN M X.
- Trætterberg, H.: Landsskapssegl. KLN M X.
- Trætterberg, H.: Landskapsvåpen. KLN M X.
- Valen-Senstad, F.: Gudbrandsdalen i middelalderen. Garden og samfunnet. Hamar 1965.
- Wernli, F.: Studien zur mittelalterlichen Verfassungsgeschichte. I-IX. Eget forlag 1959-79 (Sveits.)
- Vigeland, N.P.: Økonomisk og administrativ historie. Norske Bygder. Bd. V: Glåmdal. Bergen 1942.
- Vik, T.: Ås bygdebok. Bygdehistorie. I: Inntil 1850. Ås 1978.
- Visted, K. og H. Stigum: Vår gamle bondekultur. Bd. I Oslo 1971.
- Wunder, H.: Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland. Göttingen 1986.
- Wunder, H.: Peasant Communities in Medieval and Early Modern Germany. I Les Communautés Rurales. Recueils de la Société Jean Bodin pour l'Histoire Comparative des Institutions XLIV. Paris 1987.
- Young, G.V.C.: From the Vikings to the Reformation. A Chronicle of the Faroe Islands up to 1538. Shearwater Press. Douglas, Isle of Man 1979.
- Zachariasen, L.: Færoyar sum rættarsamfelag 1535-1655. Torshavn 1959.
- Østberg, K.: Norsk Bonderet. Bd. V Oslo 1928, bd. XI Oslo 1936.
- Österberg, E.: Agrarekonomisk utveckling, ägostrukturer och sociala oroligheter i de nordiska länderna c.a. 1350-1600. Scandia. Tidskrift för historisk forskning. Lund 1979.
- Österberg, E.: Svenska lokalsamhällen i förändring ca. 1550-1850. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen. Ett angeläget forskningsområde. SHT 1983.
- Österberg, E. og Lindstöm, D.: Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns. Uppsala 1988.
- Østerud, Ø.: Nasjonenes selvbestemmelsesrett. Universitetsforlaget 1984.
- Østerud, Ø.: Det norske samfunn. Gyldendal 1986.